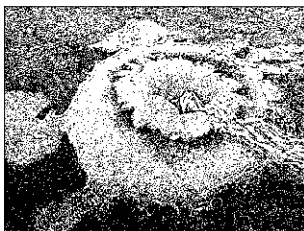

forrás

37. ÉVFOLYAM 2005. 12. SZÁM

Kovács András Ferenc	3	Görög színházak romjai (vers)
Darvasi László	5	Virágzabálók
Marsall László	14	Híradó a Tébolydából (vers)
Podmaniczky Szilárd	16	Írott lapok; Simogatások; Szépen sír; Tűnik el minden; Rajta kívül (versek)
Ryszard Kapuściński	19	Utazások Hérodotoszsal (IV. rész – fordította: Szenyán Erzsébet)
Urbanik Tímea	33	Mitológia és néphagyomány (Mészöly Miklós Szárnyas lovak című novellájában)
Vári György	41	Előszó (Balassa Péter Esterházyról)
Lövétei László László	49	A „Két szék között” egyik példányára (vers)
Fried István	50	„...amennyi szó szerint is benne van...” (Lövétei László László „pályafordulata”)
Orosz László	66	A vallás Katona József műveiben
Ittész Mihály	73	Zrínyi szózata (Ötven éve mutatták be Kodály Zoltán kórusművét)

Rigó Róbert	76	Társadalmi változások Kecskeméten a népszámlálási adatok alapján (1930–2001)
Széles Klára	89	Milyen világban élünk? (Kopacz Mária festői látomása erről, cirkuszi körforgásként)
Kerényi Ferenc	95	A szülőföld históriája (Katona József: Történelmi művei. Kritikai kiadás)
Hernádi Mária	98	A Fa vonzásában (Az öt fenyő Nemes Nagy Ágnes életművének tükrében)
A. Gergely András	106	Európa cigányai?
Kopacz Mária		<i>festményei</i>

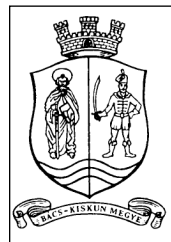
forrás

SZÉPIRODALMI, SZOCIOGRÁFIAI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

• Megjelenik havonként • Főszerkesztő: Füzi László • Bács-Kiskun Megyei Önkormányzata és a Katona József Társaság folyóirata • Kiadja a

Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Forrás Kiadója. Felelős kiadó: Füzi László • A kiadóhivatal címe: Kecskemét, Katona József tér 8. Telefonszám: 76/480-824 • Internetcím: www.forrasfolyoirat.hu • forras@mail.datanet.hu • Szedte és tördelte: VideoPix Bt. Tel.: 76/508-160, videopix@fibermail.hu • Nyomdai kivitelezés: Szilády Nyomda Kft., Kecskemét, Mindszenti krt. 63. Felelős vezető: Boros Gábor ügyvezető igazgató

A szerkesztőség tagjai: **Buda Ferenc** (főmunkatárs), **Pintér Lajos**, **Szekér Endre** (főszerkesztő-helyettes) **Bosznay Ágnes** (szerkesztőségi titkár). A szerkesztésben közreműködnek: **Dobozi Eszter**, **Komáromi Attila** • Szerkesztőségi órák munkanapokon 10–12 óra között. Telefonszámok: 76/504-204 (főszerkesztő), 76/504-202 (szerkesztő), (telefon, fax). Levélcím: Kecskemét, Postafiók 69. 6001 Szerkesztőség: Kecskemét, Katona József tér 8. • A borítón Benes József Forrás című munkája • A borítót és a tipográfiát tervezte: Zalatnai Pál • Kéziratot nem őrünk meg és nem adunk vissza! • Terjeszti a Lapker Rt. 1097 Budapest, Táblás u. 32. • Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél. E-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu. Faxon: 303-3440 • Előfizetési díj egy évre 1650,- Ft • Index: 25947 • HU ISSN 0133-056X

Kovács András Ferenc

Görög színházak romjai (Kavafisz-átirat)

*„A hellének harmóniája elérhetetlen
magasságokba költözött: fölvándorolt
a fényhez, égi tengerek s hegyek fölé.
De mindenek közt legelső a színház...
Ahogy (például Pergamonban) lebegni látszik,
s szinte lezúdul a vad meredélyről a tájra:
tér, lélek, ember, égbolt s a szél akusztikája.”
(Apollóniosz Szmiürnaiosz)*

*Színház, legelső mindenek között, görög
színház az Akropolisz déli lejtőjén,
Athénban, a duhaj, boros, varázslatos
Dionüszosz víg, ünnepi körzetében,
hol legelőször zengett föl a theszpiszi kórus,
az aiszkhüloszi kardal, a sziklák jajgatása,
s zúgott égre a vaksors Szophoklész büszke nyelvén,
s görög szavakban zokogott az élet szörnyű gögje,
hajsolt halandók örült szenvedélye, mely Euripidész
hangján szállt a közömbös halhatatlanokhoz,
ha fölhatolt egyáltalán sírás, fohász,
panasz, vagy vaskosabb komédiák pimaszsága,
Arisztophanész féktelenebb, harapós röhögése
a háborúkba roppant Attikából, hol gyűlöltek
s szerettek is mértéktelen, s mérték szerinti szóra,
szépre, tisztulásra vágyakozva éltek – s hulltak
mocsokba háborodtak és halálraszántak.*

*Színház, legelső mindenek között, görög
színház parnasszoszi szirtek koszorúzta
térben, a sziklás árnyak alatt, völgyszakadékok
fölött, Delphoiban, ahol Kasztália szent forrása
fakad föl a fényre, hegyek meredélyén, Phoibosz
Apollón jósdai temploma mellett fekvő görög
színház, s ama másik is: argoszi földön, a gyógyító
színház Aszklépiosz ligetében, a pínaerődök
peremén, susogó lombsátorokon túl, Epidauruszban,
a létre kelt hellén csodában, hol mindenünnen*

válaszol a visszhang, a nagy görög tragédiák ekhója,
amely (úgy tartják) sosem ismétél, nem utánoz,
hanem hibátlanul s elérhetetlenül,
a mérhetetlen, égretört magasban is,
felhők, szelek s a lelkek útvesztőiből
még visszaszólva zenget eltűnt verseket –
csak mondja tovább az örök dithüramboszt.

Színház, legelső mindenek között! Görög
színházak mindenütt a hellén földeken –
Kis-Ázsiában, Magna Graeciában, Küproszon,
Küréné, Trója, Xanthosz, Tündarisz vidékein,
Trinakriától Szíriáig, Thaszoszig, s le Déloszig,
szétszórvá mind a rengeteg sziget s a tengerek
hátán, a púpos partokon, föl, Libüától Pontoszig,
Szidón, Szegeszta s Pergamon között görög
színházak mindenütt a büszke városok
s a kontinensek lüktető szívében is,
Alexandria s Antiokheia pezsgő forgatagában
s Palaisztinében kőhegyek, tar pusztaság
szegélyén, hol még hajdanán a szép hírrel virágzó
Pella, Gerásza, Gadára tudós hellénjei éltek,
de mára tűz, vas, pusztulás a sorsuk, ó,
Szmürna, Teósz, Epheszosz, Milétoz és Priéné
színházai égnék a hajnali alkonyatokban!

Színházak, első mindenek között! Görög
színházak égnék mindenütt, megtört romok
ragyognak égi, néma, agg, nagy istenek felé,
de már semmit se látnak, hallanak, mind szótlanak,
ó, Dión, Tauromenion, Szalamisz, Szürakuszai, Pergamon,
Szmürna, Teósz, Epheszosz, Termesszosz, Trója, Milétoz!
És mindenek fölött legelső lett a színház –
tenger morajlik át kagylók nézőterén.

(1922. szeptember–október)

Darvasi László

Virágzabálók

Pelsőczy téblábolt néhány pillanatig, aztán nagyot legyintve elindult felfelé a töltésen. De most sem hazafelé tartott. Holott úgy vonszolta magát, mintha súlya lenne az árnyékának is. Rossz éjszaka várt rá, a férfi inni fog újra, akár egy kefekötő, majd mindenféle ismeretleneknek henceg, végül elnyújtott, síró hangon pénzt kunyerál, de elszórja nyomban, miközben otthon egyedül didereg majd a lánya.

Ádám úgy nézett az összetört ember után, mintha az elfelejtett volna meghá-
lálni valami fontos adományt. Aztán könnyedén elmosolyodott. Aztán persze a fiúkat sem vitte haza a fáradtság, mert törzshelyükre, Léni néni fogadójába siettek, és felhevülten, egymás szavába vágva mesélték újra és újra a gyönyörű katasztrófa részleteit. Csak Barcs didergett a sarokban, egészen elkékült a szája a félelemtől. Pukker a könnyeit prüszkölve nevetett, tenyérrel verte az asztalt. Salamon többet ivott és hangosabban beszélt az illendőnél. Éjfél felé egyszer csak föltűnt Pelsőczy is, zavart volt és kétségbeesett. Nem maradt soká, snapshot kért, állva ivott, gyors mozdulattal hajtotta le az italt, nem is igen figyelt senkire, máris továbbimbolygott. A fiúk izgatottan sugdolóztak, egymást licitál-
ták, addigra már a likőrrel és sörrel fölbátorított Barcs is belehevült, elfelejtette, miféle szörnyűséges fogadtatás vár rá otthon. Ádám hallgatott, szórakozott mosollyal bámulta őket. Hiszen csak úgy történt most is, ahogy mindig szokott. Mintha minden akarás az övé lett volna ebben a komisz csínytevésben, és a többiek csak bábok, csak dróton rángatott papírfigurák lettek volna. Azért a lelke mélyén nem enyhült a magánya. Bicskahegygel kapargatta az asztalt, akárha oda se figyelne a többiek fecsegésére. Most sem szóltak róla, nem említették egyszer sem a társai, még Kigl Náci is azzal volt elfoglalva, hogy igazán hozhattak volna valami apróságot a roncsról, begyűjthettek volna valami helyes kis emléket arról a halott hajóról. Ádám erre fölemelte a fejét, ugyan miért lett volna az a csodás gőzös halott hajó?!

Hiszen az volt, nem?! Egy roncs!

Nem volt az roncs, Kigl, mondta halkán Ádám, tudott úszni, magad is láthattad.

Kigl körbepislogott, a társába meg mi ütött. De a többiek meg sem hallották Ádám fenyegető ellenkezését.

Pedig az volt, makacskodott Kigl, egy halott hajó.

Verekedni akarsz, kérdezte erre Ádám.

Kigl lehunyta a szemét és közben a fejét rázta. Dehogyan akar ő verekedni.

Ádám bölintott, aztán gyorsan a kabátja zsebébe nyúlt. Kitapogatta a szalagot. Majd otthagya őket, mert hallott eleget, mert már nem volt kíváncsi rájuk annyira sem, mint az elmúlt estére, és persze a társai sem tartóztatták. Csak Kigl nézett utána hosszan, és közben a fejét ingatta. A sötétbe boruló utcákon kutyák elnyújtott vonyítása kísérte Ádámot a Palánk felé, de néha felhangzott egy öblös, borissza kiáltás is. A fiú végre megtalálta a házat. Itt lakott az a lány, itt élt, a neve Klára, és most valamelyik ablak mögött hever az ágyában. A fiú sokáig állt a fekete, néma tömb előtt.

Igen, mondta végül, és mert mindegy volt neki, hogy látják vagy nem látják, füttyörészve, zsebre dugott kézzel az út közepén haladva hazaballagott.

Másnap kora reggel Pelsőczy a lányával együtt sétált el a kikötőig. Pelsőczy erősen szeszszagú és szórakozott volt, a haja borzas, s ha hunyt is egy-két órácskát az éjszaka, bizonyára ruhában dőlt le, mert koszos csík feketéllett az ingnyakán, és gyűrött volt a felöltője is. Szeme alatt táskák lógtak, borosták ezüstöztek az állán, és az arca megnyúlt, mint aki hosszú időre börtönbe készül.

A férfi nem szólt a lánynak annyit sem, hogy jó reggelt, kedvesem, hogy vagy, miféle álmokat gondoztál. Nem mondta, hogy készülj, életem, mert borzasztó dolgot fogsz látni, erősítsd meg a lelkedet, légy erős és elszánt, és ne engedj a kétségbeesésnek. Pelsőczy nem beszélte el, mi történt, csak megvárta, míg Klára elkészül a reggeli tisztálkodással, megissza a langyos tejet, tör a tegnapi kalácsból, a haját fésüli, föltúzi, aztán kézen fogta, és kivezette a házból. Hajnal volt még, pára vattázott a város fölött, a veranda kövezetén fénylett a csiganyál. Klára nem ellenkezett, és egyelőre nem is kérdezett. Már régen megérezte, hogy valami nagyon komoly esemény történt. Pelsőczy a kapuban még megtorpant, tétován a lány hajához nyúlt. Végigsimított a halántéknál szabadon hagyott, göndörödő fürtökön. Klára nyilván otthon felejtette a kék szalagot, melyet mostanában hordott. A lány megérezte apjának keserű, áporodott testszagát.

Furcsán néma volt Szeged ezen a reggelen, alig-alig koppantak csizmasarkak az utcaköveken. Mintha távoli vidékekre költöztek volna az emberek. Pedig ilyenkor már járni szoktak a szekerek, és megannyi kocsi zörög zöldségek halmaival, a kikötőből hozott halakkal megrakottan. Klára tudta, hogy így van ez, mert sokszor megjárta a reggeli halpiacot Pelsőczyvel. Apa és megrettent, szótlán lánya most a Tisza felé tartottak, fénytelen, apró ablakú házacskák között botladoztak, melyek úgy nőttek egymás mellé, mint a nagyra nőtt, meghízott gombák. A parányi udvarokból akácok görbültek az ég felé, néhol a kerítés fölött áthajlott az orgona zöldje. Hálók is száradtak itt-ott, ruhák meg lepedők, néhol paprikafüzérek lógtak a tornácokon s a fehérre meszelt falakon. S ahogy haladtak, a lány érezte a házából áradó dohszagot, melyet a hajnal frissessége sem tudott elmosni. A kanyargós, szűk utcák üresen futottak a növekvő fény felé, néhol fölvakantott egy kócos kutya, aztán gyorsan inalt is. A lánynak hirtelen egy kép jutott az eszébe. Évekkel ezelőtt a Tisza környékén, de megmunkált földek között kocsiztak az anyjával, amikor egy kanyar után madarak ezreinek kavar-

gását látta meg az égen, s aztán lent a földön is, homályosan fénylő pocsoltyák és vízfolyások között millió és millió fehér és világos tollazatú madár üldögélt. Még nem voltak elég közel, hogy nyomban tudja, miféle szárnyasokat lát. Aztán elsuhant a kocsijuk fölött az egyik fehér árny, és rémesen rájuk vijjogott. Sirályok voltak! Klára akkor érzett olyan félelmet, mint amilyen most is szorította a szívét. Befordultak egy sarkon, és néhány pillanat alatt egészen megváltozott a világ. Egy polgárház ablakain éppen kitárták a zsalugátért. Már elnyújtott kiáltásokat is hallottak, kövér szekerek zörögtek el mellettük, természetes kofák igyekeztek a főtér felé, taligákat és kordékat toltak, melyeken mindenfajta zöldségek voltak föllepőzve. Mintha vásári mutatványosok lennének, jöttek már a kosarasok meg a gyékényárusok is. Egy-egy mellékutca végén fel-feltűnedezett a víz piszkos sárgája, látszott a túlpárt sűrű növényzete, az egymásba fonódó, elvadult bokrosok mélyebb zöldje fölött halványan remegett a fűzfák koronájának függönye. Végre a kikötő partján lefektetett pallókon egyensúlyoztak, s ahogy korábban, ez akár szórakoztató is lehetett volna, ám ezúttal nem lehetett örülni. A lány a nyakát nyújtogatta, nem erős volt a kézszorítása, hanem kétségbeesett.

Álltak a parton, a vízre simuló párát csillanások törték át, fehér árnyak, sirályok úsztak lefelé a sodrással, hogy aztán fölcsapjanak és visszaszálljanak. A kikötő déli részében horgonyoztak a nagyobb, testesebb búzaszállító uszályok, kedvetlenül kotyogott nagy testük alatt a víz. A lány kétségbeesetten forgolódott, aztán két kézzel belekapaszkodott az apja karjába.

Hol a hajónk, apus?!, döbönt meg Klára.

Nem értem, miről beszélsz, dünnyögte az apja.

Hogyhogy nem érted?! Hol van a hajónk, a Klára, a mi gőzhajónk, a mi csodahajónk!

Álmodtad, fújta az orrát a férfi. Remegő kézzel matatott szivar után.

Ez nem álom volt, ingatta a fejét a lány, és már folytak a könnyei.

Álom volt, Klára, és most, hogy véget ért, azt hiszem, felnőttél.

Nem igaz, hazudsz, sziszegte a lány gyűlölettel.

Most nem hazudok, harapott a szája szélébe Pelsőczy.

Ha hazudnék, akkor ma is elvinne téged az a hajó, és elvinne holnap is, és évek múltán is, ha te úgy akarod. De ez már felesleges, Pelsőczy arcéle megkevényedett. Kifújta a füstöt, mely kéken gomolygott az arca előtt.

Neked már nincs szükséged arra a hajóra.

Ezt nem értem, mondta halkan Klára.

Mostantól fogva nő vagy, és úgy kell élned, ahogyan te akarsz, és engedned kell, hogy téged is akarhassanak. Emlékezz csak anyádra. Te elég ábrándos vagy ahhoz, hogy a szíved gyökeréig boldogtalan legyél. De elég ábrándos vagy ahhoz is, hogy boldogabb legyél akárki másnál. Nézd, Klára, az én életem hazugságnál kevesebb volt, s nem volt igaz mégsem. S nem azért, mert álomvilágban tartottalak. Nem azért, mert...

Hirtelen hatalmas árnyék, egy óriás tornyosult föléljük.

Na hát, hol a pénzem, jó uram, morogta fenyegetően a hatalmas ember. Csupa szőr volt az arca, sűrű szemöldökei összenőttek, és olyan széles álla volt, hogy Klára arra gondolt, akár diót is tudna törni vele.

Nem tudom, miről beszél..., köhécselt Pelsőczy.

Arról a zacskó forintról beszélek, Pelsőczy úr, és Jóó vagyok, ha méltóztatott volna elfeledni engemet. Két napig vártam a maga korcs árnyékára a szabadkai úton, és amikor megkérdezte a kocsmáros, miért nem utazom már tovább, és én azt válaszoltam, hogy magát várom, tisztelettel, hát úgy kikapogott, mintha huszárruhában masírozó sánta cigány lennék! A nevem Jóó, kedves uram! Én vagyok Jóó, a fuvaros, aki egyszer agyonverte a lovát, mert nem húzott eléggé a dög.

Milyen ló volt az, Jóó úr?, kérdezett hirtelen közbe Pelsőczy.

Hogyhogy milyen ló?

Gondolom, engedetlen csikó volt, nézett Pelsőczy figyelmesen a hatalmas arcba, egy lusta csikó, ugyebár.

Nem csikó volt, vicsorogta a fuvaros.

De kehes volt mindenképpen, bólított Pelsőczy.

Már miért lett volna kehes?

Ah, szóval lesántult az a balszerencsés hátas?

Nem sántult le, nem, suttogta a fuvaros.

Gondoljuk végig ezt a dolgot, Jóó úr. Ön, ugye, tisztességes, becsületes ember. Vesz mondjuk egy lovat, ami nem kehes, nem sánta, és mégsem húz...

Nem vettem.

Hát ez az, csapott a saját tenyerébe Pelsőczy, nem vette, mert a sajátja volt. Maga nevelte, maga abrakolta, maga kefélte a szőrét, maga gondozta, igaz?

Na, de mi köze ennek a...?!

Ó, kérem, nagyon sok. Mert például a maga lova...

Az ég szakadjon magára, Pelsőczy, kit érdekel az a ló!

A fuvaros úgy bömbölt, hogy kidagadtak a halántékán az erek.

A pénzemet akarom! Kamatostul! A... a fájdalomdíjat akarom! Most azonnal, ordította a fuvaros, s néhány halász feléjük fordult, érdeklődve bámulták a jelenetet. Pelsőczy úgy tett, mintha nem tartaná szokatlannak, vagy éppen fenyegetőnek a szokatlan hangerőt. Fájdalmasan elmosolyodott, és halkán beszélt.

Tudja, akkor, pontosan akkor, amikor maga várt rám abban a csárdában, nos akkor meghalt a fiam, Jóó úr. Nem állt módomban magához visszatérni, s ezt igencsak fájjalom. Elszállt az én kisfiam lelke, Jóó úr, a tüdeje gyenge volt, úgy sípolt, mint egy gyöngé nádszál, és a homlokán fénylett az izzadság. Hektika, maga Jóó úr, nyilván így ismeri ezt a szörnyű kórt. Nos..., mondjuk, találkozunk a, mondjuk, a..., Pelsőczy eltűnődött.

Klára látta, hogy az apját nem érinti komolyan az incidens. Nem nézett a földűlt fuvaros mindjobban vöröslő arcába, inkább a víz felé pislogott, mintha onnan várna valami segítséget. A hatalmas ember a lányhoz hajolt, és fullasztó hagymafelhőt lihegett Klára arcába.

Hogy hívták a testvéredet, he?

Hogy hívták a te sosem volt, hazugság testvérbátyádat, kislány?!

Hagyja őt, Jóó, szólj erre élesen az apa.

Hallani akarom, mit mond a kölköd, Pelsőczy, s ekkor a fuvaros megragadta a lány karját, aki felszisszent a fájdalomtól. Dühösen előremozdult az apa, s a

következő pillanatban pontosan szembetalálkozott a fuvaros meglendülő könyökével. Akkorát recscent Pelsőczy arca, mint amikor combnyi vastag száraz ág törik ketté. El is tört abban az arcban sok minden nyilván. Fél térden állt a férfi, de nem dőlt el, nem zuhant a sárba, az egyik kezével tartotta magát. Ömlött az arcából a vér, nem látott.

Klára hirtelen olyan nyugodt lett, mint amikor egyszer őt ütötte meg az anyja.

Ádám, mondta halkán, Ádámnak hívták a testvéremet, és olyan fehér volt az arca mindig, mint a hó. Amikor velünk volt, akkor sem volt velünk egészen. És amikor elment tőlünk, akkor is velünk maradt. Meghalt, mert kicsinek és gyengének teremtette az Isten. De persze mindig élni fog. Most is látja magát, uram, és bizony szánakozik, hogy egy ilyen erős ember a gyengékre pazarolja az erejét. És azzal sem szabadna dicsekedni, hogy agyonvert egy lovat. Inkább keresett volna, fuvaros úr, rövidebb utat, ha sürgős dolga akadt. És még mondok valamit.

Mit, kérdezte bambán a fuvaros.

Szokott álmodni, fuvaros úr?!

Az erős ember olyan képet vágott, mintha megcsiklandozták volna.

És ha szoktam?!

Mondja csak, lehetnek-e becsetlenek az álmok?!

Hogy?! Mi?!

Lehetnek-e az álmaink tisztességtelenek, gonoszok, ártalmasak?!

Marhaság, honnan tudjam én azt, dünnyögte a fuvaros. Holnap találkozunk Léni néni fogadójánál, mondta még, majd nem törődve a nagyokat reccsenő pallókkal, pocsolóyakon és sárkupacokon átgázolva vonult a szekerehez, mely a parti töltés magasában várakozott.

Klára zsebkezdővel törölgette az apja arcát, aki sziszegett és nagyokat köpött. Kicsorbult a szemfoga, s valószínűleg eltört az orra is. Pelsőczy mégis elmosolyodott.

Valóban kértem tőle egy kis pénzt, és valóban elfeledtem visszamenni. Hát olyan nagy bűn ez, kislányom?!

Némán figyelték aztán a halászok sürgölődését, akik már a hálóikkal és a varsaikkal bajlódtak. Nagy, szürke zsákokkal megrakott szekerek ereszkedtek le a partra. Egy jókora ladik éppen kikötött, hálót vont maga után, s a sekély parti víz sísteregni kezdett a hálóba gabalyodott halak verdesésétől. Valahonnan frissen sült kenyér illata szállt feléjük.

Azt hiszem, tegnap éjszaka láttam őt, szólt egyszerre a férfi, de mintha nyomban megbánta volna, hogy kimondta. Amennyire csak tudott, kelleetlen képet vágott, két ujjával dohányos zacskója után matatott, melyet zakója fölső zsebében tartott mindig. Kellemetlen vonást öltött az összetört arca megint. Idegen és ellenséges lett a tekintete, sebes szája megremegett és legörbült. De elmúlt ez a hangulat is gyorsan.

Kit, apuskám?!

Azt a fiút, dünnyögte a férfi.

Miféle fiút?! Nem tudom, kiről beszélsz!

Akit a löszfalra szögeztek, és aki úgy kiáltozott, mintha a szájából kelt volna életre a kérészek hada.

Hol látta, apuskám?!

Fogalmam sincsen, rázta fejét a férfi zavartan, nem emlékszem. De tudom, hogy itt járt, egészen közel hozzád. És úgy akar téged, mint még senki más, és nekem fogalmam sincsen, hogy te mit akarhatnál őtőle. Róla beszéltél annak a vadállatnak, ugye?

Klára hirtelen megnyugodott.

Nem, mondta váratlanul az apjának, s elengedte közben a kezét.

Vagy igen, nevetett egyszeriben rá a véres emberre, és el is feledte örökre azt a hajót, azt a sosem volt, és mindig megmaradó másik álmot, amely csak arra kellett, hogy megtudja, az is elveszíthető, ami nem volt a miénk soha. A lány belekarolt az apjába, s elindultak ők is. Pelsőczy most hagyta magát. Engedte, hogy a lánya vezesse, hogy elvigye, és Klára elvitte az első fogadóig, hol aztán kancsó bort kért neki.

Barcs vámtiszt fáradtan nézett utánuk.

Mert persze az a hajó, az elszállt, elégett, fáklyamód tovatűnő hajó sem volt egyéb, mint egy roncs kis uszály. Évek óta korhadt és rozsdállt a parton, évek óta állt a mólóhoz kötve, ette a víz, rontotta a szél, marta az eső és a hó, mígnem egy napon meglátta Pelsőczy, és ez a furcsa, sokat fantáziáló és kétes hírű ember nem akármilyen fondorlattal megvette, valóban kifizette, aztán néven nevezte, s néha a lányával, a kis Klarával felmáshztak rá, és akkor az apa csak mondta, csak mesélt hadonászva, mintha valóban utaztak, mintha valóban egy másik világban lettek volna.

*

Azon a napon, 1848 januárján, vízkereszt tájékán, frissen hullt hó vastag paplanja borította a várost. Az éjszakában a Hold ezüstös sarlóként világított a házak fölött, mintha az ég fekete szövetébe akasztották volna. Ezen a napon, mely különben nem volt különösebb vagy szokatlanabb, mint a többi, hiszen csak egy mulékony nap volt, olyan, akár a tegnapi, vagy mint amilyen lesz a holnapi, nos, ezen a napon Klára mégis három férfival szerelmeskedett. Pallagi Ádám volt a harmadik férfi, bár nem tudta ő ezt. S ha tudja, a dolog talán akkor sem számít.

Éjszaka volt már, amikor Ádám árnyéka átsuhant Szép Imre házának küszöbén. A fiú nem ismerte a bútorok és az ajtók helyét, nem ismerte a szobák elhelyezkedését, nyomban belebotolhatott volna egy virágcserepbe, a padlóra állított karcsú vázába, mégsem volt bizonytalan. Ádám tisztában volt azzal, hogy szinte mindent megtehet az idegen házakban és lakásokban, sokszor kipróbált már ilyesmit. A fiú gond nélkül bemehetett bárhová. Ha úgy akarta, betérhetett egy lakodalmi sokadalom muzsikás nyüzsgésébe, leülhetett a rogyásig rakott, hosszú asztal végébe, szedhetett a főtt karajból, a ropogósra sült disznócomból, a gombás szószból vagy a pudingból, és tölthetett a savanykás sillerből vagy a pálinkás butykosból, nem kérdezték, kicsoda ő, ki hívta, ugyan kinek a vendége. Betérhetett olyan házakba is, ahol éppen nem időzött otthon senki. Kedvére elhe-

lyezkedhetett, és nézelődve várakozhatott, s amikor a házigazda megérkezett, nem vonták kérdőre döbbsen, hogy mit keres itt, miért sározta össze a szoba szőnyegét, mit akar egyáltalán. Néhol még poharat és tányért is toltak elé, s hosszan elbeszélgettek vele. S ő aztán úgy is búcsúzott, mint régi, kellemes ismerős. Ám ahogy kilépett az utcára, nyomban elfelejtették.

Egyszer a német orvos, a városszerte megbecsülésnek örvendő Herr Schütz lakásába látogatott be. Ha erre az esetre gondolt, Ádám nevetett, mintha csiklandozták volna. Mert látogatásnak, vizitnek nevezte ő ezeket a birtokháborításokat, ezeket a kéretlen behatolásokat, melyeken jóllehet soha nem lopott, soha nem csent el egyetlen apróságot sem, cukros tányérba, kalácsos kasba sem nyúlt, a dolog mégiscsak közel állt ahhoz, amit már bűnnek is mondunk. Ádám ismerte az idős doktort, korábban néha náluk is megfordult, bár szót alig váltottak. A doktor egyedül élt, mióta a mellfájásba belehalt a felesége, s a gyermekei, két nagy testú, széles csípőjű lánya Bécsbe költözött. Ádám ámulva nézett szét a túlszűfolt lakásban, kinek a gazdája aligha tagadhatta volna gyűjtögető szenvedélyét. A fiú fényképező masinát fedezett föl a sarokban, egy nyitott fémdobozban vagy ötven különböző szikét és orvosi kést talált, rengeteg üvegcsét, s mindenféle, az öreg foglalkozásához semmiképpen sem köthető holmit, különös gonddal megfestett meissenai porcelánfigurákat, színes asztali borosüvegeket, ólomkatonákat, metszett likőrösüvegeket, térképeket és mérőeszközöket. Egy vitrines szekrény csak kőzetekkel és ásványokkal volt tele. Ádám elhűlve bámulta ezt a lenyűgöző gazdagságot.

Hogyan lehetséges, hogy még nem próbálták meg kifosztani az öreget?! Hogyhogya nem tudnak egy ilyen aranybányáról az olyan emberek, kik az efféle tudások révén tesznek szert aztán az ehhez hasonlatos gazdagságú otthonokra?!

Herr Schütz valahol gyógyíthatott. S a szolgáló is szabadnapot kaphatott, mert Ádám hiába koppantotta meg az egyik vázát az asztal szélén felejtett kiskanállal. A porcelánra festett unikornis szarvát ütötte meg, s azt gondolta, a csendülésre talán előfut valaki. De néma maradt a ház. A fiú tehát kényelmesen elhelyezkedett a kanapén és várt. Végre nyikordult az ajtó, Schütz megjött, és egyáltalán nem mutatott meglepetést, hogy egy idegen fiút talál a lakásában. Összehúzta a szemét, s jobban megnézte magának a betolakodót, majd magában mormogva bólintott, mert nyilván felismerte. Az öreg gyakran érkezett haza arra, hogy idegenek topognak a háza előtt, a kilincset rángatják, dörömbölnék a kapun, és azt kívánják tőle, hogy haladéktalanul menjen velük, mert valaki nagyon beteg, haldoklik, hogy talán már meg is halt. Az emberek már csak ilyenek, nem látnak előre az orruknál.

Herr Schütz felállt.

Gondolom, kísérletezik, mondta aztán, és közben poharat vett elő.

A fiú elmosolyodott, voltaképpen már túl vagyok ezen a szakaszon, mondta aztán.

De nem magán, doktor úr, nevetett Ádám.

Herr Schütz a fehér szakállába túrt.

Vas, mondta, vas kellene magának, fiatalember, dünnyögte.

Csak azt akartam, hogy tudja, itt jártam.

Nem fogom elfelejteni, bólintott a doktor.

Sajnos igen. Kilépek ezen az ajtón, és már nem leszek.

A doktornak hirtelen pír gyúlt a homlokára.

Kötve hiszem, fiatalúr.

Bármikor kifoszthatnám, mondta élesen Ádám. Holott nem akart fenyegetőzni, s meg is bánta nyomban az erős hangot.

Elfelejt doktor, szólt tehát békítőleg, és csak akkor emlékszik rám, ha majd újra lát.

Nyugodtan fölállt, töltött magának egy kis pálinkát, s magára hagyta Herr Schützöt.

Azon a napon, azon a téli éjszakán, amikor január volt, az 1848-as esztendő tele, Ádám betört Szép Imre házába is. Holott nem volt ez betörés mégsem, hiszen néhány nappal ezelőtt látta Klárát, és a nő tekintete azt üzenete, hogy várja. Hogy jöjjön, mert késő lesz, jöjjön, mert szüksége van rá. A bonyodalmakat is erőltetni kell. Néhány napig elveszetten és tanácstalanul téblábolt. Aztán erőt vett magán és elindult, éjfél után volt már, fázott nagyon.

Belépett a nappaliba, hol nehéz növényillat és földszag terjengett. Egy gyertya lobogott a komódon. Minden nehéznek és túlzottan is valóságosnak tűnt. A fiú hirtelen kétségbeesett. Kinyílt a hálószoba ajtaja, s a lány lépett ki rajta. Könnyű kis köpenyben volt, térdig látszott a lába.

Ádám, mondta.

Én itt, mondta halkán a fiú, és körbemutatott, én itt nem vagyok.

Nem is itt kell lennie, mosolyodott el Klára, s lett két kis gödör a szája sarkában. Közelebb lépett. Úgy simított a fiú felé, mintha megérintette volna a hirtelen pirosra gyúló arcbőrt, de persze nem ért hozzá. Nem akarta ezt, vagy talán nem így akarta. A szerelem olyan állapot, amely végeredményben minden tudást rád bíz, mégsem leszel általa okosabb soha. Klára néha arra gondolt, hogy csak úgy szabadna tévedni, hogy az a másiknak jó legyen. A fiú itt állt előtte. Néhány perce, amikor felkelt, mert megérezett valami szorongatót, hallgatta kicsit a férje egyenletes szuszogását, elbámulta az alvó nyugodt arcát, majd átment a nappaliba a virágokhoz, melyekhez ő nem érhetett. Nem öntözhetette és nem táplálhatta őket, Szép Imre határozottan megtiltotta, hogy ilyesmit tegyen, és ha kellemetlen vonás jelent meg a férfi arcán, akkor leginkább arra gyanakodott, hogy a felesége megszegte a szabályt. De Klára nem tett Imre ellenére olyan ügyekben, melyekben nem érezte magát illetékesnek. És a növények élete ilyen volt. És a növények között most ott állt az ő virága. Elmosolyodott újra.

A fiú megnyugodott, s lassan, két tenyerét kifordította, mint aki azt akarja mutatni, semmije nincsen. Klára megszédült. Nem, ilyen nincsen, ilyen álom. Az életünkkel csak akkor játszunk így, ha tudjuk, hogy kivételes jutalom vagy olyan büntetés lesz kiróva, amely megváltással is járhat akár. Úgy kell bízni, hogy fájjon. Még mindig érezte a bőrén Szép Péter hivalkodó oroszlánszagát. Érezte a vállát, hol Szép Imre harapása okozott jóleső fájdalmat a húsában. És biztosan látszanak a gyengéd fognyomok is. Pontosan nyolc lefelé ívelő foltocská egymás mellett. Nem szabad szégyenkezni sem. Nem szabad egyetlen embert és egyetlen mozdulatot sem kisebbiteni, amellyel mások javára válunk. Ma már ketten,

két férfi engedte az ölébe a magját, és ő mind a kétszer úgy érezte, hogy belehal a közellétükbe. És most előtte áll a harmadik férfi, aki úgy szereti őt, hogy évek óta jár utána, de nem szólítja meg, nem kér semmit, holott nálánál tola­kodóbb alakot még nem látott. A neve Pallagi Ádám, és persze tél van. A hó belepte a várost. Klára tudta, hogy Pallagi Ádám egy szigorú bíró fia, és azt is fecsegik róla, hogy a legártatlanabb gyilkos. Gyilkos! De az emberek csak nevetve mondják ezt a szörnyű, bár izgatató vádat, mintha gúnyolód­nának.

Klára megfordult, hogy ne lássa ezt a fehér arcot. Nem tudta elviselni, hogy ennyire akarja.

Miért nem megy el?

El kellene mennem?

Én azt nem tudom, suttogta Klára, de itt veszélyben van.

Én sehol nem vagyok veszélyben, válaszolt a fiú.

Milyen öntelt.

Csak magányos vagyok. Nem érdekes.

A fiú keze hirtelen előrelendült, Klára arca elé. Két ujj között kék szalagocská lengett.

Emlékszik erre?

Igen, szólt halkán a lány, emlékszem rá.

Egyszer egy éjszaka elvesztettem.

Nem vesztette el.

Amihez tartozott, azt vesztettem el, mondta a lány.

Most már hozzám tartozik, suttogta a fiú, s előrehajolhatott, mert Klára meg­érezte a lélegzete forróságát. S aztán olyasmi történt, amitől egyszerre pirult el, miközben olyan izgatott lett, hogy azt hitte, kiugrik mellkasából a szíve. Nem látta a másik arcát és a testét, talán csak a padlózatot, s a nappali szőnye­ge mellett elnyúló árnyékából valamennyit. Hallotta a sóhajokat, érezte a fiú lehe­letének forróságát. Mint aki menekülési utat keres, kipillantott az ablakon. A függöny mögött kéken derengett az éjszaka, és a frissen hullt hó úgy világított az udvaron, mintha semmi más, csak ígéret, ígéret lenne. Egyik sóhaj követte a másikat, lassan és módszeresen, de szenvedéllyel telten, s ezek egészen másfajta hangok voltak, mint a férje vagy Péter nyögései, hörrenései, nehéz fújtatásai. Klára arra gondolt, hogy megfordul, és szembenéz a fiúval. Arra gondolt, hogy nézni fogja, megőrzi a tekintetét, emlékezete mélyébe rejti. De mert érezte, hogy a másik közel jár a dolog végéhez, nem mozdult mégsem.

Klára, suttogta a férfi, és hirtelen nagy sóhaj szakadt ki belőle. Aztán olyan csönd lett, mintha valaki meghalt volna. A lány hideget érzett a vállán, mert rácsöppent a fiú nyála. Halkan csukódott az ajtó. Klára hallotta, hogy recseg a hó, nyikordult, majd becsukódott a kapu.

A kis asztalkán, melyhez csípőjét nyomta mindvégig, ott hevert a szalag. S rajta, akár elpergetett ékszer­ek, apró fehér pettyek világítottak. Klára felemelte a szalagot, bámulta egy ideig, majd köntösét félrehajtvá az öléhez szorította, s a fehér nedveket a testével mind felitatta.

Marsall László

Híradó a Tébolydából

Christian Morgenstern emlékére

I.

*Az embernek meg kell tanulnia kommunikálni a lóval.
Huszonhárom harminckor verjük a nézőket.
A Határmezsgyét várjuk, öreg mint a térkép.
A Térkép nem tud kommunikálni a lóval.
Ekkor odáig jutottam... meg kell tanulni...
Huszonhárom negyvenkor az asszony verve jó.
A kommunikált ló a hátsó lábára áll.
Az álló embernek talpa alatt a Térkép.
Az ember szájából kiesik az asszony szeméremöve-kulcsa.
Huszonhárom hatvanötökör is verjük a nézőket.
A kommunikált ló patája kulcsot földbe döngöl.
A térkép nem kommunikál, gyűródik a ló hátán.
Az embernek meg kell tanulnia lenni a földben.
Lovastúl-asszonyostúl-kulcsostúl s várni a Nézőket.*

II.

*Hétfőn száz fő árvíz végett lakatlan,
Kedden különös kegyetlenséggel végrehajtott
lopás végett hat és fél fő lakat alatt van.
Szerdán összeírták a Rövidtávbalátók Bizottságát,
és kiutaltak az igen károsult egyedeknek ötszáz
lakosátrat és hétszáz kutyaólat az ebeknek.
Csütörtökön Xarvér Apó és hatszáz fős kísérete
meglátogatta a károsultakat és a Mahó-Ese
egykori Főszakácsa mézben sült pekingi kacsát
osztott szét meisseneni porcelán tálban az éhezőknek.
Pénteken hat árvíz-rogyasztotta hidat halálra ítélték.
Az ítéletet a Bíróság jóváhagyásával betetőzték.
Kivégezték a büntetésvégrehajtó szemszögéből.
Szombaton a kivégzett hidakon átkelt a Kár-
megállapító Bizottság – és hetykén odaveszett.*

*Vasárnap a károsultak apraja-nagyja a Győzelem Terén
hallgatta Propán és Bután javukra való koncertjét.
/A Belépő Ingyenes!/
III.*

III.
(Prof. Moriarty új temetkezési ötlete)

*Esik az eső, autók csuszamolnak, töretnek-ropognak,
Sokas a sebesült, negyven a halott. Mentők szirénáznak,
épségben maradt pilóták ugrálnak, népség zsivajog.
Száz sírásó vitéz, negyven halottakat, gépkocsiba hordja,
őrzi-védi-óvja, ponyvával fedi, sebtén eltiinteti.
Autó-mélyre ásott gödör-sokaságok – újmódi temetés,
kollektív elit – a holtat autóstul egyben elnyelik,
mint kacsza a nokedlit.*

Karnevál

Podmaniczky Szilárd

Írott lapok

*Nehéz súlyok nyomtak máma
de fölkeltem
s elmentem az uszodába
mert a víz alatt
nem tudok zokogni*

*Kicsiny fiú állt elém a minap
fehér karjával
írott lapot nyújtott felém
s én nem fogadtam el*

*Azóta bánt a téma
úgy tettem
ahogy a világ velem teszi*

*Magamnak se fogok
megbocsátani*

Simogatások

*Egész jól berúgtam az este
a másnaposság sincs ellenemre
nem érzem mit érezni kéne
magától működik a világ*

*Vizeltem
megettem két barackot
ha most valaki rám talál
megszeretne*

*Él bennem az élet emléke
ahol minden a kedvemre való
hol nem kívánok más halált
mint lassú simogatásokat*

Szépen sír

*Szépen sírok mostanában
megfogott a fájdalom elől
nincs úgy
ahogy lenni kéne
s én sem vagyok úr
ki pihenni dől*

*csak fekszem
lábam kitakarva
úgy múlik az idő
hogy tőlem
bármit akarna*

*fölkelek
nézem a napot
nem változott semmi
én is ilyen maradok*

Tűnik el minden

*Ültem az asztalnál az este
írtam
de szemem az ablakot kereste*

*léghajó úszott a képbe
s a szélről itatott ég
átváltott rózsaszínbe*

*sötétült az ablak fénye
engem adott az üvegre vetítve:
kezemen lámpám fénye világol
s tűnik el bennem minden
én leszek a közel vagy a távol*

Rajta kívül

*Álom nélkül alszom éjjelente
s mikor fölriadok
az árnyakat figyelve
magamban fekszem
ágyamra terítve*

*hiába vonzanak a csillagok
hiába hajtom fejem
feleségem alvó kezére
elérhető bármi
de rajta kívül maradok*

A várakozó

Ryszard Kapuściński

Utazások Hérodotoszal

IV.

A világutazó emlékezete

Ahogy hazatértem, szerkesztőséget váltottam. A PAP lengyel hírügynökségnél kaptam munkát. Minthogy Kínából érkeztem, új főnököm, Michał Hofman úgy vélte, hogy biztosan járatos vagyok a Távol-Kelet kérdéseiben, s ezért ezt a területet: Ázsiának Indiától keletre fekvő, egészen a csendes-óceáni szigetekig elterülő részét osztotta rám.

Mindenki mindenről keveset tud, ám én a rám osztott országokról végképp semmit sem tudtam, ezért éjszakákat töltöttem azzal, hogy megtudjak valamit a burmai és malajziai dzsungelokban folyó partizánharcokról, a szumátrai és celebeszi felkelésekről vagy a moro törzs Fülöp-szigeteki lázadásáról. A világot megint olyan hatalmas témának láttam, amelyet sem elmélyíteni, sem átfogni nem vagyok képes. Annál kevésbé, mivel nem maradt rá időm, hiszen nap mint nap a szerkesztőségi munkával voltam elfoglalva – percenként jöttek különböző országokból a táviratok, amelyeket el kellett olvasni, le kellett fordítani, s lerövidítve, megszerkesztve el kellett küldeni az újságoknak és a rádióknak.

Így aztán, mivel naponta érkeztek hozzám különféle hírek Rangunból vagy Szingapúrból, Hanoiból, Manilából vagy Bandungból, az én Indiában és Afganisztánban kezdődő, majd Japánban és Kínában folytatódó ázsiai utazásom változatlanul folytatódott. Íróasztalom üveglapja alatt feküdt a kontinens háború előtti térképe, amelyen nemegyszer keresgéltem ujjammal, hogy hol is lehet Phnompen, Surabaya, a Salamon-szigetek, vagy a nehezen megtalálható Laoag; hol készültek éppen államcsínyt végrehajtani valamilyen Fontos Személy ellen, hol léptek sztrájkba a kaucsukültetvények munkásai. Gondolatban hol ide, hol oda ugrottam, s igyekeztem elképzelni az adott helyeket és eseményeket.

Néha, amikor esténként kiürült a szerkesztőség, elcsendesedett a folyosó, s én végre szerettem volna szusszanni egyet a számomra ismeretlen országokat megrengető sztrájkokról és fegyveres harcokról, puccsokról és robbantásokról tudósító táviratok után, elővettem a fiókból Hérodotosz történelemkönyvét.

Hérodotosz rögtön könyve első mondatában kifejti, miért is írta meg művét:

A halikarnasszoszi Hérodotosz a következőkben foglalja össze történelmi kutatásai eredményeit, hogy az emberek között megesett dolgok az idők folyamán feledésbe ne merüljenek, s ne vesszen el nyomtalanul azoknak a nagy és csodálatra méltó cselekedeteknek az emléke, amelyeket részben a hellének, részben a

barbárok vittek véghez, sem az, hogy milyen okok készítették őket a háborúra egymás ellen.

Ez a mondat az egész könyv kulcsa.

Először is, Hérodotosz tudunkra adja benne, hogy valamiféle kutatásokat végzett (én szívesebben használnám a „felfedezés” szót). Ma már tudjuk, hogy ezeknek szentelte egész – akkoriban hosszúnak számító – életét. Miért tette ezt? Miért döntött így ifjúkorában? Valaki biztatta őt erre? Vagy talán utasította? Lehet, hogy Hérodotosz valamilyen nagyhatalmú embernek szegődött a szolgálatába? Vagy a vének tanácsának engedelmesskedett? Vagy valamilyen jóslatnak? Kinek kellett a felfedezései? Mire?

Vagy lehet, hogy mindezt saját elhatározásából tette, hogy valamiféle megismerési vágy kerítette hatalmába, nyugtalanító és meghatározhatatlan kényszer hajtotta? Lehet, hogy születésétől fogva felfedező elméje volt, amely szüntelenül ontotta az izgalmasnál izgalmasabb kérdéseket, amelyek elűzték szeméről az álmot. Ha viszont ilyen, másoknál is előforduló egyéni és teljesen privát hóbortja volt a kíváncsiság, hogyan talált időt arra, hogy ezt a kíváncsiságot éveken át kielégítse?

Hérodotosz elismeri, hogy rögeszmésen foglalkoztatta az emlékezet – meggyőződése volt, hogy az emlékezet illékony, időleges, törekeny, sőt csalárd dolog. Hogy az, ami emlékeinkben megmaradt, megőrződött, nyomtalanul elpárologhat, eltűnhet. Hérodotosz egész nemzedékét, az akkori világ minden emberét ugyanez a félelem hatotta át. Emlékezet nélkül nem lehet élni, hiszen az emlékezet emeli az embert az állatok fölé, ez formálja az emberi lelket, ugyanakkor annyira kétes, csalóka, megfoghatatlan. Ezért van az, hogy az ember önmagában sem lehet biztos. Várjunk csak, hiszen az úgy volt... Na, jusson eszedbe, hogyan is volt? De hiszen ez akkor volt... Na, jusson eszedbe, mikor is volt? Nem tudjuk, és e mögött a „nem tudjuk” mögött a tudatlanság tere húzódik; a tudatlanságé, vagyis – a nemléte.

A mai kor embere nem aggódik az emlékezte miatt, hiszen raktározott emlékezet veszi körül. Ott van minden a keze ügyében – enciklopédiák, kézikönyvek, szótárak, kompendiumok. Könyvtárak és múzeumok, antikváriumok és levéltárak. Hang- és filmszalagok. A világháló. Szavak, hangok, képek lakásokban, raktárakban, pincékben és padlásokon őrzött végtelen készletei. Ha kisgyerekről van szó, a tanító néni mindent megmond neki, ha egyetemistáról, megkérdezi a professzorát.

Ezekből az intézményekből, berendezésekből és technikákból semmi vagy szinte semmi sem létezett még Hérodotosz korában. Az ember annyit, csakis annyit tudott, amennyit emlékezte képes volt megőrizni. A kiválasztottak papirusztekercseken vagy agyagtáblákon kezdtek írni tanulni. De a többiek? A kultúra művelése mindig arisztokratikus kiváltság volt. Ott, ahol a kultúra eltért ettől az alapelvtől, el is pusztul.

Hérodotosz világában az emlékezetnek szinte egyetlen letéteményese az ember. Ha tehát el akarunk jutni ahhoz, amit megőrzött az emlékezet, el kell jutni az adott emberhez, ha pedig az illető messze lakik, útra kell kelni, s amikor végre találkozunk vele, le kell mellé ülni, végig kell hallgatni a mondandóját,

emlékezetünkbe kell vérsni, esetleg le kell jegyezni. Így születik meg a riport, ez a helyzet hozza létre.

Hérodotosz tehát járja a világot, emberekkel találkozik, hallgatja, amit mesélnek. Elmondják, kik ők, elmesélik a történetüket. De honnan tudják, hogy kik is valójában, honnan származnak? Hát onnan – mondják –, hogy hallották másoktól, főleg az elődeiktől. Őseik is átadták nekik a tudásukat úgy, ahogyan most ők is átadják másoknak. Ez a tudás különféle elbeszélésekben ölt testet. Az emberek ülnek a tűz körül és mesélnek. Később ezt legendáknak, mítoszoknak nevezik el, de amikor azok ott a tűznél mindezt mesélik vagy hallgatják, meg vannak róla győződve, hogy ez a legszentebb igazság, a legvalóságosabb valóság.

Figyelnek, izzik a parázs, valaki újabb fát tesz a tűzre, a fény és a meleg gondolatokat ébreszt, serkenti a képzeletet. Az ilyen mesélés szinte elképzelhetetlen úgy, hogy a közelben ne égjen valahol a tűz, vagy a ház sötétjét ne oszlassa valamilyen mécses vagy gyertya fénye. A tűz lobogása vonz, összekovácsolja a közösséget, pozitív energiákat szabadít fel benne. A láng és a közösség érzése. A láng és a történelem. A láng és az emlékezet. A Hérodotosznál idősebb Hérakleitosz úgy tartotta, hogy minden létezőnek anyagi őselve, vagyis ősanyaga a tűz: azt állította, hogy a tűzhez hasonlóan minden dolog állandó mozgásban van, minden kialszik, hogy újra fellobbanjon. Minden folyik, de közben állandóan változik. Ugyanez vonatkozik az emlékezetre is. Némely képei kialszanak, s helyükön újak jelennek meg. Csakhogy ezek az új képek már nem azonosak az előzőekkel – ahogyan nem lehet kétszer ugyanabba a folyóba lépni, ugyanúgy az sem lehetséges, hogy az új kép pontosan olyan legyen, mint az előző.

Hérodotosz tökéletesen érti a visszavonhatatlan változásnak ezt a törvényét, s szembe akar szállni annak pusztító természetével: *hogy az emberek között megesett dolgok az idők folyamán feledésbe ne merüljenek.*

Egyébként pedig micsoda bátorság, a saját fontosságába és küldetésébe vetett hit kell annak kijelentéséhez, hogy olyasmit csinál, ami befolyással van arra, *hogy az emberek között megesett dolgok feledésbe ne merüljenek.* Az emberek között megesett dolgok, vagyis az emberiség története! De ugyan honnan tudta, hogy létezik olyasmi, hogy az emberiség története? Elődje, Homérosz egy konkrét háború – a trójai háború – történetét, majd a magányos vándor – Odüsszeusz – kalandjait írta meg. De hogy az emberiség történetét?! Hiszen ez már egy újfajta gondolkodás, új fogalom, új horizont. Hérodotosz ezzel a kezdőmondatnál nem úgy jelenik meg előttünk, mint holmi vidéki skribler, mint a maga kis poliszának szűk látókörű imádója, mint az akkori Görögországot alkotó több tucatnyi városállamocska egyikének lelkes hazafija. Nem! *A görög-perzsa háború szerzője* azonnal világot átfogni képes, planetáris méretekben gondolkodó alkotóként, vagyis az első globalistaként lép fel.

A Hérodotosz előtt fekvő vagy általa elképzelt világtérkép természetesen egészen más, mint amilyennel nekünk van dolgunk – az ő világa jóval kisebb a miénknél. A központot az Égei-tenger mentén elterülő hegyes és (akkoriban még) erdős vidékek alkotják. A nyugati parton fekvő rész Görögország, a keleti parti pedig Perzsia. És itt azonnal a dolgok lényegére bukkanunk – mert alighogy Hérodotosz megszületik, felnő és érteni kezd valamit a világból, azt látja,

hogy ez a világ kettéoszlik Keletre és Nyugatra, s hogy a két rész között háborúság, viszálykodás dúl.

Benne is, mint minden gondolkodó emberben, azonnal felvetődik a kérdés: miért van ez így? És ez a kérdés ott szerepel Hérodotosz remekművének már említett bevezető mondatában: *A halikarnasszoszi Hérodotosz a következőkben foglalja össze történeti kutatásai eredményeit, ... hogy milyen okok készítették őket a háborúra egymás ellen.*

Hát ez az. Láthatjuk, hogy ez a kérdés évezredek óta izgatja, nyugtalanítja az emberiséget, hogy a történelem kezdetétől állandóan vissza-visszatér: miért háborúznak egymással az emberek? Mi ennek az oka? Mi a szándékuk a háború kirobbantásával? Mi készíti őket erre? Mit gondolnak? Mi a céljuk? Kérdések, kérdések véget nem érő litániája! És akkor jön Hérodotosz, aki szorgos, fáradhatatlan életét a válasz megtalálásának szenteli. Hozzá kell tennünk, hogy az általános, absztrakt kérdések közül elsősorban a legkonkrétabbakat választja ki, azokat az eseményeket, amelyek a szeme előtt játszódhatnak le, vagy amelyeknek emléke még frissen él, de ha megfakult is ez az emlék, valamiképpen tovább létezik, vagyis figyelmét és érdeklődését a következő kérdésre összpontosítja: miért visel egymás ellen háborút Görögország (vagyis Európa) és Perzsia (vagyis Ázsia), miért harcol egymással a két világ – a Nyugat (Európa) és a Kelet (Ázsia) –, még hozzá életre-halálra? Mindig így volt? Mindig így lesz?

Ezek a kérdések izgatják, foglalkoztatják, nyugtalanítják éjjel-nappal. El tudjuk képzelni az ilyen megszállott embert, akinek állandóan ott motoszkál fejében egy rögeszme. Folyton jár-kelel, nem képes megülni a helyén, hol itt, hol ott találkozunk vele, s bárhol bukkan fel, zavart, nyugtalan légkört teremt maga körül! Azok, akik nem szeretnek otthorról, saját kerítésük mögül kimozdulni – és ők vannak mindig, mindenütt többségben –, az ilyen senkihez és semmihez nem alkalmazkodó alakokat hóbortos különcöknek, sőt hibbantaknak tartják.

Lehet, hogy Hérodotoszra is így tekintettek kortársai. Ő maga erről nem tesz említést. Egyébként figyelt-e ilyesmire egyáltalán? Lefoglalták őt az utazások, az úti készülődések, aztán pedig az összegyűjtött anyagok szelektálása, rendezése. Hiszen az utazás nem abban a pillanatban kezdődik, amikor útnak indulunk, és nem akkor fejeződik be, amikor célba érünk. A valóságban sokkal korábban kezdődik, és gyakorlatilag sosem ér véget, mert emlékezetünk szalagja tovább forog bennünk, még akkor is, ha fizikailag el sem mozdulunk a helyünkről. Mert igenis van olyasmi, hogy megfertőz bennünket az utazási láz, s ez a betegség valójában gyógyíthatatlan.

Nem tudjuk, Hérodotosz milyen minőségben járta a világot. Mint kereskedő (a levanteiek kedvenc foglalkozását üzve)? Valószínűleg nem, hiszen nem érdeklődött az árak, a piacok, az áruk iránt. Mint diplomata? Akkoriban még nem létezett ez a foglalkozás. Mint kém? De melyik állam kémje? Mint turista? Nem, a turisták azért utaznak, hogy pihenjenek, Hérodotosz viszont utazás közben keményen dolgozik – egyszerre riporter, antropológus, etnográfus és történész. Mindemellett tipikus utazó is, afféle országutak vándora. Csakhogy az ő vándorlása nem holmi ifjonti, gondtalan helyváltogatás. Hérodotosz céltudatosan

utazik, meg akarja ismerni a világot, annak lakóit, megismerni, aztán pedig leírni a látottakat. Mindenekelőtt is leírni azokat a cselekedeteket, *amelyeket részben a hellének, részben a barbárok vittek véghez...*

Ez az elsődleges szándéka. Újabb és újabb utazásai során azonban a világ kitágul előtte, megnövekszik, megsokszorozódik. Kiderül, hogy Egyiptom mögött ott van még Líbia, a mögött pedig az etiópok földje, vagyis Afrika, hogy keleten, átkelve a hatalmas Perzsián (ami gyors menetben is több mint három hónap), ott van a gögös, büszke Babilon, majd az indek ki tudja, hol végződő földje; hogy nyugatra, egészen messzire, Héraklész Oszlopaiig nyúlik a Földközi-tenger, mögötte pedig, amint mondják, újabb tenger található, északra pedig ugyancsak tengerek, síkságok és szkíták lakta erdők terülnek el.

A Hérodotosznál idősebb milétoszi Anaximandrosz alkotta meg a világ első térképét. Szerinte a Föld henger alakú. Felső felén laknak az emberek. Az egészet az ég veszi körbe. A Föld, egyforma távolságban minden égitesttől, a levegőben lebeg. Ebben a korban más világtérképek is születnek. A Föld rajtuk leggyakrabban lapos, ovális korong, amelyet minden oldalról a hatalmas Okeanosz folyó vize ölel át. Az Okeanosz nemcsak a szárazföld határa, hanem a világ összes folyójának a forrása is.

Ennek a világnak volt a központja az Égei-tenger, annak partvidéke és szigetei. Innen indul Hérodotosz is vándorútjaira. Minél távolabb jut, annál gyakrabban bukkan valamiféle újdonságra. Ő az első, aki fölfedezi a világ multikulturális természetét. Aki meggyőződik arról, hogy minden kultúrát el kell fogadni, meg kell érteni. Ahhoz pedig, hogy elfogadjuk, előbb meg kell értenünk. Miben különböznek egymástól a különféle kultúrák? Mindenekelőtt is a szokásaikban. Mondd meg, hogyan öltözködsz, hogyan viselkedsz, milyen szokásaid vannak, milyen isteneknek hódolsz, s megmondom, ki vagy. Az ember nemcsak alkotja a kultúrát, nemcsak lakik benne, hanem magában hordja a kultúrát, az ember – maga a kultúra.

Hérodotosz, aki nagyon sokat tud a világról, mindent azért mégsem tud róla. Sosem hallott Kínáról vagy Japánról, nem tudott Ausztráliáról, sem Óceániáról, nem sejtette, hogy létezik és virágzik egy nagy amerikai kontinens, mi több, semmi közelebbit nem tudott Nyugat- és Észak-Európáról. Hérodotosz világa mediterrán – közel-keleti világ, tengerek és tavak, magas hegyek és zöldellő völgyek, olajligetek és szőlők, köles és bárányok napsütötte világa, a derűs Árkádia, amely pár évenként vérbe borul.

Kroiszosz szerencsége és szerencsétlensége

Hérodotosz, választ keresve az általa legfontosabbnak tartott kérdésre, nevezetesen arra, hogy honnan származik a Kelet és a Nyugat közötti viszálykodás, mi az oka ellenségeskedésüknek, nagyon óvatosan viselkedik. Nem kiáltja világgá: tudom! tudom! Ellenkezőleg, ő maga háttérbe húzódik, és másokkal mondatja ki a választ. Ezek a mások jelen esetben *a perzsa történet ismerői*. Nos, ezek a tudós perzsák, mondja Hérodotosz, azt állítják, hogy Kelet és Nyugat világméretű

viszálykodásának nem a görögök, nem is a perzsák a kiváltói, hanem egy harmadik nép, a mozgékony hivatásos kereskedők népe – a fonikiaiak (föníciaiak). Ezekről a fonikiaiaktól ered az asszonyrablás szokása, s ez lett aztán az egész, globális méretű kavardásnak az elindítója.

Nos, a fonikiaiak Argosz kikötőjében elrabolják a király leányát, **Iót**, s hajójukon Egyiptomba hurcolják. Ezek után néhány hellén kiköt a fonikiai Türoszban, s elrabolja az ottani király leányát, **Európát**. Más hellének elrabolják a kolkhiszi király leányát, **Médeiát**. A trójai Alexandrosz viszont a spártai Meneláosz feleségét, **Helenát** rabolja el, s viszi magával Trójába. Erre óriási háború kerekedik, amelynek történetét Homérosz tette halhatatlanná.

Hérodotosz idézi a perzsa bölcsek véleményét:

A perzsák úgy vélekedtek, hogy az asszonyrablás valóban jogtalan cselekedet, de nyomban bosszút venni érte oktalanság, s úgy bölcsebb, ha nem bánkódnak az elraboltak miatt, hiszen aligha rabolták volna el az asszonyokat, ha ezt ők maguk is nem akarják. Bizonyítékul pedig felhossa Ió királylány esetét úgy, ahogyan a fonikiaiak látják: szerintük ugyanis Ió nem úgy került Egyiptomba, hogy elrabolták, hanem úgy, hogy Argoszban szerelembe esett a hajó kapitányával, s amikor teherben maradt, szégyellve magát szülei előtt, önként elhajózott a fonikiaiakkal, hogy a csúfság ki ne tudódjék.

Miért kezdi Hérodotosz a világ történetének leírását egy (a perzsa bölcsek szerint) jelentéktelen eseménysorral, a kölcsönös asszonyrablásokkal? Mert tiszteletben tartja a médiapiac törvényét: a jól eladható történet legyen érdekes, legyen benne egy csipetnyi izgalom, szenzáció, borzongás! Nos, ezeket a követelményeket elégitik ki az asszonyrablásokról szóló történetek.

Hérodotosz két korszak határán él – még uralkodik a szóbeli közlés hagyománya, az írott történelem időszaka még csak ekkoriban kezdődik. Meglehet hát, hogy Hérodotosz életét és munkáját a következő ritmus jellemezte: távoli útra indult, utazása közben anyagot gyűjtött, majd visszatért, járta a görög városokat, szerzői esteknek is nevezhető találkozókat tartott, amelyeken vándorlásai során szerzett tapasztalatairól, benyomásairól, megfigyeléseiről mesélt. Lehet, hogy ezekből a találkozókból tartotta fenn magát, ezekből fedezte következő útjainak költségét, fontos volt hát számára, hogy minél több hallgatója, minél nagyobb közönsége legyen. Célszerű volt ezért olyasmivel kezdenie elbeszélését, ami felkeltette hallgatói figyelmét, kíváncsiságát, aminek szenzáció íze volt. Történeteiben lépten-nyomon felbukkannak olyan szálak, amelyeknek az a céljuk, hogy meghassák, meghökkentsék, ámulatba ejtsék a közönséget, mert az ezek nélkül az izgalmas részek nélkül elunná magát, s idő előtt szétszéledne, a mesélő zsebe pedig üres maradna.

Az asszonyrablásokról szóló beszámolóiban azonban nemcsak az olcsó szenzáció, a kétértelmű és pikáns utalások voltak fontosak. Hérodotosz ugyanis már itt, kutatásai legelején szeretné megfogalmazni első, történelemre vonatkozó törvényét. Törekvését az magyarázza, hogy utazásai során rengeteg anyagot gyűjtött össze különböző korokból és helyekről, s szeretett volna meghatározni valamilyen alapelvet, amely rendszerezné a tényeknek ezt az első látásra kaotikus, végtelen tömegét. De lehet-e egyáltalán megfogalmazni ilyen alapelvet?

Hérodotosz azt mondja, igen. Mégpedig úgy, ha válaszolunk a kérdésre: ki kezdte? Ki bántotta előbb a másikat? Ha szem előtt tartjuk ezt a kérdést, már könnyebben mozgunk a történelem kusza és összegabalyodott meanderei között, könnyebben értjük meg, milyen ervek és erők mozgatják a történeket.

Ennek a törvénynek a meghatározása és létezésének tudata azért rendkívül fontos, mert Hérodotosz világában (némely társadalmakban még ma is) érvényes a bosszú, a megtorlás, a szemet szemért ősi joga. A bosszú egyébként nemcsak jog, hanem a legszentebb kötelesség is. Aki nem áll bosszút, azt kiátkozza a családja, a klánja, a társadalma. A bosszúállás kötelessége nemcsak engem, a sértett törzs tagját terheli. Az isteneknek, sőt a személytelen és időtlen Sorsnak is részt kell vállalnia benne.

Milyen funkciót tölt be a bosszú? A bosszútól, annak elkerülhetetlen veszélyétől való félelemnek mindannyiunkat vissza kell tartania a becstelen, másoknak kárt okozó tettektől. Fékezőerőként, a lelkiismeret hangjaként kell működnie. Ha azonban mégsem hat ez a félelem, és valaki rosszat tesz másnak, akkor az illető nemzedékeken, sőt akár évszázadokon át tartó bosszúsortozatot indít el.

Van a bosszú mechanizmusában valamilyen komor sorsszerűség. Valami elkerülhetetlen és visszavonhatatlan. Mert váratlanul szerencsétlenség ér, és te nem tudsz rájönni, hogy miért. Ugyan mi történhetett? Pedig csak arról van szó, hogy utolért a bosszú azért a bűnért, amelyet tíz nemzedékkel korábban élt ősöd követett el, akinek te a létezéséről sem tudtál.

Hérodotosz másik törvénye, amely nemcsak a történelemre vonatkozik, hanem az ember életére is, így hangzik: az emberi boldogság nem tart örökké. És történetírónk, alátámasztandó ezt az igazságot, elmeséli Lúdia királyának, Kroiszosznak (Krözusznak) a bibliai Jóbéhoz hasonló drámai, megható történetét. Lehet, hogy Kroiszosz volt Jób prototípusa?

Lúdia hatalmas ázsiai ország volt Görögország és Perzsia között. Kroiszosz király itt, szardiszi palotáiban hatalmas gazdagságot halmozott fel, hegyekben álló, világszerte híres arany- és ezüstkincseit szívesen mutogatta vendégeinek. Történt mindez az i. e. VI. század közepén, pár évtizeddel Hérodotosz születése előtt.

Egy alkalommal *valamennyi akkor élt görög bölcs ellátogatott a fényesen virágzó Szardiszba, még az athéni Szolón is* (az athéni demokrácia megteremtője, bölcsességéről híres költő). Kroiszosz személyesen fogadta Szolónt, s megparancsolta szolgálóinak, hogy mutassanak meg neki minden nagyszerű, pazar kincset. Mivel pedig biztos volt benne, hogy Szolónt elkápráztatja a látvány, így szólt vendégéhez: *„...erősen furdal a kíváncsiság, hogy megkérdezem tőled: ki volt a legboldogabb ember, akivel találkoztál a földön?”* Kroiszosz azt remélte, hogy a kérdésre majd őt nevezi a halandók közül a legboldogabbnak.

Szolón azonban nem hízelgett, és a legboldogabbak között felsorolt néhány hősi halált halt athénit, s hozzátette: *„Ó, Kroiszosz! Engem kérdezel az emberi dolgok felől, aki jól tudom, hogy az istenek irigyek és szeszélyesek? Mert az élet hosszú során az ember sok mindent lát, amit nem akarna látni, és sokat szenved. Az élet időtartamát mintegy hetven évre teszem. Ebben a hetven évben összesen huszonötezer-kétszáz nap*

van,... s egyetlen nap sem telik el úgy, mint a másik. Így tehát, Kroiszosz, az ember teljesen a sors játékszere. Kétségtelenül látom, hogy igen gazdag vagy, és sok ember felett uralkodsz. De nincs módomban, hogy azt a választ adjam neked, amelyet kívánsz, amíg nem tudom, hogy boldogan fejezted-e be életedet... Minden dolognak meg kell várunk a végeredményét, hogy végül mi lesz belőle. Sokan voltak már, akik előtt isten csak felcsillantotta a boldogság reményét, azután pedig porig sújtotta őket."

És valóban, Szolón távozása után az isten nagy szerencsétlenségbe döntötte Kroiszoszt, gyaníthatóan azért, mert a világ legboldogabb emberének tartotta magát. Kroiszosznak ugyanis két fia volt: a délceg Atüsz és egy másik, aki süketnéma volt. Atüszét óvta, védte, mint a szeme fényét, ám ennek ellenére egy vadászat alkalmával véletlenül mégis megölte fiát az egyik vendég, egy bizonyos Adrasztoosz. Amikor rádöbbedt, hogy mit tett, teljesen összetört. Atüsz temetésén megvárta, hogy az emberek szétszéledjenek, *ott maradt egyedül a sír mellett, s belátván, hogy ő a legszerencsétlenebb ember a világon, saját kezével vetett véget életének.*

Fia halála után Kroiszosz két esztendeig mély gyászban él. Ezalatt a szomszédos perzsáknál Kürosz kerül uralomra, s egyre növeli a perzsák hatalmát. Kroiszosz attól tart, hogy Kürosz birodalma túlságosan megerősödik, s veszélyeztetni fogja Lüdiát, arra gondol hát, hogy megelőzendő a perzsák esetleges támadását, ő csap le elsőnek.

Szokás ekkoriban, hogy a világ hatalmasai, mielőtt fontos döntést hoznának, kikérik valamely jóshely tanácsát. A korabeli Görögországban sok ilyen jóshely működik, a legjelentősebb közülük Delphoiban található, egy magas hegyoldalon álló szentélyben. Aki kedvező jóslatot akar kapni, annak ajándékokkal kell megnyernie a delphoi isten jóindulatát. Kroiszosz tehát hatalmas méretű ajándékgyűjtést rendel el.

Leület háromezer jószágot.

Súlyos aranytömböket olvasztat, ezüstitárgyakat készített.

Hatalmas máglyát emeltet, amelyen aranyozott és ezüstözött heverőket, bíbor köpenyeket és khitónokat égett el.

Elrendelte, hogy minden lüd vagyona arányában mutasson be áldozatot.

El tudjuk képzelni, hogyan igyekszik az alázatos lüd nép hosszú sorokban a hatalmas máglya felé, hogyan dobálja a tűzbe mindazt, ami addig legértékesebb vagyona volt – arany ékszereit, szakrális és háztartási edényeit, ünnepi és hétköznapi ruháit.

A jóshelyeken a kérelmezők tudomására hozott jóslatokat általában óvatos kétértelműség, ködös homály jellemzi. A szöveg úgy van megfogalmazva, hogy tévedés esetén (ami gyakran előfordult) a jóshely ügyesen, tekintélyvesztés nélkül kerüljön ki az ügyből. S az emberek mégis évezredek óta tartó konoksággal hallgatják ma is kipirult arccal, mohón a jósök és jósnők jóvendöléseit, mert a holnap titkairól elementáris, sosem gyengülő kíváncsisággal szeretnék lerántani a leplet. A jelek szerint Kroiszoszt is hajtotta ez a kíváncsiság. Türelmetlenül várja vissza különféle görög jósdákba küldött követeit. A delphoi jóslat így szólt: ha háborút indítasz a perzsák ellen, roppant birodalmat fogsz megdönteni. És

Kroiszosz, aki akarta a háborút, akit elvakított a hódítási vágy, így értelmezte a jóslatot: ha megtámadod Perzsiát, meg is döntöd. Hiszen Perzsia – s ebben nem tévedett – valóban nagy birodalom volt.

Háborút indított hát, de elvesztette, s ezzel – a jóslatnak megfelelően – pusztulást hozott saját hatalmas birodalmára, ő maga pedig fogságba került.

A perzsák megragadták, s Kürosz elé hurcolták. A perzsa király nagy máglyát rakott, s megparancsolta a láncokba vert Kroiszosznak, hogy lépjen fel rá, tizennégy lüď fiúval együtt. Vagy azért, hogy feláldozza a zsákmány zsengejét valamelyik istennek, vagy azért, hogy fogadalmát teljesítse, vagy mert hallott Kroiszosz vallásosságáról, és szeretett volna meggyőződni róla, vajon akad-e olyan isteni lény, aki megszabadítja a lüď királyt a máglyahaláltól.... Kroiszosznak pedig, miközben ott állt a máglyán, kétségbeesett helyzetében eszébe jutottak Szolónnak isteni sugallatra mondott szavai: „Nincs boldog ember az élők között!” S amint ott állt, felsőhajtott, és a nagy csendben háromszor kiáltotta Szolón nevét.

Ekkor Kürosz, aki hallotta ezt, megparancsolta a tolmácsoknak, kérdezzék meg Kroiszosztól, kit szólít, és mit jelent, amit mond. Kroiszosz válaszolt, ám közben a máglya a legtávolabbi széleken már lángra kapott. Kürosz irgalomból is, a megtorlástól való félelmében is, megváltoztatja döntését, és parancsot ad, hogy azonnal oltsák el a tüzet, Kroiszoszt pedig a társaival együtt vegyék le a máglyáról. A tüzet azonban minden próbálkozás ellenére sem sikerült eloltani.

Ezután, amikor Kroiszosz látta, hogy az emberek hasztalan oltják a tüzet, nem képesek elfojtani, Apollónhoz kiáltott segítségért, hogy ha valaha kedves ajándékot adott neki, segítsen rajta, s mentse ki e veszedelemből. Így könyörgött sírva az istenhez, amikor a derűs időben, szélcsendben egyszerre felhőszakadás támadt, és a hatalmas zápor eloltotta a tüzet... amikor végre levették a máglyáról, Kürosz ezt kérdezte tőle: „Ki beszélt rá téged, Kroiszosz, hogy országomra támadj, s barátom helyett ellenségem legyél?” Kroiszosz így válaszolt: „Ó, király, amit tettem, az rád szerencsét, rám pedig szerencsétlenséget hozott. S mindennek oka a hellének istene, aki engem béke helyett háborúra biztatott. Hiszen nincs olyan ostoba, aki a háborút választaná a béke helyett. Mert az egyikben a fiúk temetik el atyáikat, a másikon az atyák a fiaikat. Úgy hiszem, az istenek akarata volt ez.”

Ekkor Kürosz leoldotta bilincseit, maga mellé ültette, nagy tisztelettel bánt vele, s ő és egész környezete csodálattal nézett Kroiszoszra. Kroiszosz gondolataiba merülve hallgatott.

A korszak két legnagyobb ázsiai uralkodója – a legyőzött Kroiszosz és a győztes Kürosz – ott ül tehát egymás mellett, bámulják annak a máglyának az üszkös maradványait, amelyen az előbb még egyikük el akarta égetni a másikat. El tudjuk képzelni, hogy Kroiszosz, akire egy órával korábban még borzalmas kínhalál várt, milyen sokkos állapotban van, s amikor Kürosz azt mondja neki, hogy kívánjon tőle bármit, az istenekre kezd panaszkodni: „Ó, uram, igen nagy örömömre volna, ha megengednéd, hogy elküldjem Delphoiba, a hellének istenéhez,

akit valamennyi közül a legjobban tiszteltem, ezeket a bilincseket, és megkérdezhessem tőle, szerinte jogos-e megcsalni azt, aki annyi ajándékot adott neki!”

Micsoda istenkáromlás!

Mi több, Kroiszosz, megkapván az engedélyt, lüdeket küldött Delphoiba, és meghagyta nekik, hogy helyezték el bilincseit a templom küszöbén, s kérdezzék meg az istentől, nem restelli-e magát, hogy jóslataival arra biztatta őt: indítson háborút a perzsák ellen... majd kérdezzék meg, vajon a hellén isteneknek törvénye, szokása-e a hálátlanság.

Erre a delphoi Püthia a hagyomány szerint olyan mondattal felelt, amely Hérodotosz harmadik törvényévé válik:

...senki sem kerülheti el a ráért végzetet, még egy isten sem. Kroiszosz ötödik őse vétkéért lakolt, aki, mint a Hérakleidák testőre, asszonyi rosszindulatnak engedve megölte urát, s elnyerte annak méltóságát, ami pedig nem illette meg. Loxiasz (Apollón) ugyan mindent elkövetett, hogy Szardisz pusztulása ne Kroiszosz, hanem Kroiszosz gyermekeinek idejére essék, de a végzetet ő sem tudta megváltoztatni.

Ezt a választ adta Püthia a lüdeknek, akik, Szardiszba visszatérvén, elmondták szavait Kroiszosznak. Ő pedig, végighallgatván, belátta, hogy nem az isten, hanem ő a hibás.

A csata vége

Már azt hittem, végleg elbúcsúztam Kroiszosztól, akit egyébként bizonyos értelemben nagyon emberinek találtam – még a világra szóló gazdagságából (számtalan kincstára arany- és ezüsthegyéből) táplálkozó naiv és leplezetlen hiúságával, a delphoi jóslatba vetett rendületlen, istenfélő hitével egyetemben is, de a fia halála miatt érzett szörnyű elkeseredésével, a birodalma elvesztése miatt ránehezedő tragikus kétségbeesésével, saját máglyahalálának apatikus tudomásulvételével, az isteni ítélet elleni szentségtörő lázadásával együtt is, és azzal együtt, hogy oly keményen kellett bűnhődnie rég elfeledett ősenek vétkéért, nos, ismétlem, azt hittem, végleg búcsút veszek a megbüntetett és megalázott Kroiszosztól, amikor hirtelen újra fölbukkant Hérodotosz könyvének lapjain, ezúttal annak a Kürosz királynak a társaként, aki a perzsa seregek élén a Közép-Ázsia mélyén, a távoli Amu-darja (Araxész) partján élő harcias és vad masszageták meghódítására indult.

Az i. e. VI. században járunk, a perzsák óriási lendülettel igyekeznek meghódítani a világot. Utánuk, évek, évszázadok múltán újabb és újabb birodalmak próbálják uralmuk alá hajtani a világot, ám a perzsák ekkori nagyra törő próbálkozásában találkozunk talán a legtöbb bátorsággal és elszántsággal. Leigázták ugyanis már a iónokat és az aiolokat, legyőzték Milétoszt, Halikarnasszoszt és számos más nyugat-ázsiai görög kolóniát, leigázták a médek és Babilont, vagyis ami legyőzhető volt közel s távol, az mind a perzsák uralma alá került, most pedig Kürosz az ekkor ismert és elképzelt világ legtávolabbi peremén élő néptörzs meghódítására indul. Alighanem úgy gondolja, hogy ha leigázza a masszagetákat, elfoglalja földjeiket, elhajtja állataikat, akkor közelebb kerül ahhoz a pillanathoz, amelyben diadalmasan közhírré teheti: „Enyém a világ!”

A gátlástalan hatalomvágy azonban, amely korábban már Kroiszoszt is a mélybe taszította, ezúttal Kürosznak okozza vesztét. A fékezhetetlen kapzsisá-
gért járó büntetés ráadásul mindig olyankor éri az embert – s ebben rejlik gyötrő,
pusztító ereje –, amikor úgy érzi, hogy már csak egy lépésnyire van az áhított
céltól. A büntetésnek ezért velejárója a világból való kiábrándulás is, a bosszúálló
sorssal szemben táplált keserűség is, a megaláztatás és a tehetetlenség megalázó
érzése is.

Kürosz tehát észak felé indul, Ázsia belsejébe, a masszageták leigázására. A
hadjárat megindítása senkit sem lep meg, hiszen *...tudták jól, hogy Kürosz soha nem
tágit feltett szándékától és sorban igázza le a népeket.... Számos jó oka volt, ami elhatáro-
zásában buzdította és lelkesítette. Mindenekelőtt származása: mert úgy vélte, hogy fölötte
áll minden embernek, másodsor pedig háborúi sorozatában megmutatkozó szerencséje.
Mert bárhova vezette is hadát, egyetlen nép sem volt képes ellenállni neki.*

A masszagetákról pedig annyit lehet tudni, hogy Közép-Ázsia határtalan sík-
ságain és az Amu-darja szigetein élnek, ahol nyaranta mindenféle kiásott gyö-
kereket esznek, a fákról összegyűjtött érett gyümölcsöket pedig elteszik, s télen
ezen a táplálékon élnek. Megtudjuk továbbá, hogy a masszageták valamiféle
narkotikumokat is használtak, s így a mai szipusok, narkósok őseinek tekinthe-
tők. *Állítólag találni náluk másféle, különös gyümölcsöket termő fákat is. Olykor csa-
patba gyűlve tüzet gyűjtanak, ezeket a gyümölcsöket behajítják, és a tüzet körbeülve
olyan mámor fogja el őket, mintha bort ittak volna. S minél több gyümölcsöt hajtanak
a tűzbe, annál mámorosabbak lesznek, végül táncra kelnek és énekelni kezdenek.*

A masszageták uralkodója ekkor egy Tomürisz nevű királynő. Közte és Kürosz
között halálos, véres dráma játszódik le, amelyben Kroiszosz is szerephez jut.
Kürosz először csellel próbálkozik: úgy tesz, mintha Tomürisz kezét szeretné
elnyerni. A masszageták királynője azonban hamar átlát a perzsa király szán-
dékán, rájön, hogy Kürosz nem őt magát, hanem a királyságát akarja. Kürosz,
látván, hogy csele nem vált be, elhatározza, hogy fegyverrel támad a hadserege
élén már megközelített Amu-darja túlpartján tartózkodó masszagetákra.

Szuszából, Perzsia fővárosából hosszú és nehéz út vezet az Amu-darja part-
jáig, azaz nincs is út – hegyi hágókon, a forró Kara-kum sivatagon kell átkelni,
aztán végeláthatatlan sztyeppéken kell vándorolni.

Ez a támadás Napóleon örült moszkvai hadjáratát juttatja eszünkbe. A perzsa
és a francia vezért ugyanaz a szenvedély hajtja – meghódítani, megszerezni,
birtokba venni! Mindketten vereséget szenvednek, mert megsértik a görög
törvényt, a mértékletesség törvényét: sose akarj túl sokat, ne kívánj mindent!
Csakhogy abban a pillanatban, amikor elindulnak, túlságosan elvakultak ahhoz,
hogy ezt megértsék, a hódítási vágy elvette ítélőképességüket, józan eszüket.
Másfelől viszont, ha a világot a megfontoltság irányítaná, létezne-e egyáltalán a
történelem?

Egyelőre azonban Kürosz hadjárata még tart. Emberek, lovak, hadieszközök
vonulnak végeláthatatlan oszlopokban. A hegyekben az elcsigázott katonák
sorra zuhannak le a sziklákról, sokan a sivatagban pusztulnak szomjan, még

később egész osztagok tévesztenek irányt az úttalan sztyeppéken. Hiszen ekkor még nincs térkép, iránytű, látcső, útjelző. Alighanem nyelvet kell fogniuk az újtjukba akadó törzsek tagjai közül, kérdezősködniük kell, útikalauzt kell fogadniuk, talán a jószokat is kifaggatják. Mindenesetre nehézkesen, nagy erőfeszítéssel, néha a perzsáknál bevett szokás szerint bottal ösztökélve a lemaradókat, kínkeservesen halad előre a hatalmas sereg.

Egyedül Kürosz az, akinek a gyötrelmes út során minden kényelem megadatik. *A nagy király mindig úgy indult hadba, hogy már otthon ellátták gondosan elkészített élelemmel és vágómarhával, vizet pedig a Szusza mellett elfolyó Khoaszpészből vittek neki, mert semmilyen más folyó vizéből nem ivott, csak ebből. Bárhova vonult, ezüstedényben nagyszámú, öszvérek vontatta négykerekű kocsin szállították utána a Khoaszpész felforralt vizét.*

Kíváncsivá tesz engem ez a víz. Az előre felforralt víz. Ezüstedényekben viszik (az ezüst hidegen tartja), mert hiszen sivatagon kell átkelni. A vizet, mint tudjuk, nagyszámú, öszvérek vontatta négykerekű kocsi szállítja.

Vízzel teli kocsik és szomjúságtól összecsucoló katonák. A katonák pusztulnak, a kocsik mennek tovább, nem állnak meg, a víz nem a katonáké; ez Kürosz felforralt vize, hiszen a király nem iszik mást, ha tehát elfogy, Kürosz szomjan halna. Felvetődhet-e egyáltalán ilyen gondolat?

Valami más is érdekel még engem. A menetben ugyanis de facto két király halad – a hatalmas és uralkodó Kürosz és a másik, a trónfosztott Kroiszosz, aki éppen csak megúszta a máglyahalált, amelyet Kürosz szánt neki. Milyen most a viszony kettejük között? Hérodotosz azt állítja, hogy szívélyes. Csakhogy ő maga nem vett részt a hadjáratban, még a világon sem volt ekkor. Vajon Kürosz és Kroiszosz ugyanazon a királyi kocsin ül-e, amelyen a kerék, a lócs, a kocsirúd is biztosan aranyozott? Az aranyozás láttán vajon nem sóhajtozik-e titokban Kroiszosz? Beszélget-e egymással a két nagyúr? Tolmácsot kell alkalmazniuk, hiszen nem ismerik egymás nyelvét. Egyébként is miről beszélgetnének – napokon, heteken át vonulnak, előbb vagy utóbb kimerül minden téma. S ha ráadásul mindketten hallgatag, zárkózott, befelé forduló emberek?

Kíváncsi vagyok, mi történik, ha Kürosz inni akar? – Hozzatok vizet! – kiáltja szolgálóinak. A vízhordóknak különösen kipróbált, bizalmi embereknek kell lenniük, nehogy lopva iszogassanak az értékes innivalóból. Hozzák hát uruk parancsára az ezüstkorsót. És most Kürosz vajon egyedül iszik-e, vagy így szól: – Tessék, Kroiszosz, igyál te is! Hérodotosz minderről nem tesz említést, pedig fontos mozzanat – a sivatagban víz nélkül nem lehet életben maradni, az ember hamar szomjan hal.

De az is lehet, hogy nem együtt utaznak – ekkor ez a kérdés föl sem vetődik. Lehet, hogy Kroiszosznak saját vizes tömlője van közönséges, nem feltétlenül a Khoaszpészből nyert vízzel? Ezekről a dolgokról semmit sem tudunk, mert Hérodotosznál akkor találkozunk újból Kroiszossal, amikor a perzsa sereg a széles, nyugodt Amu-darja partjához ér.

Kürosz, mivel nem sikerült elnyernie Tomürisz királynő kezét, háborút üzent az asszonynak. Először is pontonhidakat veretett a folyón, hogy átvezethesse

rajtuk a seregeit. Ám miközben ezzel volt elfoglalva, Tomürisz követet küldött hozzá a következő megfontolt és bölcs üzenettel: *„Médek királya! Hagyj fel a munkáival... és uralkodj saját alattvalóidon, s fogadd türelemmel, hogy mi is uralkodunk saját országunk felett. De ha olyannyira vágyakozol rá, hogy összemérd erődöt a masszagetákkal, hagyd abba a hídverés munkáját, s mialatt mi háromnapos járásra visszavonulunk, kelj át a földünkre. Ha viszont a saját birodalmad területén akarsz fogadni bennünket, akkor te tégy úgy!”*

Kürosz, végighallgatván az üzenetet, összehívja a vének tanácsát, és kikéri a jelenlévők véleményét. Egyhangúan azt ajánlják neki, hogy húzódjon vissza, és saját országában, a folyó perzsa oldalán fogadja Tomüriszt és seregét. Egyetlen ember van más véleményen – Kroiszosz. Filozofikus megállapítással kezdi tanácsát: *...legelőbb is jegyezd meg, mondja Kürosznak, hogy az emberi dolgok körforgásának törvénye nem engedi meg, hogy folyvást ugyanazok az emberek élvezzék a szerencse áldásait.*

Vagyis Kroiszosz arra figyelmezteti Küroszt, hogy a szerencse elfordulhat tőle, s rosszul alakulhatnak a dolgok. Azt ajánlja hát, hogy keljenek át a túlpartra, s ott – mivel hallotta, hogy a masszageták nem ismerik a perzsa gazdagságot, sosem volt részük jólétben – vágasson le egy egész birkanyáját, kínáljon mellé színbort és mindenféle étkeket, így rendezzen nekik bőséges lakomát. A masszageták majd esznek, isznak, s amikor lerészegedve elalszanak, a perzsák foglyul ejtik őket. Kürosz megfogadja Kroiszosz tanácsát, Tomürisz visszahúzódik a folyótól, a perzsa seregek pedig bevonulnak a masszageták földjére.

Egyre nő a nagy összecsapásokat rendre megelőző feszültség. Kroiszosz szavai után, miszerint a szerencse forgandó, a tapasztalt Kürosz, aki már huszonkilenc éve ura Perzsiának, kezd rádöbbenni közelgő döntéseinek súlyára. Már nem olyan magabiztos, pökhendi és önelégült, mint régen. Éjszaka rossz álmot lát, nappal pedig fiát, Kambüszészt, akinek félti az életét, Kroiszosz kíséretében visszaküldi Perzsiába. Közben mindenféle ellene szőtt összeesküvések, ármánykodások rémképei gyötrik.

Közben azért vezeti a sereget, parancsokat osztogat, katonái lesik, hogy mit mond, hová vezeti őket. És Kürosz pontról pontra végrehajtja Kroiszosz tanácsait, s nem is sejti, hogy ezzel lépésről lépésre közelebb jut saját vesztéhez. (Hogy Kroiszosz tudatosan szedte volna rá Küroszt? Csapdát állított volna neki, hogy megbosszulja saját vereségét és megaláztatását? Nem tudhatjuk – Hérodotosz erről nem beszél).

Elég az hozzá, hogy Kürosz hadserege hitványabb részét – mindenféle tökfilkókat, csavargókat, az elcsigázott gyöngéket és betegeket – küldi előre, őket szánja pusztulásra, ami meg is történik, mert amikor találkoznak a masszageták előcsapataival, azok mind egy szálalig lekasabolják őket. Ezután a masszageták, meglátva az előkészített lakomát, az ellenség legyőzése után nekiálltak lakmározni, majd étellel-itallal eltelve álomba merültek. Ekkor a perzsák rájuk rontottak, egy részüket megölték, még többet azonban élve fogtak el, köztük Tomürisz királynő Szpargapiszész nevű fiát, a masszageták hadvezérét is.

Tomürisz, amikor tudomást szerez fia és serege sorsáról, követet küld Küroszhoz a következő üzenettel: *„Add vissza nekem fiamat, és távozz büntetlenül*

ebből az országból, miután a masszageta sereg egyharmad részével ilyen kegyetlenül elbántál. Ha pedig nem vagy hajlandó így cselekedni, esküszöm a Napra, a masszageták istenére, hogy ki fogom elégíteni telhetetlen vérszomjadat."

Kemény, baljóslatú szavak ezek, Kürosz azonban ügyet sem vet rájuk. Diadalittasan örvendezik, hogy sikerült Tomüriszt rászédnie, hogy bosszút állt a királynőn, amiért az kikoszarozta. Tomürisz ekkor még nem tudja, milyen szerencsétlenség érte, nevezetesen: *Amikor Tomürisz fia, Szpargapiszész felocsúdott a bor mámorából, és felismerte gyalázatos helyzetét, kérte Küroszt, hogy oldja fel kötelékeiből. S abban a pillanatban, ahogy a keze szabad lett, megölte magát.*

Kezdetét veszi a halál és vér orgiája.

Tomürisz, miután Kürosz nem hallgatott rá, összeszedte hadseregét, és megütközött a perzsákkal. Hérodotosz: *Véleményem szerint ez a csata volt a legkegyetlenebb, valahányat a barbárok egymás között valaha is vívtak...* Először nyílzáport küldenek egymásra, amikor pedig elfogynak a nyílvevők, lándzsával és karddal harcolnak, végül pedig birokra kelnek. Az erőviszonyok kezdetben kiegyenlítették, ám fokozatosan a masszageták kerülnek fölénybe. A perzsa sereg nagy része elpusztul. Az elesettek között van maga Kürosz is.

Most görög tragédiába illő jelenet következik: a csatateret beborítják a két sereg katonáinak holttestei. A csatamezőn megjelenik Tomürisz egy üres tömlővel. Megy egyik hullától a másikig, s leengedi a vért a még friss sebekből, egészen addig, míg meg nem telik a tömlő. A királynő alighanem emberi vértől csatagos. Nagy meleg van, véres kezével törölgeti hát arcát, így az is véres lesz. Nézelődik, keresi Kürosz tetemét, *...s amikor megtalálta, belemérítette fejét a tömlőbe, s a holttest meggyalázása után így szólt: „Bár élek és győztem, mégis megöltél engem, mert fiamat csellel elfogtad, ezért, ahogy megígértem, kielégítem vérszomjadat!"*

Így ér véget a csata.

Így éri utol a halál Küroszt.

Kiürül a színpad, amelyen csak a kétségbeesett, gyűlölködő Tomürisz maradt életben.

Hérodotosz semmit sem kommentál, csupán riporteri megszokásból közöl néhány információt a masszageták szokásairól, hiszen ezekről a görögök semmit sem tudnak. *Ha egy masszageta férfi megkíván egy asszonyt, tegzét felfüggeszti a szekere előtt, és tekintet nélkül a körülményekre, közösi vele. Nem szabnak ugyan határt az életkornak, de ha valaki nagyon megöregszik, azt feláldozza a teljes számban összegyűlt rokonság, vele juhokat is, a húsukat pedig megfőzik és lakomat rendeznek. Aki betegségben hal meg, azt nem eszik meg, hanem elássák a földben, nagy sajnálkozással, hogy nem jutott az áldozás sorsára.*

(A Hérodotosz-idézetek az Európa Könyvkiadó által 1989-ben Muraközy Gyula fordításában kiadott *A görög-perzsa háború* című könyvből valók.)

(Folytatjuk)

Fordította: Szenyán Erzsébet

Urbanik Tímea

Mitológia és néphagyomány

Mészöly Miklós *Szárnyas lovak* című novellájában

„Ne becsüljük túl teherbírásunkat:
nem igazságra van szükségünk,
hanem a valóság mitológiájára.”¹

Pontos, tényszerű leírás keretében a néphagyomány rítusainak és a mitológiai történetekre való utalásoknak kereszteződési pontjai adják a formát Mészöly Miklós *Szárnyas lovak*² című novellájának. Egy páros haláleset nyomán a szereplők személyiség-struktúráinak – az érintettség fokától függő – rétegei lépnek működésbe, melyek a hagyományok különféle formáinak megjelenítésével öltenek alakot, tanúságot téve a tradíció, főként a néphagyomány megtartó és identitás-létrehozó szerepéről. A működésbe hozott néphagyomány elemei a feldolgozás, az értelmezés elősegítői, formái lehetnek.

Értelmezésem középpontjában a néphagyomány előtérbe állított elemeinek és a görög mitológia egyes alakjainak, történeteinek dialógusa áll. E párbeszédben a szereplők értelmezéseinek különböző lehetséges útjai is megkonstruálódnak, melyek a Normann Holland-féle befogadésemélet struktúrájának segítségével is leírhatók.

E kétféle hagyomány, a szövegformában jelenlévő görög mitológia és a főként cselekvésekben megvalósuló, bizonyos szövegekkel kísért hagyomány (a párbeszéd, a dalok is a cselekvés részei), népszokás egymást kiegészítve van jelen.

¹ Mészöly Miklós: *Notesz*. In: Uő.: *A pille magánya*. Jelenkor, 1989. 125.

² A novella a Jelenkor 1977-es karácsonyi számában jelent meg először, majd az 1979-es Körképben. A szintén 1979-ben a Szépirodalmi Könyvkiadónál megjelent *Szárnyas lovak* című Mészöly-kötet címadó és kötetnyitó novellájaként szerepelt. A szövegben zárójelbe tett oldalszámok e kiadásra vonatkoznak. A Kritikon-féle *Magasiskola* című kötetben zárónovellaként szerepel 1985-ben, s az ugyanakkor a Szépirodalmi Könyvkiadónál megjelent *Merre a csillag jár?* kötetnek is része.

A második, kötetbeli megjelenést követően jelentek meg róla írások. 1979-ben az *Élet és Irodalom* 33. számában Berkes Erzsébet „minden balladás szépségű erénye dacára is kimódolt”-nak tartja. Nagy Sz. Péter a *Magyar Nemzet* 1979. szept. 24-i számában az atmoszférateremtő igényt, a balladás, misztikus homályt tartja fontosnak. A *Jelenkor* 1979/12-es számában Csűrös Miklós a „képzlet, az álom a látomás, a babona, a mítoszban gyökerező metaforikus gondolkodás archaikus lelki rétegének példásan tömör” megfogalmazásaként értelmezi. Laczkó András a *Dunatáj* 1979/3-as számában a „tárgyilagosságra törekvés, a részletek pontos rajzolata, a tömör jellemzés, a lényeg feltárása”-nak szándékát dicséri. Dérczy Péter a *Kritika* 1980/1-es számában a jelenidejűséget emeli ki értelmezésében; ugyanebben a számban Bécsy Ágnes a látványszerűség megvalósulási módjait figyeli meg. Csányi László a *Kortárs* 1980/1-es számában a megfigyelés, emlékezés módszerét emeli ki. Jolanta Jastrzebska: *Az általános érvényű mitológia jegyében* című írásában néhány mitológiai, kultúrtörténeti párhuzamra irányítja a figyelmet. (In: *Tagjai vagyunk egymásnak*” Szépirodalmi, 1991. 153-155.) Thomka Beáta monográfiájában (*Mészöly Miklós*, Kalligram, 1995. 62-64.) a *Ténynyelv és drámaiság* című fejezetben tárgyalja a novellát a fontosabb mitológiai párhuzamokat, a drámaiságot és a novella tárgyiasságát elemelve.

Az elbeszélő – a szemtanú pozíciójából fakadóan – a szövegformában jelenlévő görög mitológia alakjaira, történeteire tesz finom utalásokat, melyekből egy sajátos sorsviszony rajzolódik ki. E szövetségesség nagyobb általánosságokban mozog, érvényessége tágabb, tényleges hatásköre viszont szűkebb, mert a konkrét esettől való távolságot feltételez és kíván, mellyel a szemtanú rendelkezik, a főszereplő, Teleszkai még nem. A görög mitológia az emberi léthelyzetek személyességének szimbolikáját ezek végtelenített pillanataiban fejezi ki. „A mitológiai sűrítés és általánosítás viszont eleve valami ősi-közösre hivatkozik, s a mai érzékenységet, logikámat is azzal szembesíti: az azonossággal.”³ – írja Mészöly.

Teleszkaiban egy „ősi szerkezet” lép működésbe, melyben a tettekhez kötődő néphagyomány aktivizálódik. Fontos, hogy mely rítusokat emeli ki a hagyományból és hogyan kombinálja őket. Az így létrejövő cselekvések a novella világában nem vihetők teljesen véghez, az archaikus szerkezet működésbe lép, de a környezet már nem megfelelő a tettek megvalósításához. A néphagyomány a személyes cselekvés révén megéltebb, intímebb a mitológiai történeteknél, de elemei jobban kötődnek egy-egy életseményhez. A novellában megjelenő nász, halál, megcsalás, tanúság, beavatás Teleszkait érintő komplex világhoz nem elegendőek önmagukban a néphagyomány adta lehetőségek. Ezért kerülhet sor több hagyomány együttes szerepeltetésére.

„..., s mintha csakugyan dolgozott volna benne valami elfelejtett, ősi szerkezet.” (24.) Az elfelejtett, ősi szerkezetekre példa a két fent említett hagyomány, a népszokások és a görög mitológia történetei. Az ősi képzetkör az eredethez, a természethez kapcsolódik. „Mészöly nagyon sokat tud, érez meg a létezés úgynevezett animális szintjéről” – írja Fogarassy Miklós az író természetszemléletét elemző írásában.⁴ Az elbeszélés jelképisége e téren nagyon erős, a természetből lehangsúlyosabban a lovak jelennek meg, melyek az életmű nagy részében fontos szerepet töltenek be: például az elbeszélés alapstruktúráját adják a *Ló-regény* című elbeszélésben. „Az archaikum szemléleti jelentősége tapasztalható [...] a *Ló-regény*ben, amelyben a lovak egy kétezer éves emberi-társadalmi-történelmi szenvedéstörténet [...] emblémái lesznek, emberhasonlatokká válnak, amelynek a mélyén a szenvedés értelmességére vonatkozó kétkedő kérdés áll” – írja Balassa Péter.⁵

A ló ősképeinek jelentésrétegei akár a *Szárnyas lovak* erőinek enumerációjaként is olvashatók: „Ősképe a fekete (vagy fakó) vadló, mely a föld és a vizek mélyének, az éjnek, a holdnak, a vegetációnak, a totemisztikus ősanának, a szexualitásnak és a halálnak, álomnak és mágiának a jelképe...”⁶ A *vadló* a szülők két ridegen tartott lovának képében jelenik meg, mely utalás egy rendezett, de már nem jelenlévő időre, amely a személyes élettörténet része. A *föld* különösen nagy hangsúlyt kap a novellában a helyszínek – árok, szurdik – és az elvégzett földmunka jelentősége által. „A föld alatt sincs békesség.” (10.); „...belemarkolt a frissen kiásott iszapba.” (12.) A föld az ősihez, az eredethez való kapcsolatot is szimbolizálja. A *víz* mágikus tartalmakkal telítődik, a megtisztulás jelentésrétegeit mozgósítja. Többféle formában megjelenik: az eső végett fedezik fel a halálesetet, szintén emiatt omlik be a szurdik, amely eleve egy vízvájta út. A víz másik megjelenési formája a folyó, a Dunához viszik ki a halottakat. Az esővízes hordó vize a lovaknak ivóvíz, Teleszkai megmosakszik benne, a szekérre emelés előtt rituális kézmosás történik. Az

³ Mészöly Miklós: *Makett és mitológia*. In: Uő.: *Érintések*. Szépirodalmi, 1980. 96.

⁴ Fogarassy Miklós: *Kutyafül, madárszem*. Mészöly Miklós természetszemléletéről. Ex Symposion, 1995/13–14. 27.

⁵ Balassa Péter: *Hagyományértelmezések újabb prózáinkban*. In: Uő.: *A látvány és a szavak*. Magvető, 1987. 235.

⁶ Hoppál, Jankovics, Nagy: *Jelképtár*. Helikon, 1990. 144.

elbeszélő által feltételezett jövő a következő képben realizálódik: „Reggel kimegy a kúthoz, és este is meghúzza a vizet.” (16.)

A két másik alapelem is megjelenik a lovakkal kapcsolatban. A szárnyas ló lételeme-ként szerepel a levegő, amit az elbeszélésben a szárnyas rovarok, legyek népesítenek be. A levegő egyik változataként a pincelég a halál okaként szerepel. A pincelég fojtja meg a szeretőket, ez lényegében egy halálba alvás („álom mérgezése”). A bor forrása szén-monoxidot termel, ami annyiban különbözik a levegőben egyébként jelenlévő széndioxidtól, hogy molekulája nem két, hanem egy oxigént tartalmaz, a levegőnél nehezebb, ez altatja halálba, egységbe a szeretőket. Negyedik alapelemként a tűz is megjelenik a folyóhoz vezető út egyik stációjaként, a lovak szórén tükröződő fényként.

A ló ősképe által meghatározott seregszemlét folytatva: a cselekmény éjszaka, és holdfényben történik. A feleség, Rákhel neve, a négy *ősanya* egyikére utal. A *szexualitást* a szülők lovainak szokatlan időben történő párzása, Teleszkai emlékezései és a halottak teszik a történet részévé. A *halál* eseményként is megjelenik és szimbólumként is felidéződik a varjú és a rovarraj apokaliptikus látványában. Az *álom* az elbeszélés metaforikus szintre emelésének az eszköze: „...de lehet, hogy az egész csak egy álom mérgezése...” (7.) Az eddig felsorolt jelképeknek van, lehet *mágikus* tartalma, de főként a népszokásokra való utalások hordoznak ilyen jelentést. „...az igazság éjszaka vetkőzik le, az ágyfejére meg odateszi a szimbólumokat, mint valami mécses.” – írja Mészöly a *Merre a csillag jár?* víziójában.⁷ Párhuzamba állítva e részletet a mottóval, a mitológia is betöltheti részlegesen ezt a szerepet.

Az ősi jelentéskörét az állat-ember párhuzamok jelenléte is hangsúlyozza. Az elbeszélés centrumában lévő három szereplő (Rákhel, Töttös Estván, Teleszkai) néha összetéveszthető, illetve összetévesztődik a lovakkal. Teleszkai kérdése: „Te hiszed, hogy lehetne szárnyuk?” (16.), éppúgy érthető a lovakra, mint a szeretőkre. Teleszkait a legyek többször összetévesztik a lovakkal. „Csodálkozott, hogy a két állatot alig bántják a bogarak; inkább csak körülöttünk felhőztek.” (16.) „A legyek úgy ellepték, mintha tényleg egy lóval tévesztenék össze.” (12.) Teleszkainak a szeretők látványára adott első reakciója „erős állathanghorkantás jött ki a torkán” (9.), valamint későbbi meztelensége is valamiféle alapállapothoz való visszatérést jelöl. Az állat-ember párhuzamot érzékletesen jeleníti meg Mészöly más szövegeiben is: „Az elbűvölő mutatvány olyan tökéletesen sikerül, hogy az elragadtatott közönség a legkisebb nehézség nélkül ismerhet magára a kancában. Nem is csoda, hiszen ha Krisztus leszállt az emberek közé, feltehetően nekünk is le kell szállnunk az állatokhoz, még ha úgy tünne is, hogy elnézően ők szállnak le hozzánk.”⁸

A főszereplő cselekvései a népszokások egyes eseményeit idézik fel. Ilyen a jászol és koszorúalkotás („Ez most jászol meg koszorú is...”/16./), az esküvőre történő utalás lehet a víznek való megmutatás (mint Nagy László versében, a *Menyegzőben*), s az oltár elé boríttatás. A kalendáriumi rítus elemeiből két virágvasárnaphoz fűződő néphagyomány kap hangsúlyos szerepet. „De azért változatlanul olyanok voltak, mint két virágvasárnap kice-bábu...” (21.) mondja az elbeszélő. A kice többnyire menyecske név vagy menyaszszonyrak öltöztetett szalmabáb. Énekszóval vitték végig a falun, majd a falu végén vízbe vetették vagy elégették. „Kubikolás közben néha dúdolt is...” (11.) „Még erősebb iramot diktált, és egyre többet énekelt.” (14.) A kiszehajtás célja, hogy a lányok férjhez menjenek, továbbá hogy a bábuval együtt kivigyék a faluból a betegséget. Téltemető funkciója is lehet, halálkihordó szokásnak is nevezik. A bábu vízbe lökésének eredeti értelmét

⁷ Mészöly Miklós: *Merre a csillag jár?* In: Uő.: *Volt egyszer egy Közép-Európa*. Magvető, 1989. 569.

⁸ Mészöly Miklós: *Legyek, legyek – avagy az elmondhatóság határa*. In: Uő.: *Volt egyszer egy Közép-Európa*. 617.

egy megfordítva ábrázolt születésként értelmezi Róheim Géza.⁹ A kicézéshez tartozó népszokás a villőzés, amelynek a kellékei a különböző nagyságú villóágak. „Amikor az első pihenőt tartottuk, négy akácgallyat szakított le ...” (11.) A villőzés a kicézést követő esemény, melyben a feldíszített villónek nevezett fúzfáágakkal sorra járták a falut, szintén énekelve, a tavaszünneplés egyik formájaként. A „tót néphitben” a vilik (maga a villőzés is szlovák átvétel Magyarországon) szellemek, az esküvő előtt elhalt menyasszonyok lelkei.¹⁰

E két népszokás a téltől, haláltól való szabadulás, és a tavasz, az új élet megünneplésének szertartásai szemléletes párt alkotnak, a temetés és esküvő szertartásainak kettősét is felidézve. Tolcsvai Nagy Gábor is felhívja a figyelmet a novella bevezetését jellemző párosságokra tanulmányában. „Teleszkai szülei, két ridegen tartott lovuk, a szülők két keresztje, majd a fő történet két almáserese, végül a rajtavesztett szerelmespár a présház kádjában...”¹¹ A felsorolt kettősségek mellett a párosságok, illetve a párbanlét az, amely az alaphelyzet problematikáját képezi. A néphagyomány felkínálta cselekvéssorozat ellentéteket egyesítő szemlélete alkalmas lehet a főszereplőt érintő sűrű és komplex élethelyzet megélésére, feldolgozására. A hagyomány koreográfiája spontán módon kezd el működni Teleszkaiiban. E mozgásba lendült szokások a rítus szabályrendszere szerint alakulnak, amennyiben megismételnek egy rögzített sorrendet egy specifikus, természetfölötti cél érdekében.¹² A rítus bizonyos szempontból kötődhet a mítoszhoz. „A mítosz: szóbeli szimbólumok rendszere, míg a rítus tárgyi és cselekvésbeli szimbólumoké. Mindkettő olyan szimbolikus eljárás, amelyik affektív módon irányul ugyanazon típusú szituációkra.”¹³ A mítosz inkább metaforikus működésű, amennyiben emberi léthelyzetek formái fogalmazódnak meg benne, a rítus inkább metonimikus, amennyiben a mitikus események részét képezik a szakralitásnak.¹⁴

Mészöly Miklós a nemzettudatról gondolkodva így fogalmaz a mítoszműködésről: „A tények értelmezett világa szükségszerűen másodlagos, jelképekben felfogott világgá dolgozódik át bennünk: lefordító szerkezet vagyunk. Értelmünk, érzékszervi adottságaink, a képzelet és a nyelv: mind bele vannak ágyazva a maguk „mítosz-szövetébe”. Ez egyértelműen determinált helyzet, de kétértelmű létezési közérzettel jár együtt. Ezt ellen-súlyozandó, igyekszünk kikapcsolni annak az állandó tudatát, hogy csak »mítoszon« belül teremthetünk értelmező változatokat.”¹⁵ Teleszkaiiban a számára adott hagyomány struktúrái lépnek működésbe cselekvések formájában. A nyelvi megfogalmazás, a népszokásra való utalás is a részt vevő tanú elbeszélő narrációja révén lép az elbeszélésbe. Az elbeszélő a történet jellegéből adódóan külső szemlélő, szemtanú, tanú, aki résztvevője is az eseményeknek. Szerepe, hogy általa „mondani lehessen” a történeteket, ő kódolja nyelvbe a cselekvéseket. Teleszkaii közeli szomszédja ő, aki a mindennapokban is szemtanúja volt és lesz a főszereplő életének. A narrátor Teleszkaii tevékenységeinek leírása és azonosítása, tehát értelmezése mellett a görög mitológia történeteire is tesz utalásokat. „Genetikusan az irodalom a mitológiával a folklóron át van kapcsolatban”¹⁶

⁹ Róheim Géza: *Magyar néphit és népszokások*. Universum, 1990. 243.

¹⁰ i. m. 241.

¹¹ Tolcsvai Nagy Gábor: *Állat, ember, szolidaritás*. Pannonhalmi Szemle, 1994/4. 96.

¹² G. S. Kirk: *A mítosz*. Holnap, 1993. 54.

¹³ Kluckhohn idézi G. S. Kirk: *A mítosz*. 46.

¹⁴ Jeleazar Meletyinszkij: *A mítosz poétikája*. Gondolat, 1985. 306.

¹⁵ Mészöly Miklós: *Egy jövőendő nemzettudat felé*. In: *Uő.: Otthon és világ*. Kalligram, 1994. 100.

¹⁶ Jeleazar Meletyinszkij: i. m. 357.

– akár e tétel bizonyítéka is lehetne a Mészöly-novella, bár a *Szárnyas lovak*ban az utóbbi kettő közti párhuzam kap nagyobb hangsúlyt.

Az eredetnél, az ősinél maradva fontos megemlíteni a görög mitológiában szereplő félig ember, félig ló alakokat, a kentaurokat, akik Dionüszosz kísérői voltak, s az ember-állat egységének sajátos megjelenési formáját képviselik. A dionüszoszi Lénaia-ünnep neve a ‚prësház‘, ‚szőlősajtoló‘, ‚kád‘ jelentésű szóval függ össze. A kád az elbeszélés epicentruma: bölcső, koporsó, ágy egyszerre. Mélyében az egyesült szeretőkkal élet, halál, szerelem színhelye. Dionüszosznak, aki a föld termőerejének istene, a phallosz volt a jelképe. Tisztelik Lüaiosz (‚feloldó‘) melléknéven, mert megszabadít a hétköznapi gondoktól, feloldja az embereket béklyóban tartó kötöttségeket, így utat nyit egy tisztább, ősbibb lét felé. A novella címében szereplő szárnyas lovak, a Rákhel által is hangsúlyozott mitológiai jelentést erősítik. A napisten, Héliosz szárnyas lovakkal húzott szekérrel jelenik meg minden hajnalban. A szárnyas ló a Pegazus alakját is felidézheti. A szimbolika a paripa erejét és élnétségét a szárnyalásával, a nehézkedési erőttől való függetlenségével ötvözi, ezáltal válik a földi akadályokon túlemelkedő költészet jelképévé. A szárnyas ló a Medúza Gorgó és Poszeidón szülötte.¹⁷ Amikor Perszeusz lefejezte a Medúzát, a nyakából szökkenet elő. Nevét onnan kapta, hogy Okeánosz forrásainál jött világra (pégé - ‚forrás‘). Pegazus a Helikonon, a Múzsák-hegyén egyetlen rúgással fakasztotta a Hippokréné-forrást, az ihlet forrását. A Pegazust Bellerophontész szelídítette meg Athéné segítségével, és a hátán ülve győzte le Kimérát, majd elbizakodottságában fel akart szállni az égig, de Zeusz egy bögölyt küldött a lóra, amitől az megveszett, ő pedig lezuhant. Büntetésül élete végéig sántán és vakon kellett kóborolnia az Aléion völgyében („a bolyongás völgye”). Bellerophontész Sziszüphosz unokája volt.

Teleszkai jószolt jövője rokon az ő büntetésükkel. A narrátor egyik jövőre irányuló megjegyzése Sziszüphosz folyamatos vezeklését idézi fel: „Reggel kimegy a kúthoz, és este is meghúzza a vizet.” (16.) A görög mitológia másik nagy bűnhődője, Prométheusz is megjelenik a szövegben, Teleszkai jelenét szimbolizálva, a főhős megnyilatkozásában: „Van neked fogalmad mik jutnak az ember eszébe ilyenkor? Régi dolgok... Kiszedik a májadat, te meg nézed, ahogy belevágja valami madár a csőrét...” (12.) A tudástól való szenvedés Prométheusz büntetésével rokon, akinek a mitológia szerint az ember sokféle tudást köszönhet. A három mitológiai hős párhuzama nemcsak a bűnhődés közösségében áll. Mindhármuk büntetésének helye térbelien kötött. Bellerophontész – aki az égbe vágyott – a bolyongás völgyébe kerül. Az ő negatívja Prométheusz – aki a földi ember segítője volt –, hegy tetején bűnhődik, Sziszüphosz pedig a hegy s a völgy között görgeti kövét. Teleszkai és a tanú heroikusan négy emberre való földmunkát végez, a beomlott szurdikban ásnak árkot, hasítékot, repedést hoznak létre. Isteni és emberi erők, szakrális és hétköznapi energiák játszanak itt egymásba és oldódnak fel különbségeik.

Mészöly az általa nagyra tartott dél-amerikai irodalom új hitelességét és jelentőségét a következőben határozza meg: „Párája, vize is van a nyersanyaguknak, másrészt értenek hozzá, hogy a tényekből, történésekből felszabaduljon a mitológia: vagyis a lélegző elementaritás.”¹⁸ A *Szárnyas lovak* keletkezésének motivációjaként Mészöly egy Pályi András által felidézett beszélgetésben Márquez *Száz év magányát* jelölte meg.¹⁹ A párhuzam

¹⁷ Poszeidont gyakran ló alakjában képzelték el. Egy ősi monda szerint az isten csődör képében egyesült Démétérrel, aki az Areion nevű lovat szülte neki.

¹⁸ Mészöly Miklós: *Esély és handicap az irodalomban – közép-európai szemmel*. In: Uő.: *Otthon és világ*. 267.

¹⁹ Pályi András: *Képzlet és kánon*. Élet és Irodalom, 2001/3. január 19.

zam nem is olyan meglepő, ha a novella mítoszokat felidéző jelképrendszerére, gondolkodásmódjára, atmoszférájára figyelünk.

A lélegző elementaritás érzékeltetéséhez a személyesség lesz a Mészöly által választott út – paradox módon a szemtanú személytelenségén és a főszereplő közvetített személyességén keresztül. Loszev a mítosz személyességét emeli ki, elmélete szerint „A mítoszban éppen a »belső«, a »konkrét«, az »érzékletes«, az »egyedi«, a »reális«, a »képi« a fontos.”²⁰ A sorseseemény egy személyes élet tragédiáján keresztül formálódik, szubjektív, szemléletes módon leképezve a mitologikus gondolkodás főbb sajátosságait. E szemlélet fontosságáról is beszélt Mészöly 1986-ban az Örley-kör irodalmi hajókirándulásán a kortárs irodalomról szólva: „Alig tagadható, hogy az irracionális, ezoterikus, fantasztikus, abszurd, mesei és az ezekkel rokon szférák jelentősége irodalmunkban megnőtt. Közvetlenül vagy áttételesen motiválják a valóság szemléletet, a történetet, az ábrázolást, az értelmezést. Ez minden jel szerint annak a »mágikus« (vagy mondjam: természet-tudományunk végkövetkeztetéseitől sem messze eső) létélménynek a következménye, hogy a dolgok pusztán szomatikus megközelítése és skatulyázása csak felületi tudósítást eredményezhet. A művekben több a rejtély, a megoldatlanság, mint eddig. Több a leárynyékolt zug, a töredékesség és a töredék maga. S ez egyáltalán nem úgy jelentkezik, mint meghatárlás, hanem úgy, mint a totalitás új kódrendszere, emblémája.”²¹

E gondolkodásmódnak mint a totalitás új jelrendszerének elemei a következőképpen jelennek meg a novellában: az elbeszélés egy hajnalkeretbe ágyazódik. A hajnal említésével kezdődik, s hajnalban fejeződik be. Itt is megfigyelhető az említett kettősség, és azok egybejátszása egy szó, a 'hajnal' jelentéseinek játékaival. A hajnal az éjszaka és a reggel közötti határ, már nem éjszaka, de még nem reggel, a sötétség és a fény egybemosódása, hasíték a sötétségen, hajnalhasadás. „Tikos Rákhel mondta egyszer a hajnalra, hogy »megjöttek a szárnyas lovak« – de lehet, hogy az egész csak egy álom mérgezése...” (7.), kezdődik az elbeszélés mitikus időbe helyezkedve, majd az ajtót gondosan bezáró, az ablaktáblát is behajtott hajnallal fejeződik be. A vertikális és horizontális világmodell egybejátszása figyelhető meg a keretben, mely a hajnal képe mellett az álom metaforájára is utal, tehát álomkeretként is értelmezhető. „A mítoszok abból a szempontból, hogy bennük a normális asszociációk és kapcsolatok felbomlanak és újrendeződnek, feltűnő módon hasonlítanak az álmokra.”²² Ez az álomlogika, mely hasonló a mitikus gondolkodáshoz: egyfajta prelogikus gondolkodásmódot jelent, melynek alapja az ember és a természet szerves kapcsolata. A novellában a már említett jelképek szintjén is megjelenik ez a szoros kapcsolat, melyet főképp a totemizmusra való utalások mutatnak. Eszerint összefüggés van egy bizonyos fajta népcsoport és bizonyos fajta állatok között.²³ A vertikális és horizontális világmodell érintkezési pontjait hozzák létre e párhuzamok. A novellában meghatározó jelentőségűek a bináris oppozíciók, melyek egy duális rendszert körvonalaznak, vagy épp különbségeik viszonylagosságá válásával a rendszeralkotás ellenében hatnak. Az alapellentétek, mint a fény-sötét, élet-halál, fent-lent ellentétpárjai mellett a férfi-nő, gyász-ünnep, állat-ember, inkább mellérendelésen és kiegészítésen alapuló párjai az alapellentétpárok oppozícióját kioltják, egységet hozva létre.

A történet beavatás is e másféle rendbe, egységbe, a vertikális sík erőteljes jelenlétével. A rend, az emberi rend struktúráját a prэшáz tárgyainak elhelyezése példázza. Az egyetlen, helyéről elkerült tárgy a csömögedöngölő, mely leleplezi a szeretőket. A rend struktú-

²⁰ Alekszej Loszev: *A mítosz dialektikája*. Európa, 2000. 52.

²¹ Mészöly Miklós: *Seminárium a Dunán*. In: Uő.: *A pille magánya*. 106.

²² G. S. Kirk: *A mítosz*. 299.

²³ Jeleazar Meletyinszkij: *A mítosz poétikája*. 212.

rája kerül veszélybe a felfedezés pillanatában. „A sorscsapások nem szülik a nyomorúságot, csupán leleplezik” – írja Simone Weil. A sorscsapás hasíték az életen. A hasíték, a rés Mészöly visszatérő motívuma, különböző dimenziók felfedő és elválasztó jele, a tények tablójának része, amely a megismerés lehetőségét kínálja fel. E novellában is sok repedést, hasítékot, rést „látunk”. „A hasig nyitott ingrésre...”(14.) „...csak Rákhel combján kezdett pattogzani a szivárványos hártya.”(15.) „Az apja még erős fagyban is rést nyitott, hogy meghallja a hangjukat...”(15.), „...egy gereblyevéggel tömködté a szalmát a résekbe, amit a két test nem töltött ki.”(16.) Teleszkai és a tanú árkot ás, a folyó is hasíték által létezik, a ‚szurdik’ – hegyes terepen vízvájta út. A rés, a hasíték a jelenlévőbe való bepillantás, lelepleződés és tettenérés lehetősége, a rétegek játékának megmutatkozása.

A történet az értelmezések története is, melyben megfogalmazódik, ki hogyan viszonyul „ugyanahhoz” a léthelyzethez. A szereplők a Normann Holland-féle négyzetgyökjel különböző részein való létet valósítják meg. A befogadáselméletek közül Holland nevéhez fűződik a pszichoanalitikus irányzaton belüli tranzakcionális kritika, mely azt a dinamikus folyamatot vizsgálta, amelynek során a befogadó identitásformái és a mű identitás-kínálatai találkoznak és új értelmet képeznek ki.²⁴ Elmélete szerint az értelmezés nem más, mint az identitás egyik funkciója. Átfogó elve, hogy az identitás folyamatosan újraterelemi magát. Rendszere szerint szükségesnek érezzük, hogy nyers fantáziáinkat olyan totális élménnyé transzformáljuk, amelynek esztétikai, morális, intellektuális vagy szociális koherenciája és jelentősége van.²⁵ A novella elbeszélőjének értelmezésében így jelenik meg a transzformáció. „S időnként gyanakodtam is, hogy nem csak színjáték-e, amit csinál, hogy ne azt kényszerüljön tenni, amit esetleg a legszívesebben tenne: még egyszer magához húzni Rákhelt.”(24.)

Nádas Péter értelmezésében Mészöly „A Szárnyas lovak kései remeklésében e mágiikus tudatszinten látja viszont a brutalitást és barbárságot mint az örök visszatérés kikerülhetetlen tárgyait, amelyeket a Koldustánc korai remeklésében a szociális tudat szintjén, a személyes kéj és a személyes szégyen tárgyaként jelenített meg.”²⁶

Holland elmélete illusztrációjaként a négyzetgyökjel felépítését használja, az egyes lépések a gyökjel bizonyos részeinek felelnek meg, balról jobbra haladva a jel bal végétől a középső mélyponton keresztül a jel jobb oldali végéig. „A rövidke vízszintes szakasz a jel bal oldali végén azt a feszes és szűk folyamatot jelzi, amely során az olvasó átszűri az irodalmi művet identitásának védekező aspektusán. Ha a mű túljutott ezen a szűrőn, akkor érkezik az élmény a »mély«, tudat alatti szintre, [...] ahol aztán átalakul azzá a tudattalan kívánsággá, amely az adott személy sajátos identitás-témájához kapcsolódik [...], s közben folyton felfelé, a koherencia és a jelentőség felé törekszik.”²⁷ Ha a történések és életesemények értelmezése és a szövegértelmezés között párhuzam vonható, akkor a novella szereplői által létrehozott és képviselt identitásvariációk a következő „helyeken” lehetnek jelen.

A rendőrség, a hatalom személytelen képviselői mindenütt ott vannak, de semmit sem látnak. Ők a gyökjel első része, vízszintese előtt állnak, nincs is mit értelmezniük, hisz nem látnak semmit.

Angalit Mészáros Osvalt plébánosnak, az egyházi hatalom képviselőjének már hivatalból is kell, hogy legyen szava a kádban látottakra. Mind a halál, mind a menyegző ismerős számára, de egy halálos menyegzőre nincsenek sablonjai. „A plébános először

²⁴ Bókay Antal: *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*. Osiris, 1997. 324.

²⁵ Norman N. Holland: EGYSEG IDENTITÁS SZÖVEG ÉN. In: *Testes könyve*. Szeged, 1996. 283-304.

²⁶ Nádas Péter: *Antiramantikus, szuperszemélyes, értelen, antinacionalista patrióta*. Élet és Irodalom, 2001/3. január 19.

²⁷ Norman N. Holland: i. m. 296.

a Miatyánkot mondta el, aztán különböző imádságokba kezdett bele [...] de befejezni egyiket se tudta.” (20.) E két, számára alapvető esemény összekapcsolása túl nagy hasíték lenne az életén, s már maga a látvány is egyensúlyvesztéssel kísért. „A pap sietve lemászott a székéről...” (20.) Ő a gyökjel első egyenesen egyensúlyozzik, de védelmi mechanizmusai nem engedik, hogy tovább menjen. A különböző elkezdett imádságok egy-egy sora mégis egy teljes imaszöveggé állhat össze, melyben egy újabb vertikális síkra történő utalásrendszer metszi a horizontot, a pap személyén keresztül. *„Te búnt gyűlölő Isten... A halál postái megérkeztek... Elbomlott a földi házam hajléka... Vess závárt az indulataidra...”* (20.) A megszólítás után a helyzetkép leírása és a feltételezett válasz is szerepel. Az idézetek bibliai helyeket idézhetnek fel: *...Elbomlott a földi házam hajléka... „Porsátorom lerontatik, és elmegy tőlem, mint a pásztor hajléka! Összehajtam, mint a takács, életemet; hiszen levágott a fonalról engem; reggeltől estig végzesz velem!”* (Károli, Ézs 38,12) *Vess závárt az indulataidra... „Tégy Uram závárt az én szájamra; őriztesd az én ajkaim nyílását!”* (Károli, Zsolt 141,3) A *halál postái* szókapcsolat Jókai Mór a *Névtelen vár* és az *Egy hírhedt kalandor a XVII. századból* című regényeiben szerepel.

A tanú pozíciója nehezen meghatározható: ő az, aki részt vesz az eseményekben, de mégis kívül marad. A völgyben járás „bizonyítéka”, hogy segédkezik a földmunkában, és szöveggé oldja a látottakat.

Teleszkai mágikus cselekedeteivel, éneklésével a gyökjel alján, a gyökjel völgyében kéne, hogy járjon. De ehhez előbb meg kell tisztítania a völgyet. A teljes megérintettség, a „teljes” megértés, azonosulás jele egy egyenes vonal lehetne, ami egyesíti magában a védekezést, az alászállást és az ezzel való továbbélést. „Az igazság az, hogy a svédek nem ismerik a három gerendafából készült bitófát, sem a kettőből ácsolt keresztet, náluk egyetlen gerendán kell az embernek hosszú I-betűvé nyúlnia.”²⁸ Az értelmezés távolmaradás is, meg távolítás is. Nincs történet, helyette földre markolás van. „Az apja még igazi mesélő volt; ha meghívták, három menyegzőt is végigmesélt, és nem vették észre, hogy múlik az idő. Azt hittem, Teleszkai is képes lesz folytatni, és megnyugszik tőle, de mintha egyszerre elveszítette volna a fonalat, belemarkolt a frissen kiásott iszapba.” (12.) – mondja az elbeszélő tanú. Teleszkai az egyenes néhány pontján túr, „mint egy ősi szerkezet”, völgyet, járható mélységet alkotva. Az egyenes hasítéka, a völgy teszi járhatóvá az egyenest. Sziszüphoszi jövője pedig a völgyből a vízszintesre kerülés reménytelen játéka lesz. Mert a völgy követ nem lehet kőként a felszínre vinni. A vízszintes már csak kavicsokkal képes dolgozni.

Holland nyomán még a tipográfia jeleinek beszédénél maradván Mészöly gondolatait idézem: „Thomas Mann írja, hogy a »mítosz lényege a visszatérés, az időtlenség, a mindig-jelenvalóság«. A történelemfilozófia egyik nyitva hagyott, szép, heroikus, utolsó hangleütése lehetne, hogy vajon a mítosz tükrözi-e a történelmet, vagy fordítva? És e hangleütés után nem egy tanácstalan kérdőjelet indokolt tenni – hanem *gondolatjelet*. Mint a reflektáló értelem nagyszerű emblémáját: a vertikális megértés végtelenjének illúziója helyett a horizontális megértés végtelenjének büszke jelét. Minden egyéb *ajándék*.”²⁹

Archaikus szintek, a hagyományok változatai lépnek működésbe a novellában. A néphagyomány, a mitológia és a vallás elemeinek egymás mellett léte együtt valósítja meg az értelmezést, a létezést, mely folyamatos változásban és fragmentalításban ölt formákat a *Szárnyas lovak* történetében a hasítékok, rések teremtette vertikális: ősi, szakrális és archaikus síkok ajándékaival.

²⁸ Mészöly Miklós: *Legyek, legyek – avagy az elmondhatóság határa*. In: Uő.: *Volt egyszer egy Közép-Európa*. 614.

²⁹ Mészöly Miklós: *Egy jövendő nemzettudat felé*. In: Uő.: *Otthon és világ*. 101.

Vári György

Előszó

Balassa Péter Esterházyról

*„A kőnehéz kín is csak átlebegne
a szorongástól fuldokló szobán,
s a történetnek mintha célja lenne,
nem csak megesne tompán, ostobán”.*
(Orbán Ottó)

Kedves Olvasó! Az Ön kezében lévő könyv első szövegét 1980-ban, az utolsót nem sokkal halála előtt, 2003 februárjában írta Balassa Péter. Ebből a negyedszázadból kimarad a teljes kilencvenes évek: Balassa sejtetően osztotta azt a konszenzuális, bár inkább hallgatólagos kritikai ítéletet, amely szerint Esterházy 90-es évekbeli prózája némi csalódást okozott a *Bevezetés a szépirodalomba* remeklése után. A 90-es évek Esterházyjáról mégsem csak beszédes hallgatással szól ez a könyv, hiszen annyit bizonyosan kijelenthetünk, hogy a *Harmonia Caelestis* visszamenőleg a kilencvenes évek legalábbis egyik legfontosabb regényének bizonyult. (Balassa ennél jóval többet is megkockáztatott a *Harmonia* „kiemelkedő prózatörténeti jelentőségé”-ről értekezve). Ezért egy kritikus fejlődésregényeként éppen úgy olvashatóvá válik ez a könyv, ahogy Esterházy eddigi pályájának emlékezeteként, és mivel a 80-as évek meghatározó kritikusáról és egyik meghatározó szépírójáról van szó, a 80-as évek prózatörténetéről, író és kritikus dinamikus viszonyáról is beszámol, annak rendkívül fontos dokumentuma.

Balassa figyelme a rendszerváltás előestéjén fordul el Esterházytól, átmenetileg ugyan, de egy bő évtizedre. (Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ebben az időszakban le sem írja Esterházy nevét, hanem azt, hogy nem szentel önálló írást ekkor megjelenő műveinek). Ez pedig aligha véletlen. Kettejük közös történetének – pályájuk külön-külön egyszerűen elmesélhetetlen lenne – első része elválaszthatatlan a korszaktól, amelyben létrejött, ahogyan a legtöbb történet elválaszthatatlan saját helyszínétől és időpontjától. A 80-as évek elején nyilvánvalóvá vált, legalábbis az értelmiség egy jelentős része számára, hogy a létező szocializmus rendszere hosszú távon életképtelen. A lengyelországi Szolidaritás Mozgalom hatására itthon megszerveződik a Demokratikus Ellenzék, megindul a szamizdat *Beszélő* nyomtatása, 82-ben a Breznyev-korszak a névadó halálával véget ér. Mégis, nyilván nem függetlenül a Jaruzelski-puccstól, e fiatal értelmiség nagy része – köztük némely írásának tanúsága szerint Balassa Péter – úgy gondolja, hogy a nyilvánvalóvá vált, elkerülhetetlen összeomlás nem az ő életidejében fog bekövetkezni. Egy részük Nyugatra megy, más részük – ki más helyzetmegítélésből kifolyólag, ki pedig tiszteletre méltó konokságból – csatlakozik a Demokratikus Ellenzékhez, mint a kritikusok közül Balassa jó barátja, Radnóti Sándor. Megint mások, így Balassa is, megkísérelnek valami

A *Segédigék* című, várhatóan 2006. januárban a Balassi Kiadónál megjelenő könyv előszava lesz. A könyv Balassa Péter Esterházyról szóló írásait tartalmazza, az életműkiadás része. A könyvben jelen írás rövidített változata jelenik meg.

élhető és morálisan vállalható status quo-t kialakítani a rendszerrel, bizonyos területekre visszavonulni, azokat megszerezni, a többit pedig kényszerűen átengedni a késő Kádárkor dekadens pocskészságának. Ami Balassa Péter életét értelmessé tehetné, az hivatása, a művészet, a zenén kívül, mindenekelőtt az irodalom tanulmányozása volt. Balassa tehát megkezdte korlátozott célokat kitűző szabadságharcát az irodalom autonómiájának elismertetéséért, és idővel e szabadságharc vezérfigurájává vált. Ugyanezt az utat választotta a fiatal Esterházy is; ahogy ő maga mondja a *Termelési-regény*ben, nem akart se gyáva, se bátor lenni, író szeretett volna lenni. A *Termelési-regény*ről írott Balassa-kritika címe: *Vagyunk*, és bár a szövegből kiderül, hogy ez a cím egészen másra vonatkozik, mégis úgy olvassa az ember, mint deklarációt, felvonulást, az új próza és az új kritika önbejelentését, a szó szabadságharcának kezdetét jelző kürtjelet, a szavak bevonulását, bevonulást a szépirodalomba. Ahogy Balassa mondja a regényről: „az egész mű tekinthető úgy is, akár egy régen érvénytelennek hitt színpompás Triumphus, győzelmi bevonulás, kosztümös lejtés, valamely *elhangolt* barokk ouverture ütemére”.

Mégis tévedés lenne úgy gondolni, mintha ez a lemondás végleges, ez a status quo nem taktikai lépés lett volna. Hiszen az, aki az alkotás folyamatának bármely pontján, íróként, kritikusként vagy éppen olvasóként részt vesz az önmegértés játékában, melyben a műalkotás nem ismer el semmilyen önnön legsajátabb létmódjától független hatalmat, az maga is, mint író vagy olvasó, csak ezt az egy hatalmat ismeri el önmaga felett, vagyis immár nem *függő*, nem alattvaló, morális értelemben is autonóm, *A gyakorlati ész kritikájának* értelmében. Éppen ezt villantja fel, majd fejt ki Balassa 1988-as kritikájában, *A kitömött hatyú* című esszékötetről írva: „Ilyen belső köznyelv, saját stílus kialakítása akkor lehetséges, ha a nyelvet önelvűnek, öntörvényűnek tekintjük (az emberi, egyéni szuverenitás analógiájára)...”

A szöveg egy későbbi pontján pedig egészen egyértelműen leszögezi: „*A kitömött hatyú* centrális, rendkívül aktuális és politizáló gondolatmenete arról is szól, hogy autonóm irodalom mindaddig nem jöhet létre, amíg a politikában nem lehet autonóm módon, csak civilként lélegezni”. Balassa nagyon is számol az esztétikai nevelésnek, a kitüntetett, helyettesíthetetlen esztétikai tapasztalatnak ezzel az esélyével, és Esterházy nemkülönben. Ennek leglátványosabb bizonyítékául a *Kis magyar pornográfia* szolgálhat az életmű korai szakaszából. Ez a közösség lehet a válasz arra, hogy miért lett Esterházy Balassa Péter kritikus életművének egyik főhőse, hiszen a kötet nemegyszer megjegyzi, hogy Esterházy írói karaktere antitragikus, meglehetősen távoli Balassa kritikus alkattól, amely nagyon is fogékony a tragikumra. (Ebben a tekintetben másik kiemelt választása Nádas Péter, de akár Krasznahorkai László vagy Lengyel Péter erősen kultúrkritikai jellegű prózájának nagyrabecsülése is kevesebb magyarázatra szorul, Esterházy bizonyos tekintetben kakukktójás.) Balassa szerint amúgy sem képzelhető el a szavak elválasztása a világtól, hiszen az irodalomolvasás, a megértés létben való gazdagodás. Balassa radikális hermeneuta, aki azt mondja, hogy a szöveg nem tükrözi a világot, de beszél róla. Az irodalmi mű nem deriválható a társadalmi viszonyokból, hiszen amennyiben így lenne, csak tünetként lenne szemügyre vehető, amiből legfeljebb valami másra lehetne visszakövetkeztetni, és nem rendelkezne saját igazsággal. Tehát az esztétikum autonómiájának visszaszerzése nem azt jelenti, hogy szöveg és világ, szövegszerű és világszerű elválaszthatóak lennének, csak éppen nem a „világból” kell megértenünk a szövegeket, hanem a szövegből kísérlelhetünk meg valamit megérteni a világról, itt létünk közegéről. Az Esterházy-próza poétikai felépítésének szemléleti következményeiről (és előfeltételeiről) gondolkodva írja Balassa, hogy e prózában nagyon is erőteljes igazságigénye van, csak hogy ez az igazság éppen a művön keresztül történik meg, a próza önreflexiójában, a mondatokban, az önreflexivitás maga az Esterházy-próza igazságkeresése. Az irodalmi szöveg igazságának mondhatóságát éppen az teszi lehetővé, ha autonóm műalkotásként

olvasható. „Ha van egyáltalán deklaráció... Esterházy műveiben, akkor az az egyetlen, ami az irodalmon túlrá mondja, hogy az irodalom is értsen belőle: az író egyetlen dolga a nyelvvel való foglalatosság. Ezen belül persze *minden* megeshet, elvileg minden megfogalmazható-megfogalmazandó. A nyelven kívüli(?) minden.”

Balassa később, a 90-es években ugyanezt a hermeneutikai radikalizmust kénytelen megvédeni, újfent (többek között) Esterházyra hivatkozva, csak most egy másik irányból jövő támadás ellen. (Természetesen a két helyzet nem összehasonlítható, itt már egyik fél sem beszél afféle erőpozícióból, mint Balassa nyolcvanas évekbeli ellenfelei.) A kilencvenes évek hazai irodalomtudományában – nyilván a dekonstruktivisták irodalomtudomány ihletésére – népszerűvé vált a szövegszerű-világszerű szembeállítás. Ez az ellentét pár azt hivatott jelezni, hogy az irodalmi szövegnek nem feladata valamit mondani a világról, a valahogyan értés, a horizont-összeolvadás maga szükségképpen a jelölők végtelen játékanak erőszakos, terrorisztikus megszakítása, minden lehetséges konszenzus terror és az irodalmi mű végső jelentése csak elhalasztódásában tud megvalósulni. Az irodalom világ-talanítását célzó érvelést kívánja cáfolni Balassa utolsó kötetének a *Lehetséges-e az esztétikai nevelés?* című nyitó írása is. Itt Balassa azt a roppant meggyőző teoretikus érvet fejti ki a szöveg/világ mechanikus elválasztása ellen, hogy aki mechanikusan végrehajtja ezt az elválasztást, aki felhúzza a vasfüggönyt, az a megértés folyamatából az értelmezés itt és most-ját, a befogadói horizont hatástörténeti szituáltságát vonja ki, hogy nem más ez az értelmező művelet, mint az „esztétikai tudat absztrakciója”. Balassa, látjuk, mindkét irányba radikális hermeneutaként érvel. Ha még élne, alighanem megkezdhetné harmadik nagy szellemi bajvívását a hazai irodalmi életben is egyre nagyobb teret hódító, roppant heterogén, mondjuk, kulturális kritikai beszédmódok ellen, melyeknek kontextualizáló igénye veszélyezteti az esztétikai tapasztalat kitüntetett és felcserélhetetlen voltát. Takáts József meggyőzően érvel amellett, hogy az irodalomtörténész praxisában magától érteendő ez a kontextualizáló munka, azt azonban nehéz megmondani, hogy a Balassa-féle, kommentátor típusú kritikusknak lehet-e valami tanulnivalója belőle. Balassa hosszú ideig utolsó Esterházyval foglalkozó szövege közvetlenül a beteljesülő cél, az irodalom és a teljes nyilvánosság szabadabbá válása előtt jelenik meg, mintegy visszatekintve szabadságharcos szövetségükre. Bár ez akkor még nem volt tudható, és maga a szöveg a legkevésbé sem gondolja el magát a szövetség felbontásaként, hiszen az akkor még megalapozott, ma már mi, önkényesen, tekinthetjük szimbolikusknak, hogy az esszé után egy jó évtizedre elváltak útjaik. A *Harmonia Caelestisszel*, igaz, már egészen más körülmények között, újra találkoznak.

Balassa legkorábbi Esterházy-kritikája a *Termelési-regényt* elemzi. A személyesség és az éntöbbszörözés, az univerzalitás és totalitás tagadásának feszültségében kísérli meg megragadni az Esterházy-poétikát. A „mindent-mondani-akarás”, az univerzalitás lehetősége Balassa szerint csak akkor adott, ha a megszólalás tagad mindenfajta totalitást, hiszen a totalitás szükségképpen kizárólagos, nem mondható benne egyszerre minden és mindennek az ellenkezője. Az univerzális így éppen hogy a hierarchizálatlan mellérendelés, a Sok Esterházy-féle poétikájában nyilvánulhat meg. A regény Balassa olvasatában az én multiplikációin, alteregóin átvezetett megszólalási lehetőségeken keresztül teremt meg saját terét, rejtett alapszava: „ÉN-VAGYUNK”. A szöveg így „egyetlen sztorit tételez föl, az önéletrajzot, mely a létige és a személy kapcsolata, s amelybe egyúttal minden beleíratik”. Ezek a problémák – az előbb idézett, 1981-ben írt mondat különösen meglepő módon – előlegzik a *Harmonia Caelestis* poétikai problémáit, felépítését. Itt is az énszóródás, a hierarchizálatlan mellérendelés, az országtörténetnek az önéletrajzon keresztüli újírása lesz a tét, egy személyt jelölő nyelvi jel, egy főnév, az „édesapám” körülírása létigékkel, mozgásba hozatala, Balassa meggyőző értelmezése szerint ígésítése. Az én belehelyező-

dik a „grammatikai térbe”, ahol mozoghat, villódzhat, oszcillálhat a szöveggé, nyelvvé váló sorsok, traumák, személyes és közösségi vonzások és választások közt. A regény felépíti a nemzeti emlékezet prózai panteonját, és úgy válaszol a mi a magyar, ki a magyar rossz kérdésére, hogy együttal el is törli a kérdés definitív, normatív és kizáró – nyilván fenyegetettség-érzetből eredő – agresszivitását. (E kérdéshez esetenként Balassának is volt mit hozzászólnia.) „A grammatikai tér én vagyok” – áll a *Termelési-regényben*, és Balassa külön írást szentel ennek a mondatnak. Épp így, a *Harmoniában* felvillantott lehetőségek, történetfragmentumok, identitáspróbák nem eltörlik, hanem kiegészítik egymást, nem kioltják, ellenkezőleg, kitágítják az elbeszélő szubjektumot: Magyarország válik grammatikai térré, és a *Termelési-regénynek* az a mondata, amit Balassa a szöveg poétikai önleírásaként olvasott, úgy bővíülhet ki, hogy minden, ami volt, van, Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa, a sok nemzetség, mely egymásra tör, egyszóval Magyarország mind-mind én vagyok. A szöveg nem szétírja a nemzeti narratívát, hanem tágasabbá teszi. „A főcím hagyományosan állítást tartalmazó szövegösszefüggéseit, az »Egy«-et a szöveg egésze nem teljesen oltja ki, a visszavétel és a kifordítás nem totális megsemmisítés vagy érvénytelenítés, hanem kritikai gyöngítés, bővítő tagadás, kiszabadító relativizálás, sokasítás, vagyis irodalmi, költői létrehozás: a veszteség, a vereség, a kifosztás folyamatának, drámai felgyorsulásának... ellenjátéka a költői – és nem jogi, nem politikai, nem materiális – jóvátétel folyamatszerűvé tétele, a műalkotás jólcsináltságának visszavonhatatlan ténye által” – írja Balassa.

Esterházy radikális poétikája, annak deklarálása, hogy minden lehetséges világ minden lehetséges világok legjobbika, terapeutikus célokat szolgál, azt is jelenti, hogy kizárólag minden lehetséges világok együttese, összegyűjtése egyetlen grammatikai térben, egyetlen virtuális panteonban, a sok az egyben, ahogy Balassa mondta, eredményezheti az elgondolható, elbeszélhető és emlékezhető világok legjobbját, a lehetőség szerinti harmonia caelestist. Mindez, az, hogy a *Termelési-regénynek* Balassa által feltett kérdések nagymértékben érvényben maradtak, és az ott bevezetett értelmező kategóriák termékenynek bizonyultak, azt mutatja, hogy Esterházy Péter pályája meglehetően egységes, valamint az Esterházy-poétika Balassa-féle leírása meglehetősen pontos. Ezen túl pedig sok mindent megmagyaráz Balassának az Esterházy próza iránti fogékonyságából, jelzi közös kérdéseiket.

Ezt az általa leírt jelenséget, a mellérendelés poétikáját Balassa Esterházy „demokrata” attitűdjének nevezi, demonstrálva hitét, hogy az „esztétizmus”, az „alanyban-állítmányban” gondolkodás megférhet ezzel a demokratizmussal. Kérdés mégis, hogy nem férnek-e meg ezzel kényelmesen, hol vonzó, hol meglehetősen ellenszenves arisztokratikus manírok is. A rokonszenves arisztokratizmus mint tartás, illetve, mint a „Sok” poétikájából következő bőség, pompa, egyszóval: Szépség maradt meg a *Harmoniában*, mint esztétikai jóvátétel és harmónia, a harmónia akarása és csinálása, arisztokratizmus mint poiészisz. „Az első könyv csaknem kétséges, helyenként veszélyes sokasága, bősége, a Sok, mint formalehetőség és a gazdagság minőségteremtő értékeit emeli ki – mit lehet kezdeni egykor és most a »megörökítő« emlék műfaji, hangvételi stb. sokaságával, a költői feldolgozás gazdagságával, habár az ironia, sőt a paródia intonációjával állandóan kiegyensúlyozva és egységesítve”. Miközben a családtörténet mint kizárólagos narratíva ironikusan visszavonatik vagy legalábbis relativizálódik – „a családtörténet, mint nyilvános élet az antikvárius típusú történelmi emlékezet és emlékműállítás paródiájává válik, a megörökítés gúnyiratóvá” –, azonközben, éppen ebben a mozgásban, létrejön a strukturált bőség mint formaelv, esztétikai arisztokratizmus. A Sok strukturált, ennyiben öntudatosan arisztokratikus. A második részben erről beszél a Balassa által a regény egyik csúcspontjának tartott jelenetben a dédapa a 19-es kommunista kommisszárnak a Sok rendezetlenségéről, strukturálatlanságáról mint a forma és tartás haláláról. Másrészt azonban

a Sok hierarchizálatlan, ennyiben öntudatosan demokratikus. Sok-féle egyszerre, ugyanabban az elidegeníthetetlenül közös grammatikai térben, amit meghatott pillanatainkban hazának nevezünk. Végző soron ez az elfogadás volna Esterházy katolicizmusának legvégeggondoltabb poétikai konzekvenciája, ahogy Balassa megállapítja, a mindent mondani vágyás univerzalizmusa, az „engedjétek hozzám” a műfajokat, a nyelveket, mindent, ami a nyelvi térben valaha is artikulálódott, artikulálódhat.

Már említettük azonban, hogy Balassa fájlalja, mintegy alkati természetű korlátnak látja, hogy Esterházy nem fogékony a tragikum iránt. E tekintetben azonban Balassa elmozdulást észlel a *Termelési-regény* nagy maszcabáljától a *Harmonia* nagy maszcabáljáig Esterházy pályáján. A *Harmonia Caelestis* címet visszavonja a regényben elbeszélte szenvedés- és hanyatlástörténet. „A főcím saját ironikus visszaját mondja az alája fogalmazott 712 oldalas mű történéseivel: a mindenségben semmi sincs rendben, vagyis szelíden, de kérelhetetlenül visszavonatik az egykor Esterházy által is sokat ünnepeelt „minden megvan...” A második részt egyenesen azért tartja nagyra, mert ott a szenvedéstörténeti narratíva megalkotásával Esterházy „mélységesen nem-tragikus, sőt anti-tragikus és a szenvedésközponthusággal szemben gyanakvó alkatától... tudatosan el tudott lépni”. Ezzel a véleményével látszólag éles ellentétbe kerül például Angyalosi Gergellyel, aki szerint éppen a második rész szenvedéstörténete teszi tönkre a *Számozott mondatok* és az Esterházy-próza javának eredményeit, amikor egyértelműsít, visszavonja az iróniát, és helyébe illeszti az önsajnálatot; a paródiát és a relativálást felváltja a kizárólagosság és a pátosz, esetleg némi könnyes és gyanús nosztalgia. Ugyanezt regisztrálja Farkas Zsolt is a *Javított kiadásról* szólván, a mellérendelés, a relativálás, a bújócska végét, azt, hogy a „maszcabál” poétikája nincs többé. Ha azonban jobban megnézzük, mégsem olyan nagy a különbség. Az a meglehetősen teherbíró poétika ugyanis, amit Balassa Esterházy korai műveiben pontosan leírt, nemhogy lehetővé teszi, hanem elvárja, hogy „minden” legyen mondva, azaz, ha a tragikust, mint nagyon is jelen lévő lehetőséget kizárja az író, azzal az egész kimunkált poétikát kérdőjelezi meg. Azaz Esterházynek nem e poétika határainak (önnön árnyékának) átlépéséhez van szüksége a tragikus mint lehetőség, műfaj és megszólalásmód beemelésére a grammatikai térbe, hanem annak legelemibb működtetéséhez, legalábbis konzekvens, radikális végiggondolásához is. Balassa, aki a *Termelési-regényről* írott kritikájának végén azt hozza fel „egyetlen, annál komolyabb” kifogásként, hogy a mű általa meglátni vélt „üdv története – passió nélküli”, azzal a megállapítással zárja szövegét, hogy „az ebbe a sötét kalandba vetett remény Esterházy esetében bizonyosság... Ha, akkor az nem lesz véletlen...”

Balassa tehát regisztrálta, hogy mindez belső, a mű természetéből következő szükségyszerűség, majd pedig megállapította, hogy a *Harmoniában* Esterházy immár mindent mond. Persze, mindent mondott már a *Fuvarosokban* is, Balassa többször is hangsúlyozza, hogy a kisregény nem az eredeti törekvések feladása, nem váltás vagy megkomolyodás, hanem „az eredeti természet és világlátás további feltárásáról van szó; új variációkról *ugyanarra*”. (Egyhelyütt egyenesen úgy véli, hogy ez a kisregény a *Bevezetés* rejtett középpontja, az itt ornamentálisaként értelmezett variativitás üressége, kulisszaszerűsége mögött munkáló mitikus-természeti-mechanikus, ember alatti erők tragikus feltárulása.)

Balassa Angyalosihoz vagy Farkas Zsolthoz igen hasonlóan érvel élete utolsó nagyobb szabású írásában, a *Javított kiadásról* írott briliáns kritikában. A demokratizmus visszavonása ez az írás, a relativálás törlése, a bűnös kizárása és az ősi „név reconquistája”. A továbbiakban már nem az „engedjétek hozzám” akarja kiküzdeni a lehetséges harmóniát, hanem a kizáró nemesi gőg nem akarja kockára tenni azt a szembesülésben. Balassa szerint a következő mondat mintegy reprezentálja a mű kudarcát: „Pedig ezt tenném a legszívesebben, mindenkitől, akit apám tollára vett, bocsánatot kérné.” A mondat Balassa

szerint a bocsánatkérés jogának kisajátításával, implicite apja feletti ítélkezésbe fordításával voltaképpen az elidegeníthetetlenül személyes felelősségnek egyfajta „premodern” nemzeti felelősségre oldásával a „név” megtisztítását és önmaga „megigazulását” szeretné megírni, mintegy ráolvasásként használva az írást. Mind a Balassát e kritikái beszélgetésbe meginvitáló írás, Bacsó Béla e kötetben olvasható szövege, mind Balassa kritikája hangsúlyozza, hogy Esterházy írása teljesen téves funkciót tulajdonít az irodalomnak, egy regénytől sem egy másik regény, sem pedig egy lezárult élettörténet kijavítása nem várható, noha nagyon is lehet dolga egy még folyamatban lévő élettörténettel. „Az irodalmi mű nem ismeri a történet belső helyreigazítását, sőt éppen a helyreigazíthatatlan élteti, ám ugyanakkor folyamatosan az élettörténetek rektifikációjának lehetőségterébe vet minket” – írja Bacsó. Esterházytól mindez azért különösen meglepő, mert éppen az ő műve és művészetfelfogása volt Balassa legfőbb szövetségese az irodalom autonómiájáért vívott szabadságharcban, ahogy ezt a *Margináliák egy breviáriumhoz* című, már elemzett esszé tanúsítja. Esterházy egyfajta mágikus tudást tulajdonít a *Harmoniának*, mintha az „már előre tudta volna”, hogy az író édesapját beszervezték, noha az irodalmi műveket – a korszakból vett bon-mot-val szólva – nem azért szeretik, mert meg tudják jósolni, mi rejtőzik egy szerencsétlen történelmű, és ettől nem függetlenül tragikus történelmi önismerettel rendelkező ország irattárainak sötét mélyén. A *Harmonia Caelestis* többet és mást tud, tudása nem mágikus, hanem strukturális természetű, nem a konkrét esetet, hanem a történelmi lehetőséget ismeri. Farkas Zsolt alighanem alaposan elveti a súlykot meglepően, mert indokolatlanul goromba és túlzó, de tagadhatatlanul éles elméjű írásában, amikor úgy véli, hogy az, hogy Esterházynek egy ilyen típusú tudást eszébe sem jut feltételeznie könyvéről, azt sejteti, hogy valójában soha nem gondolta komolyan a lehetséges világok poétikáját. Hála istennek, egy regény nemcsak megjavítani, de elrontani sem tud visszamenőleg egy másikat, az meg, hogy mit gondolt „valójában” E. P. a *Termelési-regény*, a *Bevezetés*, a *Harmonia Caelestis* írása közben, a művek szempontjából végső soron édesmindegy. Balassa ennél jóval kevésbé radikális, magyarán jóval pontosabb, amikor azt állítja, hogy a *Javított kiadás* nem visszavont vagy visszamenőleg „leplezett”, hanem mulasztott, elmulasztotta annak vizsgálatát, mennyire gondolta komolyan az eddigi életműt, amit csinált. „A még pontosabb változat, a JK, amely a »hogyan is történt, bárhogyan történt is« még szigorúbb szembenézésének tudatában akar emendálni egy, a HC-ből eredő, de az oeuvre-re is kiterjeszhető hibát, éppen ebben a tekintetben (a történelem megjelenésének következményeiben) inkább újabb s drámai példája marad a halasztódásnak”.

Balassa a probléma gyökerét a megvallásban, az önkiadásban, a konfesszióban mint műfajban látja, mondván, hogy az, bár a nemzeti felelősséget eltörli és felcseréli a személyessel, ugyanakkor mindig megőrzi valamit a megigazulás bizonyosságából, az élettörténet végső, hozzáférhető értelmének és uralhatóságának hitéből, valami túlságosan is emberit. A vallomás kultúránkban mindig a név visszaserzésére, a megigazulásra irányuló, azt célzó konstrukció is. „Hiszen a vallomás véglegesítő beszéde valamiképpen (ön)megsemmisítő, ítéletvégrehajtó (pontosabban az ítéletet a vallomástevő számára kisajátító, azaz szekularizáló) megigazulástörténet.” De miért sajátítaná ki szükségszerűen az ítéletet magának a vallomástevő? – kérdezhetnénk Balassától, mikor a vallomás elsősorban mégsem birtoklás, hanem a minket végtelenül meghaladó kegyelemre való ráutaltság, önátengedés, az ítélet (vagy e kegyelem) átengedése annak, aki egyedül hivatott rá. Miért ne lehetne az önállítás egyúttal végtelen bizalom és lemondás is? Csak a leghíresebb esetre utalnék. Ábrahám, az Izsák megkötözését elbeszélő tórai rész elején, mikor Isten szólítja őt, azt feleli: Hineni. Ez szó szerint az „íme” szó és az egyes szám első személyű személyes névmás összevonása, legegyszerűbben „itt vagyok”-nak fordítható. Rási, a

nagy középkori zsidó írásmagyarázó szerint „ilyen a chászid (jámbor, az Istent félő) válasza. Ez az alázat és a megszólítónak való engedelmesség kifejezése”. Itt az önállóság, az itt vagyok alázat, jámborság és a szólításra adott válasz, teljes ráhagyatkozás, a végtelen kiszolgáltatottság vállalása. Miért ne lehetne elvileg a konfesszió ilyen? Miért ne kérhetné a fiú, hogy bocsássanak meg apjának, miért ne lehetne kérni, nem az apa nevében, de az apa helyett, aki maga már nem tud, az apa részére? Miért ne lenne elgondolható egy regény, még ha ez, ebben igaza van Balassának, nem is az, amelyben az idézett mondat nem a beszélő érintetlenségét akarja mondani, hanem az apával vállalt, nem nemzeti értelemben vett, nem a választást megelőző közösséget, együttlétet, az éppen individuális szabadságomban fogant döntést, a fiú odalépését a Semmi grófja, a valóban mindent elvesztő atya mellé. Hineni, itt vagyok. Nem a nemzeti fő, a név új viselője, az Atya, de a bűneinkért velünk együtt szenvedő Fiú gesztusa.

Balassa a *Termelési-regény*ről írt szövegét ezekkel a mondatokkal kezdi: „Amilyen vérben kuzsa... mű, irodalmunk valóságos eseménye a *Termelési-regény*, annyira száraznak és leírónak kell maradni a bírálóknak, hogy fölmutathassa. Az esszé most visszafogja, hogy utóbb elengedhesse magát, és hogy addig is – találjon szavakat. Elvégre az a dolga, hogy meglegje őket s így megkísérelhesse a találkozást a művel, hogy *alkalom* legyen...” A bírálóknak kell felmutatni a szöveget ahhoz, hogy „alkalommá” lehessen, a kommentár teljesíti be a szöveg jelentését, jelentéseit, mint a szövegben már meglévő lehetőségeket. Amikor Esterházy híres gesztusát, Ottlik *Iskolájának* egyetlen lapra való átmásolását elemzi Balassa, amellet érvel, hogy a másolás értelmezi a művet, megmutat valamit annak legsajátabb természetéből: „Sőt úgy is mondható, hogy e gobelin: műkritika, elemzés az Ottlik-regény ritmusváltásairól, időkezeléséről.” Bár Balassa arról nem teljesen győzött meg, hogy Esterházy műve valóban ezt tenné, de most nem is ez a fontos számomra, hanem az az értelmezői hit, amely mintha azt tanúsítaná, hogy az értelmezés mindig egyben másolás is, másolás és kreativitás dialektikája. Gershom Scholem elemzése szerint a rabbinikus írásmagyarázat hagyománya a kommentárt, a Szóbeli Tant is a kinyilatkoztatás részének tekintette, a szöveg már mintegy eleve tartalmazta önnön kommentárjait, ily módon a szöveget „felmutató” értelmezői kreativitást a rabbinikus judaizmus végső soron nem tekintette többnek, illetve nem kevesebbnek tekintette, mint másolásnak. Azt hiszem, Balassa Péter értelmezői hite őriz valamit a kommentár megszentelésének rabbinikus hagyományából.

Balassánál az értelmezés mindig remény is egyben, a szöveg mindig kevesebb és több önmagánál, sohasem pusztán aktualitás, mindig potencialitás is. Ezt támasztja alá a *Termelési-regény*-recenzió már többször idézett zárlata és ez túlinterpertációinak forrása is. A *szó segédigéiről* (ami e sorok írója szerint a magyar irodalom egyik leggyönyörűségesebb regénycíme) írja, hogy azért hiányoznak belőle az oldalszámok, „mert az anya halálának feldolgozatlan eseménye nem más, mint az idő megszűnése, a linearitás összeomlása, amikor már nem következnek egymásból a dolgok...”

Egy apró tipográfiai jelből túl nagy következtetés, különösen akkor, ha emlékszünk arra, hogy az elbeszélő éppen azt panaszolja, hogy az idő nem állt meg, a dolgok részvétlenül mennek tovább, hogy „ez csak az első változás egy végtelen változásfolyamatban”. Balassa minden jelet, a legapróbbat is, a szöveg igazságáról faggatott. Ízig-vérig tanár volt és vérbeli kritikus, a kritikusok azon típusához tartozott, amelyik a szöveget potencialitásnak tekintvén mindig többet várt tőle, mint amit kapott, mindig saját lehetőségeinek végső határát, ugyanannak a Bildung-eszménynek, mint istenképmásiaságnak a nevében, amelyet Gadamer-interpretációjában teoretikusan is megfogalmazott. Balassa Péter értelmezői karakterét paradox módon ugyanazon oknál fogva jellemzi a szöveg igényének, „beszédének” kitüntetett respektálása és bizonyos voluntarisztikus attitűd.

Tökéletesen illik rá, amit Scholem mond idézett írásában az Írás-kommentátorról: „A szöveggel szembeni alázat – melynek alapja az a föltevés, hogy a szövegben már minden megtalálható – eközben persze a legfurcsább kontrasztban áll a merészséggel, amely rá akarja kényszeríteni az igazságot a... szövegekre. A kommentátorban... mindig van valami mindkét magatartásból.”

Balassa interpretátorként néha – a szövegtől lendületet véve – elrugaszkodik művészetelméleti problémák átgondolásához, ilyenkor mintegy madártávlatból veszi szemügyre a műveket. Ennek egyik legszebb példájaként a fiatal Lukácsot, *A regény elmélete* „kontingens világ-problematikus individuum”-fogalompárját idéző regényelméleti kérdést járja körbe, ismét csak *A szív segédjégéről* írott kritikában: „A modern európai epika funkciója és legáltalánosabb tematikája azonos a személyiség metafizika vesztett történetiségével. »Témája a modern élet« (Flaubert): az idő pusztá múlása, elszenvedése és elvesztése”. Erre a krízisre az egyik válasz Balassa szerint az önreflexív prózamodel, többek közt Esterházy prózája. Néha talán az interpretáció akarása magával ragadja és elsodorja a szövegtől a kritikust, de mindig látótávolságban marad, sohasem veszíti szem elől. Balassánál a szöveg az efféle töprengéseknek soha nem ürügye, mindig alkalma volt. Megint máskor, főként az erre különösen alkalmas rövid, sürű szöveg, a *Fuhasok* esetében, szöveg közeli, alapos mikroelemzést kapunk. Balassa itt felvonultatja teljes értelmezői arzenálját: a motívumelemzést (meddőség-termékenység motívumok), a szöveg mögött munkáló, archetipikus narratív minta (a beavatástörténet és annak pervertálódása) felfejtését, a mű magyar (elsősorban Pilinszky apokrifje) és világirodalmi értelmező kontextualizálását stb., és mindezt integrálja egy egységes, erős olvasatba.

Végezetül egy sokatmondó elmozdulásról szeretnék beszélni. A *Javított kiadás*-recenzióknak arról az eltéveszthetetlen vonásáról, hogy itt Balassa mintha legvégül önként feladná az egy életen át különböző ellenfelekkel szemben védett radikális hermeneutikai álláspontot, itt már nem arra kérdez az értelmező, mit mond a szöveg, hanem arra, mit hallgat el, titkol és zár ki. Ez a szerzőnek a dekonstrukcióval folytatott hosszú birkózása után a teória bizonyos mérvű elfogadásáról tanúskodik, ezen túl pedig, ám ettől nem függetlenül, ugyanarról, amiről Schein Gábor megrendítő nekrológiának egy Balassa-idézete. Balassa arról beszélt látogatójának a szöveg tanúsága szerint, hogy semmi nincs, csak a test pokoli fájdalma, minden más keresztény hazugság. Balassa Péternek a végén már nem maradtak hitei, csak kétségei. Ilyen módon nincs szellemi végrendelete, hacsak ezt a lakonikus, irtózatos és szívszorító mondatot nem tekintjük annak. Balassa Péter, aki a *Termelési-regény* szerzőjén számon kérte, hogy nem akar tudni az időről, mely „péntek és vasárnap hídján ível át”, éppen fordítva, saját élettörténetének nagypéntek éjszakáján ment el. És itt megkísérelnék mondani egy halk és bizonytalan mégist, tudva, hogy a szenvedővel szemben soha nem lehet igazunk, mert a szenvedés megmagyarázhatatlan, nem intellektuális, hanem imperatívikus értelemben, tudniillik, hogy tilos megmagyarázni. És mégis. Balassa Péternek nincs szellemi végrendelete, de van életműve. Mert van szenvedés, de van cél és értelem is mindabban, ami létrejött és továbböröklődik Balassa Péter óráiról és könyveiben. Mindebben a nagyon Sok-ban, ami adatott neki és nekünk „egy fájdalmas, nagy élet jussán”.

Stockholm, 2005. január 17.

Lövétei Lázár László

A „Két szék között” egyik példányára

*Miért pont én legyek, aki feladta?
Egy éve minden nap megkérdézem.
Egy kicsit szégyellem magam miatta,
De ez nem változtat a lényegen.*

*Nem én vagyok az, aki így akarta,
Csak egyszerűen ez jutott nekem:
Miért pont én legyek, aki feladta?
Egy éve minden nap megkérdézem.*

*A korsót, persze, én viszem a kútra,
De más lesz, aki végül elkaparja...
Ó, szívesebben lépek rá az útra,
Mintsem hogy ott heverjek majd alatta:
Miért pont én legyek, aki feladta?*

Fried István

„...amennyi szó szerint is benne van...”

(Lövétei Lázár László „pályafordulata”)

„s végre behúzhatok ezerrel”

Két szék között címmel jelentette meg a Kalligram Kiadó az erdélyi Lövétei Lázár László harmadik verseskötetét, amelyet felületes rápillantással monotematikusnak nevezhetnők, alaposabb és többszöri olvasás után régimódián *létösszegzőnek*, még régimódiiban az alanyi költészet megnyilatkozásának, az eddigieket újra/átfogalmazva viszont a halálhoz-lét elbeszélése tragizáló hangsúlyait/modalitását kerülő önértelmezésének. („Az életút kölcsönzi anyagát, mozzanatait, de tárgyát, alakját, szerkezetét nem.” – Németh G. Béla). A címnek használt verssorból az az oszcillációs technika bukik ki, amely mindenféle jelentéstudajdonítás ideiglenességét jelzi, egyben azt tanúsítva, hogy a szó, a mondat (a versmondat is, sőt az igazán), valamint a vers, a ciklusokba rendezett én-elbeszélés megannyi változata egymást nem kizáró, de nem is feltételező, egymással viszonyt kialakító, ám e viszonyban az elbizonytalanítottságot érzékeltető módon prezentálódik. Ennek viszont eszköze, közvetítője, kompetenciájának határjelölője az én és a nyelv viszonya. A nyelv alkotótársi szerepe a magyar irodalomban annak a Kosztolányinak írásaiban jut határozottabb körvonalakhoz, aki Lövétei Lázár Lászlónak is segít abban, hogy a szóhoz, a vershez, a magyar irodalomhoz, és nem utolsósorban ezek által, ezekben tételezett énjéhez fűződő kapcsolata poétikára leljen, és ezen keresztül felismerhetővé váljék e kötet tevékeny hozzájárulása a XX. század végi, XXI. századi magyar líratörténethez. Mármost visszautalva a címként választott versmondathoz: annyi mindenesetre kijelenthető, hogy a vers beszélője kirajzolja azt a területet, amelyen érvényesen hangozhat szólama; a kötetben több ízben felbukkanó szólások számítanak arra a megértésre, amely az általánosan használt kifejezések, szintagmák és mondatok segítségével a közbeszéd rész(es)évé teszi a szót. Egyszerűen (idegondolva a vers, a *Vissza a 12. oldalra* előző sorait), az értés minimumában megegyezhet beszélő és ideértett hallgató/olvasó. Ami elhangzik tehát, nem több és nem kevesebb, mint „amennyi szó szerint is benne van...” (Ha a dolgozat címét három ponttal kezdtem, jelezni kívántam, egy folyamatos, írás közben sem szűnő olvasás/visszalapozás, újragondolás indítja el gondolataimat, ugyanakkor a mondatot záró három pont a versben nem a hirtelen abbahagyás jele, hanem a részegységé, amelynek rész volta hangsúlyozódik, miként a versben a részekből összeszerkesztettségé, hogy aztán a vers zárójeles összetett mondattal fejeződjék be, s a zárójelet – ismét – három pont kövesse; amely aligha értelmezhető másként, minthogy talán mégsem folytathatatlan a gondolatmenet, csak félbeszakad, nem bántóan, nem csupán a töredékjellegét hangsúlyozva, mégis kétséget ébresztve a lezárulás iránt, miközben a vers befejeződését valamiképpen a következő lapon kezdődő új vers hirdeti.) S bár a „szólásos” megnyilatkozás a közmegegyezés akarása felé terelné a versbeszédet, éppen a mondat másféle jelentéslehetősége

térít el a könnyed lefordíthatóságtól, és mutatja föl a bizonyosban a bizonytalanítót, a szólásra redukáltban az összetettet, a sajátban a kölcsönzöttet. Ugyanis egyfelől a kötet 12. lapjára utalás egy (nyomdatechnikailag, kötetszerkezetiileg és „kronológiailag”) korábban alakot kapott hasonlatra céloz (versindításban idézőjellel: „Mint levélnek az ághoz”), e hasonlat az eredeti helyen részint egy hármás rím tagjaként hívja föl magára a figyelmet, amelynek „retoricitását” a zárójelbe tett következő sorok szállítják le, méghozzá asszonánc segítségével, a „költőiség”-nek egy alacsonyabb szintjére, az öntematizálás ironikus gesztusait hívva elő), részint egy Ahmatovára hivatkozó vers második részének kezdősoraiként a személyes szféra intimitását roncsolja egy majdnem hirtelen előkerülő, meglepőnek ható „természeti kép” („amit tudok: már nem kérdek, ki átkoz, / hogy huszonévesen kellett a rákhoz / hozzászoknom, mint levélnek az ághoz”, hogy a levél az ághoz szokik-e valóban, s a hasonlat szemléletesebbé teszi-e a beszélő helyzetét, kétséges, mindenesetre a szókép „retoricitása” ellenében ekképp a folytatás: „s ha nem félnék, hogy elrontja a pátosz / a verset teljesen...”)

Ily módon a kötet 20. lapján (szinte) palinódiát olvashatunk. Ami a 12. lapon a szokványostól eltérő, pátosszal telinek minősülő képként minősített, az a 20. lap versében „ellentmondásos” szituáció mozgatójává lehet. A beszélő korántsem teljesen bizonyos mondandójában, inkább némi reményét fejezi ki: „Azt hiszem”; a továbbiakban a feltételes mód növeli tovább ezt a bizonytalanság-érzést, majd az ige s a kötőszó összecsengése, közös történeti-etimológiai múltja tudatosítja, mily esendő a személyiség, megalkotása a „buta mondat” függvénye. Ami a kötőszó révén (hiszen) magyarázatnak tetszik, az valójában a mondatba vetett hit illuzórikus voltára enged következtetni. Érdeemes idézni a versnek ezt az egységét:

*„Mint levélnek az ághoz” – azt hiszem,
nem ártana időzni egy kicsit
ennél a buta mondatnál, hiszen
ha ez sem, akkor semmi nem segít
se rajtam, se a sokféle hibámon.*

A visszalapozás (az újraolvasás) mellőzhetetlen: felidéződik az akár végzetesnek tetőző helyzet, amelynek megfogalmazódása megfelel (általában) a „létösszegző” versekkel szemben felállított régebbi poétikai követelményeknek. Csakhogy a depoétizálást a beszélő szükségesnek véli, ennek hangot ad, majd szinte visszavonja, s arra a költő-elődre hivatkozik, aki a szűkebb körűen személyestől elvezeti oda, ahol a személyes csak a szövegi közvetítettség igénybevételével kaphat (vers)alakot. Az újabb vers ezt a költői fordulatot (nem cáfolja, legalább) mérsékli, eltávolítja a maradék „pátosz”-tól is, saját (vers)beszédét buta mondatnak nevezve. Annyit azonban megér e buta mondat, hogy mellette időzzön a szóló, a „költőiséget” (a hasonlatot, a szóképet) olyan segítségnek remélve, amely más versmondatok környezetében a feszültség feloldását eredményezheti. Ebből a nézőpontból szemlélve a szószerintiség súlya megnő, pontosabban a szóolás és a szó jelentése és jelentősége a kiegyenlítődéssel felé irányíthatja a beszélőt. A szó egyben a mérték, amelyre a beszélő törekszik.

Mindezeket végiggondolva, újra eltöprengek az akár kötetszerző motívumként is fölfogható önidézeten, illetőleg a szó szerint tovagyrúzó jelentésváltozatain. Az előbbi azt látszik tanúsítani, hogy a „talált vesszor/tárgy” különféle kontextus létesüléséhez járul hozzá, minek következtében az ismétlés az azonosságon túl előhívja a különbözős árnyalatait, az emlékezetbe idézés során az azonosra nemcsak azonosként ismerhet rá az olvasó, hanem egy asszociációs lánc kezdeteként szemrevételezheti, minek következtében

az eltérés válik/válhat lényegivé. Talán megkockáztatható, hogy ez a fajta értelemadási kísérlet figyelhető meg a *szó szerint* versbeli pozíciója tekintetében. Ha csak anyyi, nem több, ami megtehető, „amennyi szó szerint is benne van”, akkor – mint volt róla szó – kijelöltetik a viszonyítás/viszonyíthatóság „mértéke”, a megállapított cselekvési „arány”, azaz: az ön maga képességének határa. Így a mozgástér csekély, az önmagával azonosnak esélye megnőhet. Ezzel szemben a cselekvés helyébe azáltal lép a szó, hogy a szó (is – netán elsősorban) igényli, hogy mérték, arány, viszonyítási alap lehessen, a szóhoz képest fogalmazódhat meg, válhat esetleg tetté mindaz, ami az elképzelésben létre ébredhetne. Mint írtam, a mondat lezáratlan, hozzáfércelve következik egy másik, amelynek indítása hasonlóképpen lebeg(tet) a bizonyosság és a bizonytalanság között: „Mondjuk, ha komolyan veszem magam,” – ezzel a vers első egysége a végéhez ér, ezúttal vesszővel, a véget érés a folytatás felfüggesztése. Ez részben a feltételtől függő kijelentést teszi hiányossá, részben (újra) a mondatlogika ellen szegül, mivel a számmal jelzett második rész emígy egészíti ki a megkezdett mondatot: „már nem is tetszik úgy a Petri-féle / – és őszinte – *Vagyok, mit érdekelne*” (Vö. még: „A versen kívül nincs életem: / a vers vagyok.”) Hosszabban lehetne értekezni arról, hogy ezt a verset és általában e kötet verseit miképpen tagolják, bontják elemeire, jelzik az ok-okozati kapcsolatok szeszélyességét az írásjelek, a hirtelen váltások, a részek közötti szakadások, de arról is, hogy a „Mondjuk”-kal indított versmondat nyitva hagyja, felszólít-e a beszélő avagy kijelent, a majdnem töltelékshözékként funkcionáló *mondjuk* feltehetőleg csupán idő- és helynyerés céljából került-e hangsúlyos helyre; vagy valóban a mondásba tétetik át minden cselekvés/önjellemezés? A vers a különböző pontokon leírt mondat–mondjuk–magyarázkodás–mondanom tengely mentén halad, inkább „kacsaringózik” a kijelentések és visszavonások egymást a legkevésbé sem semlegesítő együttesében. Ezzel párhuzamosan figyelhető meg a rendkívül gondos, szimmetriára törekvő megalkotottság, amelynek viszont az íráskép (a verssorok tördelése) ellentmondani látszik. Az első rész önidézettel kezdődik, a második rész elején egy Petri Györgytől vett töredék (verscím) olvasható: párhuzam; az önidézet idézőjelek között olvasható, a Petri-mondat viszont kurziválva (így idézőjelek nélkül); újólág az egymásra olvasás segítségével kialakuló szimmetria gyöngítése a kimondás versus leírás segítségével. Ebben a versben még egy tényező említhető, amely részint a kötet szókincsére vonatkoztatható, részint a kötetben következetesen végigvitt motívumok sugallta lírai én és világ kapcsolatára enged következtetni. A vissza-visszatérő szavakat, fordulatokat egyelőre csak sorolom: „nem érdekel” „az egész”, ehhez járul az itt nem található „közhely.”

Kissé távolabbról indítok. A József Attila-kutatás látványos és máig ható fordulatát jelentette, mikor Németh G. Béla egyfelől Heideggerhez közelítette József Attila lét-szemléletét, másfelől olyan verstípusok jelenlétét elemezte József Attila költészetében, amely elemzés annak ellenére, vagy éppen azért, mert elutasította a „kései” verstermés pszichoanalitikai magyarázatát, a személyiségnek, a szubjektumnak megalkothatóságáért/megalkotásáért vívott küzdelmet, a válságszituáció (és tegyük hozzá a karkai szorongásélmény) versbeli adekvációját tette megismerhetővé, de legalábbis kutathatóvá. A problematikus önmegszólítás, létösszegzés (terminusként) arra azonban mindenképpen alkalmasnak bizonyult, hogy a József Attila által is versbe foglalt szubjektumpozíciókat szembesíteni lehessen a századfordulós modernség feltárta nyelv- és személyiség-felfogások válságjelzéseivel, s ne a „menthetlen én”-re és a Hofmannstahl Chardos-levelében körülírt nyelvrázisra redukáltassék József Attila útja „tudatalanjától” az „értelemig és tovább”, majd visszafelé többé-kevésbé ezen az úton (s e ponton aligha téveszthető szem elől a Kafkához hasonló kérdésfeltevések sora). Az jól ismert, hogy a József Attilának (joggal) tulajdonított verstípusok, jóllehet finomításra/árnyalásra szorul lényegiségük

körülírása, az őt követő költői nemzedékekre sem téveszthették el hatásukat, nemegyszer a késő „Nyugat”-os lírával szemközt haladva. Valamint: nem kevésbé József Attila befogadásához tartozónak vélem, hogy tőle a legkülönfélébb irányba vezetett el a lírai beszéd, és ezt leginkább a mai ifjabb költők átírásai jelzik: amiként József Attila reagált elődei, a XIX. század romantikus, szecessziós, avantgárd, „másod”-modern versformálására, nemegyszer „fonák”-járól felmutatva azt, amit ő másképpen gondolt versebe fogható-nak/foglalható-nak, akként a fiatal(abb) nemzedék tartózkodik a hommage-októl, inkább olyképpen fordul a kifordítás, a szétszedés, ha úgy tetszik, kölcsönzött szóval, a talált tárgy megtisztítása „eljárásaihoz”, hogy abból egyszerre tetszik ki a szabadulás vágya a lenyűgöző József Attila-verstől, valamint a versvilág kritikai újramondásának akarása. Csakhogy József Attila mellett nemcsak a Petri-féle aemulatio (versengés) hallható ki, hanem az elődként elfogadott költők hasonló jellegű felsorakoztatása József Attila mögé, mellé, kiváltképpen Kosztolányié, akinek különféle korszakaiból származó vers-alakmái (a szegény kisgyermektől a *Hajnali részegség* egzisztencialista én-jéig) szintén kiváló lehetőséget kínálnak az újraformálás esettanulmányainak verses változatai számára.

Mіндеzt végiggondolva Lövétei László említett versének ama vonására figyelmeztetnék, hogy az idézetek párhuzamosságával a lírai beszélőt beiktatja abba a poétikai tartományba, amelynek e versben Petri György, más versekben Kosztolányi vagy József Attila, Dsida Jenő meg Ady Endre, Ahmatova és Pilinszky, talán a leghangsúlyosabb helyen, mert a kötet címadó és utolsó-nak elhelyezett szövegében, Babits Mihály a lakója. Hosszan lehetne szólni arról, hogy az önidézet egyenrangúsítása, mondatként, beszéd-egységként nevesítése önlegitimációs gesztus, túlzással: ön-felülértékelés, valamivel szerényebben: önpozicionálás, körülményesebben: egy lírai én, egy lírai beszéd beiktatása egy szuverénül elgondolt költészettörténetbe, egy modernitásfelfogás, egy nyelvszemlélet beléptetése a hatástörténetbe. *Szó szerint* véve a *Két szék között* beszélője följebb említett kulcsszavainak intencióját: olyan elfordulás a tárgyias lírától (szinte kizárólag az egyes szám első személynek engedve meg a szólást), amely mégsem hozza vissza a „megemelt” alanyiságot. Olyan (látszólagos) önkritika, amely a nem érdekel, nem érdekes szkepszisével fedi el a szenvedéstörténeté kibomlani akaró én-prezenciát; olyan pátoszt tagadó, deretorizáló, helyenként látványosan deszakralizáló („istenféleség”) magatartásforma, amely a közhelyek védettségéből tekint ki a közhelyeken túli lírai tartományokra, és ekképpen úgy kísérli meg az arcadást, hogy a közhelyeket mintegy maszkként maga elé tartva egyben felszabadítja a közhely megnevezéséből fakasztható iróniát; olyan megtévesztő megszólalás, amely az *egészet* korántsem világszerúségként fogja föl, hanem (nemegyszer) a résznek majdnem szinonimájaként: „hogy mikor hagyom abba az egészet”; „lehet, hogy egyszer fogom, és kivágom / az egészet”; „Nem érdemes törődni az egészszel”, amely verssor összekapcsolódik az előzőben megnevezett kijelentéssel: „Ideírnám, de óriási közhely” (e két sor egyébként zárójelben álló verszárlat); „Mikor lesz elegendem / ebből az egészből”. Ha a modernség költészete által megtagadott *egész / Egész* (vö. Ady: Minden Egész eltörtött...) előfordulásait szemlélzzük a *Két szék között* kötetben, akkor már felületes szemlénkben is előtűnik, hogy Adyval ellentétben főnevesült mellék- és számnevek semmiképpen nem írhatók nagy kezdőbetűvel, mert nem tartalmazzák az egyetemességre utalásnak azt a retorikus, tulajdonnevesült formáját, mely a szimbólumalkotásban érdekelt Adyra jellemző. Ellenben feltételezhető a jelentés olyanféle elmosódottsága, mint amely mainapság a köznyelvben a *dolog* jelentésében végbement; bármikor bárminő összefüggések között alkalmazható, fényévnvi távolságra lévén a rilkei *Dingtől*. E kötetben az *egész* helyettesít, valami más helyett van leírva, ám mögöttes tartománya nemigen érzékelhető (én legalábbis nem vagy alig érzékelem), vonatkozatható az egész életre, az egész ügymenetre, az egész rendszerre, amely a hétköznapokat egymáshoz fűzi, az egész

megszólalásmódra, hogy hirtelenjében néhány idekívánkozó(?), ideérhető (?), idegondolható(?) kiegészítést javasoljak. Az egész e kötetben semmiképpen nem Ady világegésze, még csak nem is a nabitsi, epilógusban érdekelt lírikus személyisége, aki egyszerre alfa is, omega is. Azaz nem a századfordulás bomló, ám e bomlás ellen hősi harcra kelő személyisége, nem e harcban létre ébredő személyiség nyelve. Csak olyan lírai én egésze, aki önvigasztalását közhelynek minősíti, aki önmagának önmagáról legföljebb „zárójelentést” írhat, aki születésnapját úgy ünnepli (a József Attilától kölcsönzött verscímmel, ám összesen négy sorban, amelyet három egységre tagol), hogy a felsőbb instanciának hozzá intézett szavát nem érti, hősi cselekedetként pedig ezt állítja: „Az út feléig mégis eljutottam...” (ismét tipográfiailag jelezve a lezáratlanságot). Ami pedig költőileg lakozását, azaz sokat idézett (és éppen a sokat idézettségben majdnem közhellyé váló) költői cselekvését illeti, gesztusával egy depoétizált megnyilatkozását jeleníti meg, olyan utalással, amely felidézve távolítja el magától, az olvasótól a nevezetes költészettörténeti pillanatot, a köznap cselekvés költőiségétől visszairányít a költőiség köznap cselekvésébe:

*Aztán még fölkelek, és azt a villanyt
a folyosókon is lekapcsolom.*

Mintegy kilépvé a maga verséből, a lírai én nem emeli be a maga világába a más költő cselekvésmondátát, hanem megismétli a cselekvést, utaló- és kötőszavával (azt, is), valamint idősiségével (aztán, az utániség jelzése) ugyan szövegközi viszonyt létesít, ám e szövegköziség viszonylagosságát tárja föl.

Ismét kissé hátrább lépnek, hogy majd példákkal megvilágíthassam, miként vélem értelmezhetőnek a *Két szék között* intertextualitását. Azt az idevonatkozó kutatás földérettette, mennyiben minősíthető szövegköziségében telítettebbnek vagy kevésbé telítettnek egy nyelvi műalkotás: a versbe, epikai műbe beférkőző idegennyelvűség vagy kurziválás, netán az idézőjelek közé illesztés látványosabban szövegközi, kiváltképpen, ha szó szerinti (azaz az „eredeti” helyre pontosabban visszautaló) a „vendégszöveg”. Minél ismertebb szöveg kerül új kontextusba, annál könnyebb a(z örömteli) ráismerés, minél inkább ad arra a szerző, hogy művét beléptesse a (világ)irodalmi szövegüniverzumba, annál jelentősebb segítség az olvasó számára a szövegek találkoztatása. Persze, a tüntető módon elrejtett idézet szintén fölbresztheti a kíváncsiságot, miféle előzmények továbbgondolásakor másoldódik rá az új szöveg(rész) a régre, lett legyen szó olyan tematikai megfeleltetésről, amelynek során inkább a cselekmény emlékeztet a korábban megfogalmazott/közreadott invariánsra, vagy esetleg a nevek (szimbolikus) rendszere jelzi, hogy milyen „szinten” jöhet létre történések összelátása. A különféleképpen „osztályozott” szövegközi alakzatok egyike a szétírással nevezhető meg: az „eredeti” szöveg, szintagma elemeire bontása, grammatikai jellegű átváltoz(tat)ása, ennek eredményeképpen más(fajta) szintaktika érvényesítése részint a mondatban rejlő mondat föltárlásához vezethet, részben a „szent” szöveget profanizálja, olykor lentebb stílu változatával szembesíti, részben megvalósítatlanul maradt lehetőségére hoz példát. Jürgen von Stackelberg egy tanulmánya címében célkitűzést rejt el, a produktív irodalmi befogadás formáiról (alakzatairól) kíván szólni, az imitáció, a fordítás, a kommentár, az áthelyezés (színműből daljáték szöveggönyve), paródia (travesztia, pastiche), a szupplementum (kiegészítés), továbbírás, replika, betoldás (montázs, kollázs), korszerűsítés (modernizálás) eseteit nevezve meg. Visszatérve a *Két szék között* olvasásához, a lírai én kalandozásai az elő(d)szövegek között a leginkább a fordítás (mint átrás, új kontextusba helyezés, szabad rendelkezés a korábbi szöveggel) esetére bukkanhatunk. Méghozzá oly módon, hogy a felismerés annak köszönhető, sokat idézett, unos-untig, nemcsak irodalmi környezetben előbukkanó mondatokról van szó,

amelyek egyfelől különféle költészeti pillanatok szimultán állítanak színre, másfelől (ezáltal) a kiszemelt, átirandó szövegeket nem csupán egyszerűségüktől, rögzítettségüktől fosztják meg, variálhatóságukat demonstrálva, hanem éppen a személyesség versus szerepjáték viszonylatában gondolatva el szövegek közös és/vagy szétváló értelmezésének esélyeit. Megtévészítő „hadművelet” a lírai éné, aki a szövegelőzmények beszélőinek mondatait némileg átalakítva önmagára vonatkoztatja, és így részint törlésjel alá helyezi az elődköltő alakmását vagy megteremtett (el)beszélőjét, persze azon igyekezve, hogy az elfedtség ne jelentsen átláthatatlanságot. Ehhez itt is az oszcillálás segíti, régi és új textus között leng ki a lírai én beszéde, feloldásról, kiegyenlítődésről, de még komplementaritásról sincs, sem lehet szó, ellenben a kölcsönzés fölmutatásáról igen, miközben az igeidőt és igemódot tekintve, a feltételezett én (mint alany) és az általános alany szembesítését elvégezve nem egyszerűen régi-új szöveg konstruálódik meg, hanem az elődköltővel szemben megalkotódik az a vers, amelynek lírai hőse a személyiség-konstrukcióban érdekelt szubjektum. Ez az érdekelttség azonban aligha elegendő ahhoz, hogy a személyiség rögzíthető, markáns körvonalakkal rendelkező legyen. A saját szöveg belekomponálása sem erősíti föl a lírai én önállónak remélt szólamát: a különféle helyekről montázszerűen összebarkácsolt verselemek ironikusan kérdőjelezik meg a saját szövegre lelés igyekezetét, nem kevésbé azt, hogy a szövegválogatás költészettörténeti hozadékot eredményez. Igaz, ez utóbbi csak annyira mentesül a létesülés kudarcától, hogy az egymás mellé fércelt szövegek együttese mégis verssé formálódik, még akkor is, ha a formai fegyelem sem elégséges „eszköz” a szüntelen jelenlévő kétely teljes vagy részleges visszaszorítására. Az sem teljesen bizonyos, hogy hagyományos módon vendégszöveggént kezelendők a beékelődések, hiszen olyan én-pozíció határozza meg helyüket, amely sajátként éli és értelmezi az „idegen”-t, másképpen mondva: folyamatos szöveget létesít, miközben „fércel”. Jellegzetes példának vélem a *Hol volt, hol nem* című verset, amely mesekezdetet látszik imitálni, csakhogy e látszatot hamar cáfolja maga a vers. A körülírt én-helyzet a megnevezhetetlenséggel küszködik, „afféle véres-komoly micsodák”-ról olvashatunk, s a ki/elutasított „ilyen vagy olyan furcsa vallomás”-ról. A második versszak a foszló létezést állítja színre, de vonatkoztathat a versre, amely e nézőpontból „férc”-nek minősül, korábban a zsák hiába lelte meg a foltját, az összeférceltség „kibomlott”, „s a zsák ledobta magáról a foltot”. Ami a második részben olvasható, visszafelé értelmezi újra a címet, hiszen az elsajátított és torzított Kosztolányi-utalás nem a panasz szavait rögzíti, hanem a „költőség” groteszkbe hajló ön-tematizációját. Ám amennyiben föltárul Kosztolányi vers-jelenléte, a cím immár nem a mesék szokásos kezdőmondatának töredéke, hanem a *Halotti beszéd* című Kosztolányi-vers egy sorkezdeté. Ilyen módon a „korai” és a „kései” Kosztolányi között a Lövetei-költemény közvetít, a maga történetébe illesztvén be a Kosztolányi-befogadást:

*Nem első eset az egy év alatt:
 »Beírom magam – gondoltam – a könyvbe,
 hogy így vagy úgy, de számon tartsanak«
 (s ennél csak nagyritkán futotta többre)...*

A Kosztolányi-hagyomány belesimult részint az önprezentációba, a művekkel mérhető-megnevezhető vers-emlékezet szembesül az ön-reprezentáció ellentmondásaival; a könyvbe beírás/beíródás csupán gondolat, majd „főművem, a tiszta lap”, mely az „ép”-ség záloga, és mely nem ölthet alakot, mert újabb meg újabb „adat”-ok tartanak be a készülődő és feltehetőleg sosem elkészülő, ám gondolatilag a létesülés állapotában lévő műnek/személyiségnek. A rész zárásául megint a Kosztolányi-nyomokat követve

haladhatunk az én-ő (általános alany) vágyott találkozásának pontosan meg nem jelölhető színhelye felé.

*Jobb lenne élni, s aztán – «Körbe-körbe...»,
mint itt rohadni papír-ég alatt –
majd írjanak be engem is a könyvbe,
ha egyáltalán számon tartanak.*

Töprengető, miként vált át *A szegény kisgyermek panasza*i mindenféle könyve egyetlen, határozott névelős könyvvé, amelybe bejutás a számon tartás, az én-létesülés vágyának dokumentuma. A versből a Kosztolányi-vonatkozásokat kiemelve a hatodik rész zárlatát írom ide:

*valami egyszer csak kialakul,
s törölhetem a nagy kedvencemet,
a »Setét eszmék borítják eszem...«-et,
mert hátha jobb lesz – legalábbis részben...
És amúgy sem vagyunk otthon az égben...*

A(z első sorával idézett, idézőjelek közé írt) Vörösmarty-költemény s a jelöletlen, szintén átírt, többes számúvá tett Kosztolányi-utalás a lírai én monológját irodalomtörténeti távlatokba vetíti ki, nem pusztán a költészet múltjában keresve és lelve meg a rokonítható hangzatokat (amelyek az „eredeti” helyre gondolva aligha lehetnének rokoníthatók), hogy aztán az át/szétírás segítségével az egymás mellé rendelésben jelöljék meg a költészet-történeti olvasást. Hasonlóképpen szinte játékosságba csap át a szintagmába foglalt Kosztolányi-verscím szétszedése, eltérő viszonyok közé helyezése, szintaktikai változtatása. Az odavetettnek tűnő műfaji vonatkozásnak a vers végére tulajdonítatik szövegekői jelentés az elődköltők egymással történő szembesítése az én újrarendező szándékairól árulkodik. A személyesbe visszaperelt megszólalás egyben kifordítása a közhelyességig emlegetett sornak, amely különféle diszkurzusokban üresedett ki. Ennek a kiüresedettségnek olyaténképpen vállalása, hogy a felismerhető utalások és a lényegükből, nyelvtani alakjukból kiforgatott, tartalmi idézetek egy lendületben kimondása megszünteti a vég tudatában tragizálónak válás esélyeit, és jóval több teret biztosít az öniróniának, a könyvbe beíródás elmulasztása helyébe lépő (költői) pótcselekvésnek:

*Ne várjon tőlem senki holmi ódát:
se hajnal nincs, se részeg nem vagyok
(s nem ez lesz úgyse, amit itt hagyok);
nem is készültem elég ügyesen:
itt szinte minden túl erős nekem...
Nincs hátra más, mint a semmittevés –
ez az én munkám? És nem is kevés...*

József Attila dunatáji történet- és létbölcséletének trivializálódása az író szövegében fokozatosan alakul át, miközben szembekerül a Kosztolányi-átírásokkal. A leglátványosabban a nyelvtani alakok más viszonylatokba átfordulása, illetőleg az egyes szám első személynek perspektíva-váltása érzékelteti a világszerű, a kozmikus, a pszichoanalitikai „narratíva” rangja fosztódását. Kosztolányi és József Attila (a versben még Dsida Jenő, még hozzá a *Psalmus hungaricus*) a kanonizálás elit helyén lelhető versei mellé applikált önidézet előkészíti a tónuskeverés fölerősítését, annál is inkább, mert az írás, irodalom

köréből származó „terminológia” jelzői eleve elidegenítő, deretorizáló hatásúak: már idéztem az „ilyen vagy olyan furcsa vallomás”-t, hozzáteszem a szintén ismerős „férc”-et, a főművet, a tiszta lapot, a papír-egyet, a „pedig összeírok mindent” mondatot követőleg előhívott Dsida-idézetet, amely „megjelöltsége” ellenére a fenségest leszállítja egy alacsonyabb szintre, folytatom a néma rímmel, a slusszpoénnal, a falurossza baka-durva szája beiktatásával, majd az immár modern időket reprezentáló vírusölő programmal, a följobbi hosszabb idézetben a holmi ódával... Ellenszegülés (resistance) az irodalomnak? A létezés prózaiságához szabott megszólalás? A modernség-periódusok szimultaneizmusa? Hiszen miközben a századfordulós modernség versciklusa, *A szegény kisgyermek panasza* mondatai mögé rejtezik a lírai én, a világba belevesztettség emblematisztikus megfogalmazásától idegenít el, addig a kései modernséget „fonák”-járól mutatja föl, s a hangsúlyozottan kisszerűvel kísérel meg azonosulni, mely műveletben éppen a hangsúlyozottság ébreszti föl az olvasó gyanúját: a fennkölt verstárgy lerántása a köznapi cselekvések és kifejezések világába nem egyszerűen a pátosz temetésének deszakralizáló rítusára emlékeztet, hanem arra is, hogy a lírai én önmagától részint eltávolítja a kanonikussá vált alakzatokat, beleértve az önmagában, de József Attilától is „létösszegzésre” alkalmasnak hitt ódát (az *Ódát*, valamint *A Dunánál* meg a *Hajnali részegség* műfaji változatát), részint az újra/át/szétírás során ellenpoétikát hoz létre, amely a létrontódást, a személyiség nyelvi megalkothatatlanságát ugyan szigorúan kötött formában, mégis egy alacsonyabb fokon, a trivialitás nyelvi eszközeit igénybe véve jeleníti meg. Ez a létrontódás egyben a bizalomvesztésből is fakad, az ismétlés, az ismételhetőség célszerűségének tagadásából: olyan „alkotó szövegtől”-ből, amely az előszövegekből kísérleti szövegeket képes szervezni. A közeli múlt angol irodalmából vett példával érzékeltetném, mit nevez ennek egy német értelmezője. Dickens 1861-es *Great expectations* (magyarul kissé megváltozott címmel: *Szép remények*) című regényét Sue Roe az alábbi címmel adta közre, a női főszereplő nevét felbontva, az ő várakozásait jelezve: *E. S. T. E. L. L. A. Her Expectations* (1982); Lövetei Lázár lényegében ezt teszi a *Hajnali részegséggel*, „se hajnal nincs, se részeg nem vagyok”; a tagadó alakon túl a szintagma felbontása, elemeinek önállósodása, a lírai énről vonatkoztatása, továbbá a Kosztolányi-címből áradó elragadtatottság, extatikus állapot átfordítása (megint le kell írnom) a triviálisba annak „teherpróbája”, miként bírja el az egzisztenciális, sőt egzisztencialista szembenézés, számadás verse, hogy egy szentségtelenítő kísérlet tárgya legyen. S ha Zola *A kísérleti regény* című művében ama megfigyelését adta közre, miszerint Balzac akképpen kísérletezett alakjaival, hogy új és új helyzetekbe állította, nem a naturalista esztétika felújításának szándéka vezet, mikor Lövetei László eljárását hasonlóképpen próbálom körülírni: ama megfigyelését adja közre versei gyakorlatában, miképpen viselkednek kanonikus szövegek új meg új vershelyzetekben. A „holmi óda” depoétizáltsága nem József Attilára hull vissza, hanem a himnikus elragadtatottságú óda írásának nehézségeit példázza, az a fajta „létösszegzés”, amelyre idézett versünk meg általában a *Két szék között* kötet vállalkozik, nem tűri az ódának tulajdonított felelősebb stílt, még kevésbé az ebből fakasztható ünnepi hanghordozást, a legkevésbé az imitatio és az aemulatio évszázadokon át bevált(?) alakzatait. A „szabad rendelkezés” a hagyománnyal (H. R. Jauss) ugyan a posztmodern egy értelmezését segítene a *Két szék között* verseinek jó részére ráolvasni, csak hogy a lírai én „ellenállása” nem hagyható figyelmen kívül, a könyvbe írás esetlegessége versus valószínűsége között nem realizálható a választás, sem az egymást kioltó „törlés”, éppen ellenkezőleg, ebben a köztességben nyílhat lehetőség (korántsem a lírai én megragadhatóságára, hanem többnyire) esélyeinek latolgatására. Ahol nem tematikailag, hanem a versformát, a kompozíciót, a vers-komponenseket illetően táru föl az elő(d)szövegekhez, versalkotási módokhoz a viszony, éppen az ismert (külső) formához ragaszkodás önismertető aktusai döbbenetnek rá a radikális eltérésekre,

arra nevezetesen, hogy a játékoság csupán rövid időre képes elterelni a figyelmet a poétikai különbözőségektől; a lírai én teljesen más típusú elemekből kísérli meg önazonosságát igazolását, számolván azzal, hogy talán utoljára nyílik tere egy szubjektumpozíció elhatárolására, ezen keresztül önmaga megnevezésére. Ismét József Attila, valamint Arany János segítségét kéri a lírai én. A *Születésnapomra* bravúrra készítő (külső) formája Szócs Gézától Orbán János Dénesig ébresztette föl a vetélkedni szerető poéták kedvét a maguk változatának közlésére. Lövétei Lázár László radikálisabb megoldásai és abszolút formahűsége versen belüli vitahelyzetet teremtenek. Míg Szócs Géza belép József Attila versterébe (azzal a közléssel, hogy ő is harminckettő lett), Lövétei Lázár beszélője kívül marad. A vers indítása: „Harminckettő leszek vajon?” eleve az időbeli távolság révén érzékelteti a megszólalás eltérését, a közlés helyébe lépő kérdést és annak következményeit. Majd a megcélzott jövőidejűség a bizonyosság esélyével játszik el, s ezt tetézi a lírai én önidézete: az egyes szám első személyű beszélő a „mondom”-mal jelölt megszólalását idézőjelek közé teszi, szavait övéihez(?), a világhoz(?), utókorához(?), kritikusaikhoz(?) intézve:

*Ma reggel csak az érdekel,
Hogy vajon hogy érhettek el,
ha ott
halott*

leszek?

További elmélkedésre készíthetne a *ha ott/halott* rímjáték, amely a *ha ott* hiányzó *l*-je körül forogna, az előbb elhallgatott, eufemisztikusan körül/leírt állapot kimondását nem *halogathatja*, a *halott* a „semmit” immár névvel és alakkal ruházhatja föl (hogy magam se mellőzzem a szövegköziséget), s a vers további részében, minthogy a nehezen közölhető leíratott, immár nincs akadálya a nyersebb megszólalásnak, az *l*-ben sincs hiány:

*mondom majd jóval azelőtt,
hogy járnátok a temetőt,
ahol –
a hol –*

napi beszélgetésre várva (...)

Nemcsak az „eredeti” hely íródik szét, a lírai én mit sem törődik a szó „egységével”, szétdarabolja a rím kedvéért, így az összecsengés, verselési bravúr mögött húzódó, véletlenszerű összefüggésekre nyit, egy-egy mássalhangzó elmaradása, beiktatás révén a hiány és kiegészítés kapcsolódásaira derítve fényt. Ha úgy tetszik, a halál szakralitásának profanizálása lesz elgondolhatóvá:

*olyan
majom*

*halott nincs, hogy kényelmesen
egyszerűen csak elpihen
a föld
fölött*

*csodára várva mereven,
pláne, hogy azt már megüzen-
te Is-
ten is.*

A vers végére az önazonosság dichotómiájában megmerítkező lírai én szinte visszavonni látszik mindazt, amit leírt, belátása és nem tudása, szólása és szólni képtelensége egyazon „érme” színe és fonákja, a kibeszélhetés, a kimondhatás esélye sem adatik meg számára, legalábbis az önprezentáció szinte a hiábavalóságok hiábavalóságaként íródik/íródhat le. Mindez ekképpen tetszik föl az első megközelítésben, a „szó szerinti” értelmezésben. Ám amennyiben különféle szövegek párbeszédéként, vitájaként, küzdelmeként fogjuk fel a verset, akkor az önmagát a világ, a hivatalos tudat reprezentánsa ellenében meghatározni igyekvő József Attila-beszélő, a *Születésnapomra* „aktánsa” mellé lépő költő-lírai ént kell elgondolnunk, amely a *Thomas Mann üdvözlésének hely- és időmeghatározására* emlékeztet: arra ugyanis, hogy az „ordas eszmék”-kel megküzdő szellemiség nyugtalanító kérdései közepette pillanatnyi megnyugvás derenghet föl, a befogadás változatai között kitetszhet az együttérző-örvendő (kevésbé az élvező) hallgatóé, azé, aki csupán örül, hogy lát „ma itt / Fehérek között egy európaít”. A jól ismert mondatból csupán elemek iktatódnak be a *Harminc* című versbe, József Attila hangsúlyos hely- és térkijelölései a *Harminc*ban részint eljelentéktelenednek (hiszen úgyis minden hiába?), részint az anagrammatikus játék révén markánsabbá válnak. Főleg ez utóbbi, mivel csattanóként hangzik el, olyan belső összefüggések fonetikáját jelezve, amelyekből kétféle lehet következtetni. Részben a váratlan és önkéntelen elrendeződésre nyílnak rálátás, részben a kiszámíthatatlanságra, hiszen a kifejezések rögzíthetlenségére vetülhet fény akkor, amikor egy anagrammatikus újraszerveződés a hangsorok változékonyságát sugallja.

*a csóré lelkemig alázva
azon
kapom*

*magam, hogy semmit sem tudok,
és még annyit se mondhatok,
amit
ma itt.*

Töprengtető a három részből álló kötet *Függeléke*: sem az első, sem a második rész (vagy ciklus) nem kap címet, a harmadik is inkább a kötetben elfoglalt helyre vonatkozik. A töprengtetés egyik oka az, hogy a kötetcímet adó költemény itt található, méghozzá a versek között az utolsóként, a második okként az jelölhető meg, hogy a verscímeke utalnak az előszövegre, a harmadik pedig az, hogy a lírai én az itt lelhető három versben újrabeszéli részint a kötet tematikáját, részint összegzőleg jelöli ki a maga helyzetét, tudniillik a maga viszonyát az elő(d)szövegekhez. Ennek révén sugallja kritikusaiknak, miféle hagyomány-történesi folyamatban gondolják el költészetét, és kiváltképpen ennek a kötetnek a verseit, ugyanakkor a szövegköziségre vonatkozó nézeteket is segít rétegezni. Méghozzá azáltal, hogy a jól ismert intertextuális változatokhoz mellékeli a maga eljárását. Az első versben megnevezi, melyik vers példája lebegett szeme előtt, a címmel meg egy elbújtatott jelzővel, a harmadik vers viszont az emblematisz Babits-vers elégikusságát fordítja ki, már a címmel: *Ősz és tavasz között – Két szék között* (e versből vett egyik szakasz található a kötet hátsó borítóján, a szerkesztői vagy alkotói „szándék” mindenesetre többszörösen is hang-

súlyozza a *Két szék között* jelentőségét, bizonyára nemcsak a kötet számára), a depoétizált címadás azonban nem zárja ki a szó szerinti idézések beillesztését (kurzíválva emelkedik ki az egyik, míg a Babits-vers címe szintén belesimul a versmenetbe), talán a ritmus figyelemzetet a leginkább arra, merre kutakodjunk a vers elő(d)szövegeinek nyomába eredve. Még egy tényezőt említenék: csak az első versben bukkanunk közvetlen, hatásszerű érintkezésre, ezúttal nem a Lövétei Lázár által idézőjelbe tett verscímre utalok, hanem arra az előadásbeli „anomáliára”, amely Erdélyi János és Arany János között polémiához, magyarázkodáshoz vezetett. Az Arany által az 1850-es években valóban (jobb esetben enigmatikus, rosszabb esetben) rendhagyó strófaszerkesztés, az abbahagyás, az áthajlás szótagokat elválasztó, a rejtőzködés és tévesztés módszerével, József Attila közvetítésével (Taní-/tani) ért el a XX. század végi költészethez, a játékosság, sikeres változtatásban az ambivalencia sugallata bújik meg benne. Lövétei Lázár László több ízben alkalmazza, minden esetben a közöttiség állapotát érzékeltetve, szöveg-, nyelv-, poétika-köziséget mint „helyzettudatot” érzékeltetve. Az 1850-es esztendő allegorikus költészetét kifordító Arany-versre reagál Lövétei, amikor úgy sajátítja ki az Arany-vers ötletét, ritmusát, „eljárását”, hogy megfosztja kontextusától, adódó „referenciától”, s a magáévá birtokoltat önhelyzetét értelmező stratégiáinak veti alá. Minek következtében az azonosságok eltéréseiben, valamint az eltérések azonosságáiban egyaránt érdekeltnek mutatja versbeszédét. Néhány példával illusztrálok:

Arany János
Árkádia-féle

*Én is Árkádiában... szűt!
Magas hangból kezdtem –
Engem sem a gólya költött!
Nagy dolgokra születtem:
Jártam egykor, mint akárki
Négykézláb,
S vagyok mostan, mint sokan nem
Ép-kézláb. (...)*

*Közdologban, ahogy illik
Vezetném az ügyeket;
Nem esnék oly összejövés,
Hogy ne vinnék szerepet;
Nem esnék – azt minden ember
Hiheti –
Olyan vásár, sem országos,
Sem heti.*

Lövétei Lázár László
„Árkádia-féle”

*Én is Árkádi... Na persze.
Ez hiányzik még nekem!
Olyan jó volt nézelődni...
Már azt hittem, hogy... De nem.
Eddig nem volt bennem semmi
Eszement...
Ez a semmi most mégis túl
Messze ment. (...)*

*Volna még egy mániám, de
Ezt nagyon jól titkolom.
Legyen elég ... erről ennyi,
Hogy jobb híján itt lakom.
Teszek rá, hogy mit adok és
Mit kapok:
Egyszer majd úgyis »Hazámmá
Rothadok«...*

Ez a két szakasz szemlélteti a két költő, a két korszak, a két vers irónia-felfogását, az énszemlélet eltávolítását a periódus „köz”-költészetétől. Lövétei Lázár László-vers kevesebb, mint Aranyé, hiszen mindenekelőtt „reagálás”, reflexió, ha úgy tetszik, imitatio (s ezt ő maga állítja az idézőjelbe tett címmel), egy „kész” formába telepíti beszédét. Ugyanakkor egy lényeges ponton elfordul tisztelt előzményétől: a Bach-korszak népszerűséget hajhászó hazafiaskodását (a „dalidók”-at?) megcélzó vers ama formákat és alakokat helyezi a szatirizálás tartományába, amelyek-akik a korszak kritikáinak tárgyaiul szolgáltak, és amelyek-

től-akiktől az Arany-vers beszélője elhatárolódik. S bár a verselés eleve kizárja a fentebb stílt, a látszólagos fenséges hamar leszáll az alsóbb régiókba. Ezzel szemben Lövétei Lázár körmönfontan és körülírtan céloz csupán a helyzettudatból fakasztható „költőiség”-re. Elhatárolódása nem az elő(d)szövegnek szól, hanem a helyzettudat retorizáltságának, amelyhez képest határozná meg a maga pozícionáltságát. Ami azonban a leglátványosabban érzékelteti az imitatio minéműségét, egyben a két korszak „elvárásai”-val szembenálló beszéd visszavágását az elfogadott költészettanokkal szemben, az alábbi versszak (melynek Erdélyi Jánostól származó félreértését már megemlítettem):

Arany János

*Elpipáznék téli este
Kávéházban, névnapon:
Koppasztanám a madarat,
Ha már meg nem foghatom;
Fosztanám a tollat, tudni-
Illik a...
De amiről szólni sem po...
Litika*

Lövétei Lázár László

*Egy nap halott nagyapámmal;
Egy nap »pirosfülű tél«;
Egy nap fönn, vadvizeknél;
Egy nap »Gond egy szál se!« – vér,
S még egy csomó »Hát ez meg mi –
Féle« lom,
De amiről szólni sem i...
Rodalom...*

Hogy Arany versében valóban utalás található-e Pató Pálra (ki elpipázza életét), de legalábbis olyan „vágyra”, amely e patópálos életmódot kívánná élni, kétséges. Ám ismét a Bach-korszakbeli (és Jókaitól *Az új földesúr*ban visszatekintve némileg megszipített) létezés kerül szóba, a kimondatlanság a szójátékban és annak visszavonási kísérletében „formálódik”, akképpen lesz verssé, hogy a töredezettség, az elhallgatás az áthajlások „szabálytalanság”-át használja arra, hogy eltaláljon a rímig. A rím felé vezetés aztán igazolja még a képes beszédben is közölhetetlen megnyilatkozás töredékben maradását, az allegória védetségében megszólaló tehetetlenségét a hatósági (?) tiltással szemben. Így akarva-akaratlanul vét a verselés szabályai ellen, szétválasztja az összetartozót, sorvégi határról nem látszik tudomást venni, ezzel (Erdélyi János a tanú) szabályt szeg, szokatlanra és meglepőre vetemedik. Ám éppen ennek segítségével figyelmeztet a szólas (külső és részben belső) akadályaira. Lövétei Lázárnak már nem kell törődnie a költészettanok előírásaival, az Arany János törte ösvényen bátran haladhat. A környezet különbözősége, nem kevésbé a „történelmi” korszak lényegi másfésése, valamint az olvasói „elvárások” eltérései alkalmat kínálnak arra, hogy Arany ötleteiből közvetlenebbül irodalmi önreflexiós stratégiát szervezzen. E vers egy korábbi versszakában Lövétei Lázár elismerte Arany kezdeményeinek jelentőségét, s csak e kezdeményekkel kezdett dialógus után „jöhet a többi geg” (bár inkább kérdez, mint állít). Ami a politikai megnyilatkozás, az allegorikus versbeszéd számára nem adatott meg a Bach-korszakban, az a XXI. századra a történelem/kultúra emlékezetévé vált, ellenben az irodalmiság körvonalazódása, a „lom” bevonása az irodalom körébe, az egymás mellé rendelt, személyhez szabott, személyesként megélt „ötletek” versbe írhatósága legalább annyi töprengésre ad okot, mint Arany-nak a madár *koppasztása*. Az elitirodalmi és a „népszerű” összefogása, a költőiség kritériumainak átértékelődése, a poétikai átrendeződés elméleti igazoláshoz juthat, ám messze nem bizonyos a „lom”-ok irodalomként befogadása általában. Persze, nem pusztán e kissé talán túl közvetlen fordítás segít értelmezni a XIX. és XXI. század két egymással találkoztatott versét. Az azonban mindenképpen hangsúlyosnak mondható, hogy előbb a politika az a tényező, amelynek kimondásakor a folyamatos beszéd nehézségeibe ütközik, utóbb az irodalom, méghozzá olyan formán, hogy a később született vers

önmagát a korábbihoz képest „szituálja”, úgy tesz, mintha imitálná (Lövétei Lázár verse utolsó szakaszában dőlt betűvel jelez egy sornyi átvételt!), időszerűsíteni a XXI. századra a XIX. századi verset, miközben a régebbi formát változatlanul érvényesnek hirdeti. Az imitatio nem vetélkedésbe, nem felülírásba csap át, a „modernizálás” során inkább arra derül fény, mennyiben ülthető át egy verses alakzat egy eltérő költészeti kontextusba; illetőleg: mint példázza egy XXI. századi vers egy XIX. századnak (hatás)történeti olvasását. Mert Lövétei Lázár és Arany verse kölcsönösen olvassák egymást, az ismétlés olyan változatai felé irányítván az értelmezést, amelyek az egymás mellé íródó jelentések kölcsönösségére hívják föl a figyelmet. Arany verse a létezés és az (ön)ironikusan láttatott „verselő”-i foglalatosság szembesítését szemlélteti, az utóbb született vers viszont az Arany-idézet beemelésével érzékelteti irodalmi létét, miközben még a „jó halál” tematikát sem képes önirónia nélkül megszólaltatni.

Arany János

*Szóval, oly sokat tehetnék,
Annyi pálya nyitva áll;
Élnék s halnék függetlenül...
Amennyiben rajtam áll.
És nem volnék, ami vagyok,
Verselő,
Magyarosan: kapa-kasza-
Kerülő.*

Lövétei Lázár László

*Van egy régi ismerősöm,
Rendes nevén: a halál.
Véle kéne kibékülni,
Amennyiben rajtam áll.
Biztos vagyok benne, hogy nem
Is nehéz,
Hogyha Isten egy szemével
Félrenéz.*

Egyik vers sem hirdeti bevégzettnek beszélője beszédét, mindkettőben szerephez jut a feltételes mód. Csakhogy a személyes aktivitás kevésnek bizonyul a feltételek „való”-ra váltására, az Arany-vers a mondatok széttördelésével, az írásjelek szétszabdalt „potenciáljának” igénybevételével, Lövétei Lázár viszont a transzcendencia deretorizálásával sejteti, hogy a vers végén mégsem alkotódik meg az a szubjektum, aki megszólaltatásának tétje az Árkádia-féléből az Árkádiába eljuttatás volt. Az „Amennyiben rajtam áll” megismétlése hat az Arany-versre is; az tetszik ki, hogy a szubjektum lehetőségei korlátozottak, a kilépés a szűk térből (vagy csak szűknek érzett térből?) aligha lehetséges, mivel a Lövétei Lázár-vers beszélője viszonylag csekély segítséget kap az Arany-vers beszélőjétől (a címet, néhány ötletet, a ritmust, egy sort), a maga transzcendencia-hite pedig nagyon evilági, messze nem szakrális. S bár Arany lírai elbeszélőjének önszemlélete ironizáló, a vers végére az eltávolítás az irodalomtól annak a játékos hanghordozásnak ötlete, amely a költészettani szabálytalansággal igyekszik önnön rendhagyó megszólalását elfogadtatni. Lövétei Lázár a létezés (saját létezése) anomáliáira tekint az Arany-verséhez hasonló nézőpontból, hogy kölcsönzésekkel erősítse külön útjának elismertetését: a megbékélés állapotába jut(hat)ás azonban nem adatik meg számára, sem az Arany-versből átvett, sem az attól eltávolodó megszólalás nem elegendő a bevégzettség elérésére.

A *Függelék* második verse az enigmatikus *Tíz parancsolat* címet kapta. A különírással int a beszélő, hogy egy tervezett sorozat egy darabját kapjuk, az alcím: *Töredék*, a III-mal jelzett vers olvasható. A vers indítása („Szenteld meg minden napodat.”) kétfelé nyit: együtt az olyan kifejezésekkel, mint kibőjtölt, a sovány meg a kövér év, az Üdvözítő és talán még az új nap a bibliai, a szakrális szféra jelenlétét láttatja, ugyanakkor a „nyugtával dicséred a napot” szövege, az „akkor inkább a közhelyek” motivikus ismétlődése eltérít a szakralitástól. A „bizony mondom” fordulat a fenséges megjelenése a versben, a „tegyél mindenre: rákra, vérre”: a személyesen megélt, személyesbe fordul/fordított beszéd

jelződése. Az egymással összeférhetetlennek látszó szókincsbeli és „világnézeti” beszédek feszültséget okoznak, amelynek feloldása várható lenne, ha részint nem maradna meg a vágyban, részint ne bizonyulna tartósabbnak a „közhely”. Az üdvözítő ígéről lebeszél a vers, a vágy, amely az új nap fényének eljövetelét siettetné, azon a szinten található, mint a közhely(ek)...

A *Két szék között* kötetzáróról már elárultam, hogy változat Babits Mihály *Ősz és tavasz között* című versére. Vitaversnek is nevezhető volna, az áthallások távoliak (volt róla szó), a ritmuskölcsönzés meg egy eltérő összefüggések között ideírt sor, valamint a cím idézése: a közvetlen egymásra vonatkoztatás lehetősége ezzel kimerült. A *Két szék között*ból idézek: „Valaminek vége akar lenni./ *Mit tudom én, mi szeretnék lenni* (Babitsnál: Olvad a hó, tavasz akar lenni, *Mit tudom én mi szeretnék lenni*), *Két szék között: Ősz és tavasz között volt bajom már.* (Egy másik kurzivált sor: „*de dicsérni jöttem, nem temetni*”, a *Julius Caesar* nevezetes sora Vörösmarty átköltésében, illetőleg annak megfordítása.) A Lövetei Lázár-vers címe azonban a versegész ismeretében szintén bevonható a megfeleltetések vizsgálatába. Ami Babitsnál a természetiből vett allegória, a tél kimondatlanul azonosul az új kezdet, a feltámadás, az élet tagadásával, a *Két szék között* részint tárgyiasít, részint az elő(d)szöveg allegóriáját a köznapiságba, ismét a szólásba fordítja vissza, a közbeszédbe, az egymásra rakódó modernség-fázisok ellenében mintha Szabó Lőrinc (és József Attila) korszakváltó lírájához utalná az olvasót. Az „én” meg a világ tematizálódik a versben. Még hozzá olyképpen, hogy a századfordulós modernség én-képzetet elutasítja a beszélő („eleget piszmogtam a »Csak én!«-en, / s az se volt jó.”; persze, nem tudom, mennyire merész feltételezés idevonni *A lírikus epilógját*), s a továbbiakban egyfelől a vég tudata felől szemlélődik („Valaminek vége akar lenni”: minden második versszak így kezdődik), másfelől a kötet tematikáját gondolja újra: „harminckét év volt eddig a kölcsön”; „És hogy idővel / kibékülhetek a hosszú böjttel”; „ma izgalommal/bíbelődök mindenféle lommal”; „beinteni betegségnek, ráknak”... A tragizáló hangvétel elkerülését biztosítja a különféle területekről kölcsönzött szókincs beiktatása, ilyen a gazdaságé: kvóta, kölcsön, maradék, aranytartalék, hátralék; ilyen a tolvajnyelvé: hadoválva, ehhez csatlakoztatva az alacsonyabb nyelvi regisztert: szívtattam magam, behúzzhatok ezerrel, pláne a cím szólásidézése mellé: „Elmerülök nyári tejbe-vajba”, Babits és Shakespeare–Vörösmarty mondatairól volt szó... Ez a „nyelvi” tarkaság nemcsak a beszélő világát közvetíti nyelvi tényezőként, hiszen a létezés különféle szféráit más-más szókincsből vett kifejezésekkel járja be, hanem arra is int, hogy még a létszféráknak ez a bejárása sem biztosítja részint a kiegyenlítődést a „jó felem” meg a „rossz felem” között, melyek kompetenciája, lehetősége egymásba ér (hiszen mindkettő a Valaminek vége akar lenni függvényében gondolható csupán vagy főleg el), részint kételkedik az autenticitásra törekvés realizálódását. S bár ennek emlegetése hangsúlyossá válhatna, éppen a nyelvi regiszterek változtatásával ejti le a beszélő a magasra törés reményét:

*semmi többet
nem akarok, csak hogy az időmet
én töltsen ki. Elég lenne bőven
ennyi izgalom is. Pláne tőlem...*

Az utolsó előtti, írtam már, a hátlapra írt versszak fölveti, nem túlélés, hanem az irodalomná szublimálás reményét: eszerint a létezés metaforává, irodalomná váltásával alkothatódná meg az autenticitás, akkor lenne a beszélő más, „csak egyszer”, s akkor húzhatna bele végre ezerrel. Az utolsó versszakból kitetszik, hogy a közörtliség köznapi költészete egyszerűbb és összetettebb a „nem halok meg egészen” antikvitásból eredez-

tetett önvigasztaló, költői gesztusánál. Egyszerűbb, mivel néven neveződésével populárisabb természete éppen úgy előviláglik, mint az irodalmi allúziók révén beépülése a hatástörténetbe, megint a különféle szókincsrétegek összemáslódása teszi nyitottá, továbbgondolhatóvá és párbeszédképessé a verset, Lövetei Lázár László poézisét. De összetettebb, mivel a trivialisból szökkenünk át a babitsi verscímhez, majd onnan eltávolít annak kimondása, amit Babits csak jelzett, hogy aztán a szakralitás beszüremkedésétől óvjon a beszélő, újra a triviálishoz fordulva „mentő” szóért, zárásul meg átírva a Babits-vers panaszszavát, a kikerülhetetlenséget a versszak teremtette térhez viszonyítva mondva ki.

– *Kár, hogy be fog dögleni a pink nyár:
ősz és tavasz között volt bajom már,
s készülődhetek megint a télre,
hogy ne arangkyal legyen a vége,
inkább valami egyszerű hakni*
– *bár ebbe is bele lehet halni.*

A hátlapszöveg Lövetei Lázár László „halálversei”-nek gyűjteményéről beszél, és az aligha vitatható, hogy első megközelítésben valóban a halál a versek megszólítottja, ő a főszereplő. Alaposabb olvasás után kitetszhet, hogy a csekély kivétellel én-elbeszélő ugyan szembesül a halállal, saját halálával, ezt a magánügyet azonban a létezés kalandként megélt epizódjaival szembesíti. A *Magánzsolttár* beköszöntő versének utolsó sorában teszi meg a beszélő ajánlatát: „Éltem? – Jó lenne kiegyezni ebben.” Az a felismerés, hogy „ – Senki sem halhat meg helyetted...” rilkei magasságokba visz, *A vashatos* meg József Attilával vitázik: „A semminek is ága van”; ám olcsó kiegyezésnek a *Saját táv* utolsó két sora sem nevezhető: „A pálya vége most sem érdekel – / és mégis jó, hogy véget ér, ha kell...”

A kötet erős (és részben tematikus) válogatás a költő 2000 és 2004 között írt/közölt verseiből. Mintegy másfél/két kötetnyi vers főleg erdélyi és magyarországi folyóiratokban pihen (még). Ez a válogatás azonban lehetővé tette, hogy a második kötet megjelenése óta megtett úton kísérjük e kötet szerzőjét. Nem állítanám, hogy nyílegyenes ez az út, a kötet megszólalási változatok, a mintául vett/vehető költészetek között nem kíván választani, gazdagon merít a magyar és a világirodalmi hagyományból, ugyanakkor a saját költészet korábbi fázisainak elhagyását, elfordulást kiküzdött formaművészetétől szintén tudatosítja. A hátlap a versidézet után így kezdi az ismertetést, az Erdélyben élő... Hozzátennem, a pozsonyi Kalligram publikálásában olvasható kötetet, a versek többségét magyarországi folyóiratok közölték. Korántsem kívánnék vitát kezdeni a költészet „erdélyiség”-éről (a Dsida-idézet nem bizonyosan perdöntő érv), inkább azt kockáztatnám meg, hogy a XIX–XX. századi magyar költészettel kitűnően sáfárkodik ez a kötet (s ebbe a hagyományba Reményik Sándor kései lírája éppen úgy beleértendő, mint Babits, Kosztolányi, Arany vagy József Attila, Ahmatova meg Rilke és Shakespeare); ami számomra annyit jelent, hogy Lövetei Lázár László a neki tulajdonított monotematikus lírát sokféleképpen szólatatja meg, lírai én-je a szüntelen megalkotódás és visszavonás dialektikájának tudatosulási folyamatában igyekszik maszkjait levetni, arcait megformálni. Ez a fajta közöttesség nyelvi és verselési sokféleség révén artikulálódik. Lövetei László harmadik verseskötetével eddigi teljes jogú magyar költői állampolgársága mellé megszerezte a megkerülhetetlen költészet beszélőjének járó elismerést. A további gyűjteményes köteteknek érdeklődéssel nézünk elébe.

Amit megkerültem, amitől óvakodtam, a „posztmodern” ráolvasása a *Két szék között* lírájára. Hogy a legújabb magyar költészetre vonatkoztatható-e Fredric Jameson tézise a

stílusfogalom végéről, az egyszeri és a személyes értelmében, szintén problematikusnak tűnhet. Annyit tudunk csak, hogy (mint Lövétei Lázár kötete) legalább annyira folytatás a legújabb magyar költészet, mint valami újnak a kezdete. Játékossága általában a korábbi költészetekre reflektálva állítja színre mindazt, ami a régi és az új lírában elképzelhető, olykor azt is, ami eddig nem volt elképzelhető.

Felhasznált irodalom

- Németh G. Béla: *Versek és korok* (Verselemzések és versértelmezések). Budapest (1997)
Petri György válogatott versei. Budapest (2000)
Arany János Összes Művei. I. Kisebb költemények. S. a. r. Voinovich Géza. Budapest 1951.
Kulcsár-Szabó Zoltán: *Az olvasás lehetőségei*. Budapest (1997)
Rácz I. Péter. „Szemiotikai intertextualitás”. In: *Irodalom, nyelv, kultúra*. Sorozatszerk., Kálmán C. György, Orbán Jolán, Pécs 1998. 7–32.
Hans Robert Jauss: *Az irodalmi posztmodernség*. In: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Vál., utószó: Kulcsár-Szabó Zoltán. Budapest 1999. 211–236.
Émile Zola: *Le roman expérimentale*. Paris 1880.
Fredric Jameson: *Postmoderne – Zur Logik der Kultur im Spatkapitalismus*. In: *Postmoderne – eine amerikanische Internationale?* Hrsg. von Andreas Huyssen und Klaus Scherpe. Hamburg 1986. (Az idézet a 60. lapon.)
Jürgen von Stackelberg: *Formen produktiver Literaturrezeption*. In: *Klassiker-Renaissance. Modelle der Gegenwartsliteratur*. Hrsg. von Martin Brunkhorst, Gerd Rohmann, Konrad Schoell. Tübingen 1991. 179–188.
Gerd Rohmann: *Intertextualität im englischen Gegenwartsprosa*. In: Uo. 179–188.
Fried István: *Irodalomtörténetek Transzylvániában*. Kolozsvár (2002)

Orosz László

A vallás Katona József műveiben

A 18. században az európai tudósok, filozófusok, írók jelentős része elszakadt a hagyományos vallástól. Elmélyült az ellentét az egyházak tanítása meg a tudomány eredményei között. Jobban megismerve távoli földrészek népeit, fölmerült a kérdés: kárhozat várja-e azokat, akik nem ismerték meg Krisztus tanítását. Tudomásul kellett venniük, hogy a kereszténységen kívül rekedt vagy azt elutasító népeknek is van vallásuk: a maguk módján ők is egy túlvilági lényhez igyekeznek közeledni. Létrehozta és erősítette ez azt a meggyőződést, hogy Istenhez nem egyetlen út vezet. Elősegítette ez a toleranciát nemcsak a kereszténységet megosztó felekezetek között, hanem azok iránt is, akik más-ként keresik az Istent. Hozzájárult a valláshoz való viszony megváltozásához – éspedig nemcsak értelmiségi körökben – a szinte a lázadásig menő elégedetlenség azzal, hogy az egyház sok helyütt a világi hatalom, az elnyomó rendszer legfőbb támasza. Vezethetett mindez a hittől való elszakadásra, a vallással szemben való közömbösségre vagy épp az ellene fordulásra is, de vezethetett a felekezeti keretekben el ne férő, dogmákat és szertartásokat nem igénylő vagy elutasító hithez is. Nagy hatású megfogalmazása volt ez utóbbinak *A savoyai vikárius hitvallása* Rousseau *Émile* című művében.

Katona hagyományos hitű és hitét egyházi előírások szerint gyakorló katolikus családban született. Piarista iskoláiban azonban megérintette az új, főként a természettudományok eredményeit elfogadó vallásosság. Az egyházas történelemszemlélettel való szakítással is találkozhatott: szegedi történelemtanára, Salamon József Vazul helytelenítette a középkori egyházban a külsőséges kultusz terjedését, elismerte Wyclif és Husz kezdeti törekvésének jogosságát, sőt azt is, hogy a reformáció szellemi téren nagy fejlődést indított el.¹

Katona korai drámáiban (fordítások, átdolgozások) a hagyományos vallásosság megnyilatkozásaival találkozhatunk. *A Mombelli grófok* főszereplője például térdre borulva kéri Istent, hogy szabadítsa meg elrabolt gyermekeit, s meghallgatást talál.²

A Monostori Veronkában a könnyelműségből vétkező, feleségét megcsaló Szellőrincai Lóránt így fohászodik: „Ó Ura a történetnek, tedd jövendővé az elmúlt időket, hogy ismét mint ártatlan ifjú úgy csókolhassam születésemnek szent földjét.” Meghallgatásra talál ez az ima is. A jóságos idős gvárdián ebben a drámában mintegy az isteni irgalom közvetítője, aki nemcsak a bűnét megbánó megtévedt ifjában, hanem a halála óráján is átkozódó vad Alpári Farkasban is meglátja a jóságnak a magvát.³ *A Luca székében* a valláshoz társuló népi hiedelem hamissága bebizonyosodik ugyan, mégis eszközül szolgál ez az igazság kiderítésére, a gatzett leleplezésére.

Az isteni jóság, kegyelem föltétlen érvényesülésével, az egyház tanításainak kétségen kívüli hitelességével, társadalmi szerepének igazságosságával szemben történelmi tanulmányai támasztottak kétséget Katonában. Bíró Ferenc tudatosította, hogy a drá-

máiban megmutatkozó történelemszemlélet a szülővárosa és környéke múltja iránt már gyermekkorában támadt érdeklődésében gyökerezik.⁴ *Szabados Kecskemét... történetei* Előbeszédében a harmadik szakasz tárgyait felsorolva elsőnek a vallást említette Katona, de mintegy eleve számítva arra, hogy teljes nyíltsággal nem írhat róla, hozzátette: „Itt mindazt, ami isteni vagy felsőbb, odahagyjuk tisztelettel az isteni titkok Gondviselőjének, és a felsőbbségnek: mi ezen dolgoknak is csak a pusztá viszontagságaival bíbelődünk.”⁵ Óvatossága nem bizonyult elegendőnek. Kecskemét történetének apja által kiadott kötetébe nem került bele a költözött jászokén kívül a Duna–Tisza közén a 4. század vége óta megfordult népek vallásának ismertetése, elmaradt a kereszténység eredetének, 10. századig tartó történetének, a magyaroknál való meghonosodásának az elmondása is. Ezeknek a fejezeteknek a nagyobb részét Miletz János adta ki 1886-ban a Katona-házban talált kéziratokból.⁶ Az ő kiadásából is hiányzik azonban *A Krisztus halála* című fejezet, továbbá a magyarok kereszties hadjáratáról szóló rész három utolsó bekezdése és (jó okkal) a keresztiesek (kurucok) későbbi esküszövege. Ezek a Miletz kiadásából is hiányzó részek id. Katona József Kolozsvárra került másolatában maradtak fenn, s nyomtatásban Katona József történelmi műveinek 2005-ben megjelent kritikai kiadásában olvashatók.

Id. Katona 1834-ben megjelent kiadásában közreműködött, talán cenzorként, Bálint Antal piarista. Az ebből kihagyott fejezetekben ilyeneket olvashatunk:

A hunok közé „Attila alatt (anno 440) a kereszténység is becsúszott; mert ő nem sokat gondolt azzal, akármit higgyenek is alattvalói, csak békés és jó emberek legyenek s jó hazafiak. De midőn a kereszténység itt is fölül akart kerülni, és végre Buda öccse által pártütést csináltak (449), vége lett az egész igyekezetüknek, és csak az jöhetett be Hunniába, aki köntösével együtt a bőrt a fülére akarta huzatni”.⁷

A gepidákról szólva ismerteti Katona az arianusok hitét, kiemelve, hogy szerintük „csak a Szentírás az igazság, és a szent hagyományok vagy tradíciók elvetni valók, mivel ebben csak a papok nyereszkesedése fundálódik”.⁸

Az avarokról szóló fejezetben – Voltaire törökökről való kedvező véleményére is kitérve – idézi a kán szavait a bizánci császár követéhez: „Nem tudtuk mi azt, hogy miképpen kelljen hitszegővé lenni, ha ti nem lettetek volna mesterünk, tanítónk a hitetlenségben.”⁹

A magyarok keresztény hitre térését ezekkel a mondatokkal zárja: „Hála Istennek, a mi lakosaink már most mind keresztények; nem rohannak többé ki békés szomszédjaikra, hogy azokat kifosszák, és egy anya sem sír többé elrabolt gyermekéért. De ehelyett már most önnönmagokat marcangolják, kikelnek egymás ellen a magyarok, és midőn száz és néhány esztendő alatt nyoma sem volt az egyenetlenkedésnek, most majd minden ötödikben pártot ütnek. A régieket azzal mentetjük, hogy pogányok, csavargók vagy vadak voltak. De mivel mentsük ezeket, akik keresztények?”¹⁰

A kolozsvári kéziratot követő kritikai kiadásban e mondat után még ez áll: „Keresztények! Mi légyen a Kereszténység? nyilván tudja már a világ, szükségtelen azt fejtegetni.”¹¹

A kereszténység első évezredében az erkölcs hanyatlását észlelte Katona. A III. században „megszűnt az egyenlőség”, „az úr szégyenlette a szegényt atyafianak nevezni”; a IV. század „már rangban látja a papokat”, „már fesszeskednek, úgyhogy egy buzgó püspök így kiált fel: »Régen fapoharak voltak az úrvacsoráján, de arany papok – most aranypoharak vannak, de fa papok«”; a VI. században Phokasz bizánci császár azért ismeri el Bonifáciust pápának, mert a konstantinápolyi pátriárka gyilkosság miatt kiátkozta; a VII. században „Veszekednek a pápák. Theodor pápa a felszentelt borból öntött tentája közé, midőn Piusnak kitiltását aláírta”. „Kezdődik az a tanítás, mely azután annyi egyenetlenkedésnek és vérontásnak forrása lett, hogy az ostya Krisztusnak valóságos teste és vére”; Konstantinápolyban 756-ban átok alá vetik a képek tiszteletét, 30 év múlva Iréne császárné érvényteleníteti az átkot, s ezt ellenző fiát megvakíttatja.¹² Ezek és hasonlóknak után

ironikusnak látszik az a megjegyzés, hogy „A kereszténység egész pompájában volt már”, amikor a magyarok fölvtették.¹³ Katona nem hagy kétséget afelől, hogy István király erőszakkal tette kereszténnyé a magyarokat, az őt segítő németekkel meg az általuk hozott vallással szemben való gyűlölet tört ki 1046-ban; a kereszténységhez való ragaszkodása miatt I. Andrást is meggyűlölték, öccse, Béla mellé állottak, csak neki sikerült rávenni őket, hogy fogadják el a kereszténységet.¹⁴

Különösen rossz volt Katona véleménye a keresztes hadjáratokról. A magyarok nehezen mozdultak. A „legszentlenebb” életű papok meghirdették a búcsút, de sem részt venni, sem anyagi áldozatot hozni nem kívántak a hadjáratért. (Említi itt Katona Bertholdot, a kalocsai érseket, akiből a Bánk bán Ottója lett.) A már említett (elhagyott) utolsó bekezdések elsőjében szánakozva írt a hadba kényszerített egyszerű emberről: „Már most nem lehet senkit megtartóztatni – a haldokló atya haszontalan nyújtotta ki reszkető kezeit az útra felkészült fia felé, hogy ne hagyná el őtet – haszontalan nyújtotta a gyermekágyban lévő anya férje felé nála lévő csecsemőit, hiába hitták segítségül az Istent az árván maradók – mert Istent csak Keleten mondták lenni s uralkodni. – Az atya s anya, feleség és árva – s úgy az elmenő keservesen sírt: de hiába, mert menni kellett: mert a pap a prédikáló székből azt hirdette ki, hogy az Isten kinyitja a Mennyeknek kapuját annak, aki magát napkeleten – agyon fogja üttetni.”¹⁵ (Hasonló szöveg található a keresztes háborúról Virág Benedek *Magyar századok* című művében.)

Katona munkájának köztörténeti részében is találhatunk az egyházi felfogástól eltérő megállapításokat. Nagy Constantinusról például ezt írta: „fertelmes tettei miatt mindenkétől megutáltatván (megölte feleségét, fiát s sok érdemes embereket), kereszténnyé lett (mivel a pogány papok meg nem engedhetvén neki, a keresztények mindjárt feloldozták).¹⁶ A keresztény Európa értékrendjével így fordult szembe: „Balgatag kényessége Rómának (a kereszténységnek is később), mely azt lármázta, hogy minden jövevény nemzet barom, mivelhogy helyet keresvén magának, nem vihette a hátán házát, mint a csiga, hanem szekerekkel és marhával vándorlott. Természetes, hogy amíg magának fegyverrel nem csikarhatott ki tartományt, addig vándorbőrből ki sem vetkőzhetett; minekutána pedig ez megtörtént, és magát rendbeszedte, akkor nekik kellett a jó példát és józanítást tulajdonítani. Mintha bizon akik Persia és Kina mellől (a tudományok fészektől) jöttek, azoknak még a városi és polgári életet a rómaiaktól kellett volna megtanulni! És a hunnus is vagy a magyar is alábbvaló lett volna az itt ásító német és tót keresztényeknél!!!”¹⁷ A kritikai kiadásban a Függelékbe sorolt kivonatok, másolatok között arra találunk példát, hogy Katona igyekezett visszafogni a felekezeti gyűlölködést. A ferences Blahó Vince forrásként használt művében *eretnek* prédikátorok, *tévelygések* szerepelnek, Katona helyettük *új* prédikátorokat, *új tudományokat* írt; az első kecskeméti kálvinista prédikátor neve után Blahónál ez áll: „Bár konkolyt ne hintegetett volna”, Katona ezt elhagyta. (Blahó 1772-ben Kecskeméten tartott búcsúbeszéde helytörténeti anyaggal kiegészítve 1775-ben jelent meg Nagyszombatban, új kiadása: Kecskemét, 1991.)

Végül is mivel volt elégedetlen Katona a vallás(ok) történetében? Előbb a „szent együgyűség”, a „dedkori paradicsom” elvesztésével, majd a Krisztustól tanított „minden pipere nélkül való szent vallás” ellentéteket, békétlenséget szülő túlbonyolításával. A teológia felől nézve bizonyára naiv, elfogadhatatlan a kritikája, jóllehet nem esik messze az Isten és embertárs iránti szeretet Krisztustól adott legfőbb parancsával, ahogy az Máté evangéliumában található (22; 36–40).

A vallás felvilágosodott értelmezése drámái közül legtisztábban a 16. századi franciaországi vallásháború egy epizódját bemutató *Aubigny Clementiában* található. A protestáns király ellen a katolikus hit védelmében fellázadó De la Châtre marsallban feltámad a kétely: „Hát csupán a te segítségedre vagy-on-é szükség, hogy az Isten áldása elterjed-

hessen, és csupán tetőled függ-é az Isten irgalmassága?¹⁸ Míg ő kétségei közt hánykodik, alvezére, főlovászmestere szólaltatja meg a föltehetően Katonával azonos vélekedést: „Hidd el nékem, Châtre, az embereknek véleménye, melyet isteni tiszteletnek nevezünk, nem egyéb egy bálháznál, ahol is török, zsidó, indus, görög és római maskarák fordulnak elő, senki sem láthatja, hogy melyik lárvá rejtheti el a nagyobb szépséget.” Vallási közöm-bösség azonban nem következik ebből a vélekedésből, amely eszünkbe juttatja a Lessing *Bölcs Náthánja* által idézett példázatot a három gyűrűről. A főlovászmester, Sericour így folytatja: „Majd az éjfélnek órájában le fognak a lárvák hullani, és minden a maga formájában áll a bíró előtt. Én, tudom, nem fogok elpirulni, mert én ámbár egyhez ragaszkodtam is, de nem gyűlöltem a többieket.”¹⁹ (A cenzor úgy találta, hogy ez a dráma „Istenről nagyon illetlenül szól; és régi vallásbéli villongásokat eléhoz.”²⁰ Az első tagmondatnak nem volt igaza, a másodiknak igen.)

A huszita vezérről, *Ziskáról* írott dilógiájában igyekezett Katona a vallási motívumot mellőzni, mivel azonban mégis szükség volt rá, a dráma elé illesztett tanulmányban, a szövegéhez fűzött jegyzetekben és az utószóban, a Toldalékokskában kerített rá sort. Az L. F. Schulz 1808-ban Bécsben megjelent művéből fordított bevezető tanulmány mind a máglyahalálra ítélt Husz Jánost, mind követőjét, az azonos sorsra jutott Prágai Hieronymust megértéssel, sőt rokonszenvvel mutatja be, de mintegy a cenzúrának hozott áldozatul hozzászól: „Így múlt ki az emberiségnek két remeke, kiket az eltévelyedés és vakság az Isten, ember, Anyaszentegyház és haza ellen felbuzdított – amidőn abban mégis szent kötelességet álmództak magoknak.” A folytatás mintha az *Aubigny* Sericourjától idézett mondatra felelne: „Az utolsó napon reménylem, meg fogjuk látni, ha oly rettenthetetlen bátorsággal állnak-é az örök Bírónak ítélőszéke előtt, mint a veszítő farakáson.”²¹

A vallási gyökerű ellentétek kibékítő megoldásra jutnak mind az *Aubigny*ban, mind a *Ziskában*: IV. Henrik békét ajánl a lázadó De la Châtre-nak, a marsall leánya a királypárti gróf Aubigny felesége lesz, Ziska az ellene harcoló Dube bárót vejévé fogadja, s a Toldalékokska arról szól, hogy Csehországban helyreállt a béke. Ennek az utolsó bekezdése azonban a vallást Amerika bennszülöttei közt terjesztő spanyolokról szólva arra figyelmeztet, hogy a vallás miatt vagy ürügyén újra meg újra véres ellentétek támadhatnak.

Vallási gondolatkörbe tartozó kétséggel a már említett *Luca székében* is találkozunk. Az anyját halottnak, apját gyilkosának tartó Lázár így viaskodik – némileg Hamletre emlékeztetve – a halál gondolatával: „A halálnál egy új életbe lépünk. A halálos ágy azon gyermeki bölcső, amelyből, mint a fönixsz hamvából, új férgesekék gyanánt pezsdülünk ki – igen – igen – igen, ezt a küszöböt megessmérjük, de hogy azon túl mi vagyon, árok-é vagy domb? *Megakad.* Az én fekete hacukájú tanítóm azt mondá, hogy örökkévalóság. Jámbor! Nevet tudtál néki adni; de hogy mi légyen, azt megfejteni nem tudtad.”²²

Az *Aubigny* vagy a *Ziska* írása közben dolgozta át Katona Fr. X. Giržiknek a pesti német színházban 1792-ben bemutatott drámáját István királyról. Átdolgozásának lényeges újsága, hogy nála István szánakozik a pogányság mellett a végsőkig kitartó Kupán: „Miért nem térítette őtet az ő jó anyala hozzám az igaz útra; hiszen ama szent Pásztor előtt is kedvesebb az egyetlenegy megtért bárány, melyért a kilencvenkilencet elhagyta.”²³

A *Jeruzsálem pusztulása* szerint Istennek nincs örök időre választott népe. A rómaiak fogságába esett zsidó főpap, József megadásra szólítja fel Jeruzsálem védőit: „Isten elhagyta ezen helyet, és a rómaiakhoz költözött” – mondja. Az itt Józsefnek nevezett Flavius Josephus zsidó háborúról írott művében így találjuk idézett mondatának a forrását: „Isten, aki sorra osztogatja az egyes nemzeteknek a világ uralmát, most Itália oldalán van.”²⁴

A *Jeruzsálem pusztulása* ránk maradt kéziratán két cenzori engedély olvasható: 1814-ből Stipsics pesti, 1832-ből Bálinth Antal kecskeméti cenzoré. A szövegben több húzás található egyiküktől vagy másikuktól. Ezek részben a borzalmakat érintik: a gyermekgyil-

kosságot, az ostromlott városból kiszökött zsidókkal való kegyetlenkedést. De elhagyásra ítélték József imént idézett beszédének a nagy részét is Isten kegyelmének változékony-ságáról. Kihúzták Matathiasznak, József Jeruzsálemben fogságban tartott apjának ezeket a különös áthangzást tartalmazó mondatait is a kivégzett Júdásról, a jóakarátú órról, aki ki akarta őt és feleségét szöktetni a városból: „Meghalt érettünk. Nem virágozott néki jó cselekedetének jutalma! Megkoronázni óhajtottá cselekedeteit – ah, az ő koronája tövises volt – s a halált szülte néki; és még azon halál se lehetett irigységre méltó, mert az árulás büntetésének képe vala. (...) Nem volt az ő munkája megkoronázva!!!”²⁵ Júdás, töviskorona, árulás – Jézus halála vetül rá ezekre a mondatokra!

A *Bánk bán* első kidolgozásának évében fordította Katona Fr. W. Zieglertől a *Jolánta, a jeruzsálemi királyné* című drámát. Törvényre hivatkozó embertelenség és törvényszegő emberiség csap össze benne. Bíró Ferenc hívta fel a figyelmet a Bánk bán problematikájával való érintkezésére. Ugyanő mutatott rá Katona korábbi történelmi drámái és a Bánk bán Isten-képének eltérésére. Isten a korábbiakban nincs jelen: az általa kialakított világrend határozza meg eleve a népek sorsát, az egyénekétől függetlenül alakulhat. A Bánk bánban a személyes sorsot meghatározóan van jelen Isten.²⁶

A *Bánk bán*ból sem hiányzik azonban Katonának a történelmi műveiből ismerős egyházkritikája. Az első kidolgozás Előversengése és a végleges szöveg előszavául szolgáló Jegyzés nyomatékosan hívja fel a figyelmet arra, hogy ennek a tragikus történetnek az előidézője egy főpap botrányos cselekedete: a királynénak a pápa hosszas tiltakozása ellenére érseki tisztségre emelt testvére meggyalázta, erőszakkal magáévá tette az ország nádorának a feleségét. Az Előversengésben az áll, hogy egy veresruhás, pohos ember tükröt tart a kezében, „de háttal a szemünknek, hogy nem lehet belé tekinteni”. „Az a Religio”, amely elrejtí a tettest, hogy „botránkozásba híveit ne hozza”.²⁷ A jegyzés is világossá teszi, hogy csak Berthold, az érsek lehetett valójában a drámában Ottónak nevezett személy: „először megcsalta mátkáját, s azt hírlelte, hogy neki Szűz Mária megjelent álmában és szüzességre intvén (ha nem későn) papságot javasolt. Mihelyest Gertrudison a szerencsétlenség megessett, senki se tudta, hova lett – András keservesen panaszkodott ellene a pápánál, mert úti költségre meglopta a királyné kasszáját. Többé be se bocsájtattott az országba”.²⁸

Jelenits István 1991-ben a kecskeméti piarista gimnáziumban tartott előadásában meggyőzően bizonyította, hogy a vallási érzés- és gondolatkört főként Tiborc képviseli a *Bánk bán*ban. Számos megnyilatkozása azonban – éppen ezért – kemény kritikát mond a megromlott egyházzal. „Ők monostort, templomot / építenek, hol úgy sípolnak, úgy / megzengenek, hogy a zarándokok / táncolni kénytelenek a sáros utcán: / nekünk pedig nincs egy jó köntösünk, / melyben magát az ember egy becses / védszent előtt mutathatná meg a / templomban.” Majd: „Túrj békességgel, ezt papolta az / apáturunk is sokszor: boldogok / a békességesek, mert Isten fiainak / hívatnak, – úgy de tömve volt magának / a gyomra. Istenem! Mi haszna? Ha, / szorongat a szegénység, a pokolt / nem féljük – a mennyország sem jön oly / szép színben a szemünk elébe.”²⁹ Lázadó és lázító szavak? Jézus azt az utasítást adta az apostoloknak, amikor szétküldte őket hirdetni a mennyek országát, gyógyítani, halottakat feltámasztani: „Ingyen kaptátok, ingyen is adjátok.” A gazdag ifjúnak pedig azt tanácsolta: „menj, add el, amid van, és árát oszd szét a szegények közt”.³⁰ Az I. század keresztényeiről ezt olvassuk: „Egyikük sem mondott birtokából semmit sem a saját tulajdonának, hanem mindenük közös volt. (...) Nem is akadt köztük szűkölködő, mert azok, akiknek földjük vagy házuk volt, eladták, s az eladott javak árát elhozták és az apostolok lába alá tették. Ebből aztán mindenkinek adtak kinek-kinek szükségéhez mérten.”³¹

Tiborc nem Istent vádolta, hanem méltatlan szolgáit. Az Isten elleni vádat nem hagyta ellenvetés nélkül. Bánk szavára, hogy Isten „a legcsekélyebb férgcecskének is / teremte

oltalom-fegyvert, csupán / az asszony-állatról felejtkezett el”, térdre esve így fohász-
kodott: „Uram! bocsásd meg, mert nem tudja, mit / beszél! Tudod, hogy ájtatos vala /
mindég: ha tán asszonyt nem esmert volna, úgy / ő angyal is lett volna földeden!”³²

A bűnbeesés bibliai történetében a tiltott gyümölcs megízlelése utáni első mozzanat az,
hogy Éva és Ádám észreveszik, szégyellik egymás előtt meztelenségüket. A nemi vágy-
hoz társuló bűntudat jelentkezése ez, / az angyali tisztaság bemocskolódása. Bánk vágya-
kozott a bűnbeesés előtti tisztaságra: „Úgy állj meg itt, *pusztán*, mint akkor a – / midőn
az Alkotó szavára a / reszketve engedő *chaos* magából / kibocsájtja.”³³ Ezt elérni nem
volt ugyan képes, de arra igen, hogy az emberi lét kötöttségéből Istenhez fohászkodjék.
„Mennyben lakó szentséges atyám!” – szólítja Istent, amikor először döbben rá a Melindát
fenyegető veszélyre; „Ó, végzetlen szent könyörületesség!” – kiált fel, amikor a veszély
gyanúja igazolódni látszik.³⁴ Ámde még ebben a lelkiállapotban is képes arra, hogy az
ország nyugalmaért felelős államférfiként viselkedjék. A Biblia tanításának megfelelően
hivatkozik arra, hogy az uralkodó Isten védelme alatt áll: „Istennek a kenettje egy királyi
felség.”³⁵ Melinda halálával beteljesülő tragikumát Isten büntetésénél is súlyosabbként,
tőle való elszakadásként éli át: „Az ég siket fájdalomra – / végsemiség az én ítéletem
– / az Isten engem büntetésre nem / tart érdemesnek; – az angyal, mely jegyezte / botlá-
saimnak számát, ily következtetést / húzó legelső lépésemkor el – / rémült dicső helyén, és
félrefordult / könnyes tekintettel törölte ki / nevemet az élet könyvéből.”³⁶

Ez a minden mértéket meghaladó bűntudat mégis kegyelemért kiált. „Irtóztatón
büntetted, Istenem!” – rendül meg a király; Istent említi a Bánk számára kegyelmet
kérő Tiborc is.³⁷ Bánk végső, „alig érthetőleg” elhangzó szavai: „Engedd meg illendően
eltemtetnem”³⁸ – nemcsak azt jelzik, hogy eljutott a tudatáig a királytól kapott evilági
kegyelem, hanem mintha azt is, hogy megérintette az isteni kegyelem reménysége is.

Katona versei, amelyek a Bán bán két kidolgozása között születtek, Istentől elhagyott
emberről és világról szólnak. Leggyakoribb szavaik: halál, vég, sír, temető, napszakuk
az este és az éj. „Fásult létemben mártír a lélek”, „hol az az Isten, ki engem eként / nem
teként???” – mintha a végsemiséget átélő Bánkot hallanók a *Kérdés* című költeményben;
„elfúltak vérző szivemben / báj s öröm míveikkel” – szól az újra csak Bánkhoz hasonló
lírai hős a *Feleletben*. „Merő (merev) szemmel, mint egy halott” – kezdődik a *Képzlet*,
„megmer(ev)ült tetem”-ről olvasunk *Az Andalban*. „Oh, milyen nyomorult az ember az
élet / ösvényén!” – jajdul fel az *Egy Könny (Betti sírhalmára)*. Az életben csalódott, Istentől
elhagyott, de valamiképpen mégis Isten után vágyódó ember hangja ez.

Versgyűjteményének két kulcsverse megítélésem szerint a verseihez, a Múzsához
és barátjához címzett bevezetőket követő *A Magányhoz* és az üresen hagyott oldal után
következő, ezzel kiemelt *Gyermekkor*. Az előbbi, amelynek alcíme: *Egy embergyűlölői órában*,
a világból, emberekből való kiábrándulás okait sorolja; megnyugvást csak a magánytól
remél. A végső magány a sír, ahol az „elhervadt tetem *Mennyei része*” elpihen. Megerősíti
ezt a következő, *Menedék* című vers: „itt öllelek által téged / boldogságom sírhalma, /
hová szebben reményltem véged / gördíté a Sors-alma.” Nem a keresztény vallás által ígért
túlvilági boldogság ez, valamiképpen mégis feloldása a földi szenvedésnek, átlépés a
siralom völgyéből egy másik, boldogságot jelentő létezési módba.

A *Gyermekkor* visszavágyás abba az időbe, amikor még nem kellett kiábrándulnia a
világból, életből, emberekből, amikor „Csak gondatlan andal volt a / gondolkodás egész
volta”, amikor „Úgy játszott elméjével / az Öröm, mint lepkéjével / ő maga”. Istenről,
vallásról nincs itt szó, de háttérként odaképzeltük a gyermeki hitet is. Az „édes
Gyermekkor” bája azonban eltűnt, csak „betegem sajtó emléke” maradt.³⁹

Korának egyháza nem fogadhatta el Katona nézeteit. Történeti kritikája és személyes
vívódása ma már megértésre találhat.

Jegyzetek

- 1 Waldapfel József: *KJ Szegeden*. Itk 1935, 69–71.
- 2 *KJ összes művei*. 1959. II. 327–328, 356. A továbbiakban erre a kiadásra csak a kötet és lapszám föltüntetésével hivatkozom.
- 3 I. 728, 821.
- 4 Bíró Ferenc: *KJ*. 2002. 19–21.
- 5 II. 453.
- 6 Miletz János: *KJ családja, élete és ismeretlen munkái*. 1886. 228–255.
- 7 II. 530.
- 8 II. 534.
- 9 II. 537.
- 10 II. 545.
- 11 *KJ történelmi művei*. 2005. 92.
- 12 II. 546–549. Passim.
- 13 II. 551.
- 14 II. 551–552.
- 15 *KJ történelmi művei*. 2005. 101. Mai helyesírással idéztem.
- 16 II. 486.
- 17 II. 470.
- 18 I. 26.
- 19 I. 46.
- 20 A kassai cenzor 1831. dec. 23-án kelt, a dráma előadását megtiltó véleménye a kéziraton.
- 21 I. 84.
- 22 I. 833.
- 23 I. 932. A példázat az elveszett bárányról: Lukács 15: 3–7.
- 24 I. 334. – Flavius Josephus: *A zsidó háború*. Ford. Révay József. 1964. 370.
- 25 I. 350. Júdás neve és szerepének lényege Flavius Josephus művéből való.
- 26 Bíró F. i. m. 96–98 és 152–159.
- 27 II. 100–101.
- 28 I. 371.
- 29 I. 472, 474. Az idézett első szöveg Veit Weber *Die Brüder des Bundes für Freyheit und Recht* című művéből való fordítás.
- 30 Máté 10:8, 19:21.
- 31 Apostolok cselekedetei 4:32, 34–35.
- 32 I. 520.
- 33 I. 425.
- 34 I. 397, 413.
- 35 I. 446. Pál apostol levele a rómaiakhoz: „Ahol hatalom van, azt Isten rendelte. Aki tehát szembe száll a hatalommal, Isten rendelkezésének szegül ellene.” (13:1–2.)
- 36 I. 576.
- 37 I. 578, 577.
- 38 I. 578.
- 39 A verseket a *KJ versei* című, 1991-ben megjelent kiadásból idéztem.

Ittész Mihály

Zrínyi szózata

Ötven éve mutatták be Kodály Zoltán kórusművét

Mint fül- és szemtanú személyes emlékekkel kezdem: 1955. december 16-án, a zeneszerző 73. születésnapja alkalmából elhangzott rádióműsorban, majd két nappal később, a Zeneakadémián tartott hangversenytermi bemutatón hallhattam az új Kodály-kantáta kettős premierjét.

A szakirodalom a darab keletkezési idejeként 1954–55-öt határozza meg. A bemutató után hamarosan megjelent partitúrában a komponista kézírásának hasonmásában olvasható ajánlás a mű ajándékvoltára utal: „Életem hű társának, betegágya mellett 45-ik évfordulónkra.” (Emma asszonyt még 1954 augusztusában érte egy kiránduláson baleset; házasságot 1910 augusztusában kötöttek.) A kottabejegyzés így folytatódik: „Köszönetem az első előadás remekelőinek: Palló Imrének és a Vásárhelyi Zoltán vezette M. Rádió énekkarnak.” A bemutatóra, annak hatására visszaemlékezve elmondhatom: úgy éreztük, nemcsak az említettek, hanem valamennyien, akik hallottuk a bemutatókat, sőt azok is, akik nem hallották, s tán nem is tudtak róla, kaptak ajándékot a zeneszerzőtől.

A nyilvános előadás alkalmával a Magyar Rádió Énekkarához a Zeneművészeti Főiskola kar-énekesei társultak, így hatalmas előadógárda szólaltatta meg a darabot. Győri zeneművészeti szakiskolás diáktársaimmal a zeneakadémisták második emeleti erkélyén állva hallhattam a lenyűgöző előadást, s tomboltunk is rendesen, fergeteges tapssal köszöntve a pódiumon az előadókhoz csatlakozó zeneszerzőt. Visszagondolva fél évszázadot, úgy látom, több is volt az a lelkesedés, mint egy nagyszabású, új remekműnek és méltán tekintélyes szerzőjének kijáró tisztelet kifejezése. Kodály Zoltán személye és műve jelképpé magasodott akkor számunkra. Próféta, szellemi vezért láttunk és tiszteltünk benne, akinek szavaira-hangjaira oda kell figyelni: nemcsak nekünk, jelenlévőeknek szólt, hanem az egész nemzetnek – ostromozva és biztatva, tettekre sarkallóan és értünk perelve –, mint annyi más művében. Kodály éppen ezt a lehetőséget látta meg Zrínyi szavaiban. A bemutató előtt meghallgatta az egyik próbát, s ekkor nyilatkozott a *Rádióújság* riporterének, Somogyi Vilmosnak. Az újságíró Vásárhelyi Zoltán karnagyot is megkérdezte. Érdemes hosszasan idézni a cikket.

– A „Zrínyi szózata” megírását közvetlenül a Rádió sugalmazta. Jól emlékszem: Zrínyi műsört adtak a Rádióban valamilyen ünnepi alkalomból. S ahogy hallgatom az előadást, egyre nagyobb hatással volt rám Zrínyi minden sora, megragadott, milyen hatásos, milyen élő ma is Zrínyi költészete. Akkor rögtön azt gondoltam, hogy mindezt zenei formába lehetne önteni – így még előbb, még hatásosabb volna. Akkor, ott a rádiókészülék mellett született meg bennem az elhatározás és a bemutató szempontjából nem is gondoltam másra, mint a Rádióra.

– Újból elővettem Zrínyi műveit, közöttük a prózában írt „Török áfium”-ot, amit talán diákkoromban forgattam utoljára. Feltűnt akkor sok minden. Például több közös vonás Mikes egyik munkája és A török áfium között. Mikes csaknem szó szerint azt mondja a magyarságról, amit Zrínyi, pedig nem olvashatta A török áfiumot, mert nem adták ki. Mégis, szinte szóról szóra ugyanarra a következtetésre jut a magyarság hibáit illetően, és abban is, hogy benne reménykedik és bízik.

Vásárhelyi megjegyezte: bámulatos, hogy Kodály milyen nagyszerű érzékkel szűrte ki nagy énekkari műve számára a prózában írt Török áfiumból mindazt, ami a legérdekesebb, legizgalmasabb, legdrámaibb – mégis, minden szó [kiigazíthatjuk: majdnem minden szó] Zrínyi szava. [...]

– A „*Psalmus [hungaricus]*” méltó párja ez, tartalmi mélységében és méreteiben is [...] Annak kibőbítő ereje lobog ebben is, és az a csodálatos, hogy mindez az erő most kíséret nélküli kar-műbe sűrűsödött. [...] Eszmeileg a Zrínyi [szózata] rokonságot tart Vörösmarty Szózatával is, és ott, ahol a Szigeti veszedelem költője arról beszél, hogy „Itt győznöd vagy halnod kell”, Kodály a Szózat két eredeti verssorát idézi Egressy dallamával.

Különösen szép és mélyértelmű pillanata a kantátának, amikor és ahogy beleszövődnek a 19. századi szavak-dallamok a korábbi és későbbi alkotó művébe: „*A nagy világon e kívül / Nincsen számodra hely.*” Ezt folytatja a Vásárhelyi által idézett mondat, előbb a latin eredeti szerint (*Hic vobis vincendum vel moriendum est*), majd magyarul.

Ki gondolta volna 1955 decemberében, hogy kevesebb, mint egy év múlva nemcsak áhítatos történelemidéző szavak-hangok lesznek e sorok-dallamok, hanem véresen komoly, életbe vágóan fontos kérdésként vetődnek fel a nemzet egésze és egyesek számára is: „*Itt élned/győznöd vagy halnod kell.*”

A „maradni vagy menni” kérdése kétszer is feltűnik a zeneszerző által összeállított szövegben, szinte versé formált tömörséggel a szólista és a kar párbeszédében. Először a Vörösmarty–Egressy idézet bevezetéseként:

„*Elfussunk? Nincs hová! Sēhol másutt Magyarországot még nem találjuk. [...]*
Az mi némēs szabadságunk az ég alatt sēhol nincs, hanem Pannóniában.”

Itt kapcsolódik be a múltidézés halk, vallomásos hangjaival a Szózat, hogy aztán átadja helyét Zrínyi eredeti, erőteljesebben zenébe foglalt szavainak a *győzelem vagy halál* alternatívájáról.

A keserű kiábrándultság, a biztatás és bizakodás, a kétségek, az önvád és ostorozás költői-szónokei hullámverésének sodrában tűnik fel másodízben is. Szerteszaladó imitációs szólások festik a török elől ide-oda futkosók, a Váradot s Erdélyt elvesztők tanácsalanságát, aztán fájdalmasan kiáll fel a kórus:

„*Boldog Isten, mely hitványság! S mi vagyunk a magyarok? [...]*
Nē is hadakozunk bár azután, Hanem fussunk ki az országból.”

A szólista szavai vetik fel az egyik lehetséges megoldást:

„*Úgy hallok Brazíliában elég pusztaság van, kérjünk spanyol királytól egy tartományt, csináljunk egy kolóniát, legyünk parasztok!*”

Talán nem a vátesz előrelátása volt ez 1955-ben, utólag mégis beleérthetjük sokak 1956 utáni s miatti választását, sorsát.

Ezt a gondolatpárt egyébként már a második világháború vészterhes idején, 1942-ben, a Gazdag Erzi versén alapuló *Balassi Bálint elfelejtett éneke* című művében is – hiteles személyes vallomásként – fogalmazta zenébe Kodály:

„*Csak nē volnék véred, / Könnyen felednék, / Elmennék én messzire.*
De jaj, hová fussak, / Hogy soha nē jussak / Vissza hazám földjére?”

Tudjuk, Kodály Zoltán válasza mindkét esetben a maradás, az itthoni helytállás vállalása volt a kemény kérdésre.

Számos évszázados versre írott kórusműben szólott Kodály koráról s korának. Tudatosan vállalta a 19. századi s még régebbi nemzeti költői hagyomány folytatását. Egyik utolsó művében, a *Mohácsban* Kisfaludy Károly szavaival énekelte a vegyeskarral: „[...] *a múlt csak példa legyen most, / S égve honért, bizton nézzén előre szemünk.*” Ezt az előrenézést, reménykedést, a jobbítást, bizakodó tetterre hívást és a tettekhez szükséges jogos önérzet kifejezését szolgálják a hol csendesesen, hol meg határozott erővel megszólaló mondatok Zrínyi–Kodály művében. Például így énekelnek:

„*De miért kelljen elvesznünk, avagy kétségbe esnünk,*
míg csontjainkban velő, ereinkben vér, míg Isten mennyországban bizodalunk lehet,
míg karunkban kopját, markunkban szablyát szoríthatunk.”
„*Csak jobbítsuk meg magunkat, szabjunk más rendet dolgainknak,*
Égy nemzetnél sēm vagyunk alábbvalók!”

A *Psalmus hungaricus*ra rímelt gondolatilag az utolsó szakasz: amott a kevélyek letaszítatásáról, emitt az ellenség elveszejtéséről énekel aláhulló dallammal a kórus:

„*Új hadakat választá az Úr, és Ő forgatá fél az ellenség kapuit.*”

De akárcsak a *Psalmus*ban, a felmagasztalás sem marad el. A záró részben bibliai hivatkozást találunk: az ószövetségi Bírak könyve 5. részének, a Sisera vezette elnyomó hadak fölött győztes Dëbóra prófétaasszony diadalénekének utolsó versével zengi a kórus a fennséges záró Amen-fuga előtt:

„Igy vesszenek el, Uram, mindén ellenségid.

A'kik pedig téged szeretnek, mint a nap az ő feltámadásában, Úgy tündököljenek.”

A heves – pozitív, majd negatív – visszhangot az ötvenes évek közepén azonban mégsem az eddig idézett gondolatok, mondanivaló, hanem a mű szinte refrénszerűen, több változatban visszatérő, előbb csak egy felkiáltásként, majd türelmetlenül egymásra torló szólamokkal, élesebb harmóniákkal megszólaló „mottója” váltotta ki. A mű elején a baritonszóló az ókori történelem egy legendájával, a sárdisi Krózus veszedelmekor a király addig néma fiának megszólalásával példálózik: *„Ne bántsá a királyt!”*. A költő-politikus magát mintegy némaságából kilépőnek érzi, amikor felkiált: *„Ne bántsá a magyart!”*

A Zrínyi szözata első hivatalos reakciói közül Für Lajos a *Szabad Nép* cikkét idézi *„Ne bántsá a magyart!”* – Bartók és Kodály történelemszemlélete című esszékötetében: *„A hazaszeretet mélységes himnusza”, „felrzza a hitetlenkedőket, erősíti az ingadozókat, és további győzelmekre segíti egész népünket”. Az idézet után a történész így folytatja: „Igaz, hogy az ’édes nemzetéhez’ kiáltó Zrínyinesszé és Kodály-kórus csakugyan felrznáni akart, de nemigen úgy, ahogyan ezt a kor kritikusá vélte. Csakugyan erősített és buzdított, de aligha arra, amire a vezető napilap cikkírója akkor gondolt.”* Vagyis nem a szovjet mintájú szocializmus építésének „széncsatában” és munkaversenyben megnyilvánuló „hősi küzdelmeire”. Erre előbb-utóbb rá kellett jönnie a hatalom képviselőinek is...

Az 1956–57-es tanévben a győri konzervatórium vegyeskarában Szabó Miklós vezetésével tanultuk a *Zrínyi szözatát*. Már szinte készen álltunk a hangversenyre, amikor a felsőbb parancsolat letiltotta a mű előadását. Nem teljesezhetett ki a várva várt művészi produkció és élmény. S így maradt ez jó tíz évig országosan, amíg Vass Lajos nem vette magának a bátorságot, hogy itthon és külföldön is előadja a Vasas Kórusal. Nem volt ez csekélység, hiszen éppen őt és az általa vezetett Honvéd Férfikart távolították el 1957-ben a Néphadsereg kötelékéből, mert 1956 őszén, a forradalom idején kínai turnéról hazatérőben nem voltak hajlandók Moszkvában fellépni. A *Zrínyi szözata* eredeti bemutatójának felvétele sem kerülhetett többé a rádió műsorára, s hanglezfelvétel is csak 1982-ben, a Kodály-centenáriumra készült belőle.

A *Zrínyi szözata* igazi – több mint zenetörténeti – jelentőségét Révai Józsefnek egy 1957 nyarán tartott pártértekezleten elmondott (kissé kusza, de a lényegre rávilágító) szavai is kimondják, az MSZMP szempontjából. A dokumentumot a *168 óra* című lap 1997. május 20-i száma közölte. Révai így vélekedett: *„[...] elotársak, néha udvarolni kell a magyar kultúra bizonyos sztárjainak”*. Kodályt hozta fel példának, mint aki *„[...] egy nagy figurája a magyar szellemi életnek”,* s aki megérdemelte progresszív zenéje okán az udvarlást. Révai kitért Kodály „hálátlanságára” is:

„De Kodály Zoltánnak az a szerepe, azt is itt mondom, nem fogok ezzel az Oktogon térre kiállni természetesen és nem javasolom, hogy ezzel kiálljon [bárki is], Kodály Zoltán szerepe októberben és október előtt negatív volt és nem pozitív, ezt is ki kell egyszer mondani, alkalmas formában azt hiszem, ha ezt mi helyes időben és helyes helyen a nyilvánosság előtt is. [...] ki volt Nagy Imrék köztársasági elnökjelöltje?” (Kodályhoz közel álló személyek emlékezéseiből tudhatjuk, távol állt tőle, hogy ezt a szerepet vállalja.) *„De nem csak erről van szó. Októbert megelőzően két dal szerzett Kodály Zoltán, a Ne bántsá a magyar-t. Merem állítani és minden szakértői fórum előtt kiállanék annak bizonyítására, hogy ez a két dal az ellenforradalom szellemi előkészítésének fejezetéhez tartozik. És mi történt? Az udvarlás!”* – ami az emelt összegű Kossuth-díj odaftelésében nyilvánult meg.

Révai József hajdani népművelési miniszterhez elég méltatlanul, zenei műveletlenségéről adva tanúbizonytságot, „dalnak” nevezte a *Zrínyi szözatát* (a „ne bántsá a magyart”), a másikat, a címe szerint valóban „dalt”, pedig meg sem nevezte. Petőfi *Nemzeti dal*ának férfikari megzenésítését kellett volna említenie. 1956. szeptember 4-én a Károlyi kertben mutatta be a Honvéd Férfikar Vass Lajos vezényletével, majd megismételték két nappal később, a Nemzeti Múzeum lépcsőjén, a kínai turné előtti búcsúhangversenyükön.

Így értek össze Kodály Zoltán életművében, a 20. század közepi történelem sodrában Petőfi Sándor és Zrínyi Miklós szavai, s nehéz, de dicső idők tanúiként lettek egy másik nehéz, de – legálabb egy rövid időre – ugyancsak dicsőséges időszak embereinek érzéseit, gondolatait, törekvéseit kifejező művészi alkotásá. Éppen ezáltal válhattak ebben a formában is örök érvényűvé.

Rigó Róbert

Társadalmi változások Kecskeméten a népszámlálási adatok alapján

(1930–2001)

Bevezetés

Kecskemét 20. századi történetének feldolgozása igen hiányos. Kecskemét két világháború közötti társadalmi változásai sokat foglalkozott Erdei Ferenc, aki a mezővárosi polgárosodás legjobb példájának az itteni folyamatokat tekintette.¹ A Magyar Statisztikai Társaság 1935-ös kecskeméti ülésére készített kiadvány² foglalja össze a 20. század első felére vonatkozó legalaposabb elemzéseket Kecskemét társadalmi és gazdasági változásaival kapcsolatosan. A második világháborút követő időszakra vonatkozóan a földosztás helyi vonatkozásait feltárták³, és az 1956-os forradalom története is jól feldolgozott⁴, de a város 20. századi történetének más eseményeit, korszakait szinte el sem kezdték történetileg kutatni. A legjelentősebb munka e korszakra vonatkozóan egy kutatás keretében készült⁵, és ennek a kutatási beszámoló bizonyos területeken igen jól hasznosíthatóak, de a helyi történeti eseményekkel nem foglalkoznak, és a társadalom történeti változásairól is csak makroszintű elemzéseket tartalmaznak 1980-ig. A kutatási beszámoló összefoglalójában meg is jegyzik, hogy „a város urbanisztikai-társadalomszerkezeti kérdéseivel foglalkozó szociológus nem talál alapos, konzisztens várostörténeti munkát, különösen nem társadalomtörténeti-történetstatisztikai vonatkozásban.”⁶ Napvilágot látott még néhány tanulmány, melyek Kecskemét nagyvárossá válásával, sajátos fejlődésével foglalkoznak, de ezek kevés újdonságot tartalmaznak, és sokszor ideológiai elfogultságoktól sem mentesek. Jelen munkánkban Kecskemét makrotársadalmi változásait tekintjük át a népszámlálási adatok alapján 2001-ig, és a mögöttük rejlő okokra igyekszünk magyarázatot találni, a fellelhető irodalmak alapján.

A társadalomról és változásairól a legfontosabb számszerűségi mutatókat a népszámlálások tartalmazzák. A vizsgált időszakban nyolc népszámlálást tartottak Magyarországon: 1930-ban, 1941-ben, 1949-ben, 1960-ban, 1970-ben, 1980-ban, 1990-ben és 2001-ben. Ezek alapján elemezzük Kecskeméten a népesség számának és vallási összetételének alakulását, majd áttekintjük a város foglalkozási szerkezetének sajátosságait és ennek változásait.

¹ Erdei Ferenc: *Futóhomok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.

² *Kecskemét város statisztikai megvilágításban*. Magyar Statisztikai Szemle, 1935/5. szám.

³ Pintér Ilona: *Az 1945-ös földreform Kecskeméten*. Agrártörténeti Szemle, 1983/3–4. szám.

⁴ Orgoványi István: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc kecskeméti eseményeinek története*. In: Tóth Ágnes (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából*. BKMÖL, Kecskemét, 1999.

⁵ Dinamikusan fejlődő középvárosok társadalmi és urbanisztikai szerkezete című OTKA által támogatott kutatás (1987–1990), témavezető: Vágvolgyi András

⁶ Torkos V.: 3. o.

A város fogalmának meghatározására két megközelítés alakult ki. Ma a *funkcionális városzemplélet*⁷ a leginkább elfogadott, de a városokat általában ma is a *népességszám* alapján kategorizálják, aminek nagy előnye a viszonylag egyszerű nemzetközi összehasonlíthatóság⁸. A lakosságszám alapján Kecskemét helye a magyar városhierarchiában jóval előkelőbb volt, mint amikor a városi funkciók alapján készítették el a magyarországi városok sorrendjét. Kecskemét 1787-ben a történelmi Magyarországon a negyedik legnépesebb város volt, 1910-ben már csak a hetedik. Ekkorra már megelőzte Szeged, Szabadka és Temesvár is.⁹ Ennek az volt az oka, hogy időközben a gabonatermelés vált húzóágazattá. Szeged, Szabadka és Temesvár körül jobb földek voltak, és a vízi szállítás jobb adottságai is előnyt jelentettek számukra.

Trianon után, 1930-ban, Kecskemét ismét Magyarország negyedik legnépesebb városa lett (Budapest, Szeged és Debrecen után), majd 1950-től, a külterületeinek elcsatolását követően, a hazai városok sorában a kilencedik helyre csúszott vissza.

A városi funkciók alapján Kecskemét nem került volna az első tíz város közé. Beluszky Pál a századforduló időszakára vonatkozó kutatásaiban¹⁰ a városi igazgatási és kulturális funkciók alapján állította fel a városok sorrendiségét; eszerint Kecskemét kikerült az első tíz város közül. Ennek az volt a legfőbb oka, hogy ekkor még nem volt megyeszékhely¹¹. Mivel a külterületen élők aránya igen magas volt, és a város funkcionális típusának meghatározásában a foglalkozásszerkezet, a központi szerepkör volt a legfontosabb, Kecskemét az agrárváros kategóriába került. Kecskemét társadalomszerkezete a külterületi népesség nélkül minden bizonnyal jóval polgárosodottabb viszonyokat mutatott volna.¹²

A rendszerváltást követően Kecskemét a városi funkciói alapján a nyolcadik helyre került. Az öt regionális központ (Debrecen, Szeged, Pécs, Miskolc, Győr) után Székesfehérvár, Nyíregyháza és Kecskemét következtek.¹³

A népességszám alakulása Kecskeméten

1. táblázat. *A népességszám, a város területe, a bel- és külterületen élők számának és arányának alakulása Kecskeméten (1900–2001)*

Év	Lakosság (fő) száma	A város területe (ha)	Ebből belterületen él (fő)	Ebből külterületen él (fő)	Külterületen élők százaléka
1900	58 198	93 937	31 304	26 894	46,2
1910	68 424	93 937	35 251	33 173	49,3
1920	73 109	93 937	35 577	37 532	51,4
1930	79 467	93 937	34 788	44 679	56,2
1941	87 269	93 937	35 740	51 529	58,8
1949	88 369	93 937	33 330	55 039	62,3
1960*	66 842	26 385	46 351	20 491	30,6
1970	79 978	25 680	64 123	15 855	19,8
1980	92 047	25 668	77 965	14 082	15,3
1990	102 516	29 912	90 510	12 038	11,7
2001	107 749	32 136	94 017	13 732	12,7

*Nagy-Kecskemét határából 1950-ben kivált Bugac, Lakitelek és Nyárlőrinc, majd 1952-ben Ágasegyháza, Ballószög, Helvécia, Lászlófalva, Hetényegyháza és Városföld lett önálló község.

Forrás: Az 1930. évi népszámlálás. 52–53. o., 384. o., Thirring L.: 58. o., Kiss É.: 4. o., 1990. évi népszámlálás. 5. Bács-Kiskun megye adatai. 394. o., Népszámlálás 2001. 268. o.

⁷ A funkcionális városzemplélet lényege, hogy egy település annál inkább városias, ha minél több és magasabb szintű városi funkciót lát el.

⁸ Bácskai V.: 246. o.

⁹ Gyáni G. – Kövér Gy.: 55. o.

A város népességszámának a meghatározásakor módszertani problémát jelentett az, hogy minden egyes népszámlálás után más-más adatokat adtak meg visszamenőlegesen. Ennek az volt az oka, hogy a város közigazgatási határa igen gyakran változott: hol elcsatoltak tőle településeket, hol visszakerültek hozzá, és a korábbi népszámlálási adatokat utólag mindig hozzáigazították az éppen aktuális időszak közigazgatási beosztásához.

Kecskeméten a népesség száma viszonylag dinamikusan növekedett az egész 20. század folyamán. Az 1960-as törés oka elsősorban az, hogy a város területének nagy részét elcsatolták. A vizsgált időszakban mindvégig igen nagy jelentősége volt a külterületi lakosságnak. A század első felében igen dinamikusan növekedett a számuk és az arányuk. Amíg a századfordulón közel 27 000-en éltek külterületen, addig 1949-re ez a szám több mint megduplázódott. A nagymértékű növekedésnek gazdasági okai voltak, mert ebben az időszakban Kecskeméten a szőlő- és gyümölcsstermesztés igen jelentős mértékben növekedett, és az intenzív homoki gazdálkodás jelentős bevételhez juttatta még a kis területeken gazdálkodókat is és a várost is¹⁴.

Ha a statisztikai adatok alapján megvizsgáljuk a kecskeméti gyümölcsstermesztés intenzitását, akkor érthetjük meg igazán ennek a súlyát, jelentőségét az itt élő emberek szempontjából. Kecskemét az első világháború előtt is az ország legnagyobb gyümölcsstermesztő területe volt. Az itt megtermelt gyümölcs jó részét külföldön értékesítették. 1927 és 1934 között a legjelentősebb exportpiac Ausztria, Németország, Csehszlovákia, Svájc, Lengyelország és Nagy-Britannia volt. Igen érdekes, hogy 1927 és 1934 között a kecskeméti gyümölcsexport arányait tekintve nem csökkent, hanem növekedett, pedig erre az időszakra esett a nagy gazdasági válság is. A gyümölcsexport mennyiségénél is jobban növekedett a gyümölcsexportból származó árbevétel. Az ország összes gyümölcsexportból származó bevételének egyre nagyobb része jutott Kecskemétre (1929-ben 25,8%-a, 1932-ben 37,3%-a és 1934-ben már 46,2%-a). Ekkor az összes hazai gyümölcskivitelből származó bevétel közel fele (!) Kecskemétre érkezett.¹⁵ 1932 és 34 között az összes hazai kajszibarackexport 63,6%-át, a meggy 37,9%-át, a szilvakivitel 37,9%-át adta a város.

A kecskeméti gyümölcsexportáló cégek szinte mind a helyi zsidó kereskedők kezében voltak. Az Alföld legjelentősebb gyümölcskereskedő cége a Benedek cég volt, ők voltak a legbefolyásosabbak Kecskeméten is és Nagykőrösön is. Ezenkívül a Feldmayer, a Grosshaus, a Löwy, a Rosenfeld és a Steinfeld voltak a jelentősebb gyümölcsfelvásárló és -kereskedő családok Kecskemét piacán.¹⁶ Így jellemezte ezen időszakot Erdei Ferenc: *„Hűtőházak, modern csomagolóberendezések és óriási személyzet szolgálják a kivitelt a Benedek-zászló alatt (...) Nagy vevőkörrel rendelkeznek, újabb és újabb piacokat hódítanak.”*¹⁷ *„A 19. században szemmel kísérhető egy új kisparaszti réteg kialakulása Kőrösön is, Kecskeméten is: fő megélhetési alapja és foglalatossága már a vegyes szőlőskert. Itt szokik hozzá sok nemzedék sok ezer családja ahhoz a gondos kapásmunkához, 10–15-féle kerti vetemény életfeltételeit figyelő kertészkedéshez, amiből századunkra a híres kecskeméti-kőrösi kertkultúra kinövekedett. Ehhez hosszú beidegződés, tradíció, olyanféle nevelődés kell, amit egy-két nemzedéknyi idő alatt egy szé-*

¹⁰ Beluszky P.: 18. o.

¹¹ Gyáni G. – Kövér Gy.: 57. o.

¹² Beluszky P.: 1999. 171–174.

¹³ Beluszky P.: 1999. 323–327.

¹⁴ 1934-ben Kecskemét város gyümölcsexportjának az értéke 2179 ezer pengő volt, ami az összes magyarországi gyümölcskivitel értékének közel felét, 46,2%-át tette ki. Konkoly-Thege Gy.: 106. o.

¹⁵ Uo.: 106–107. o.

¹⁶ Erdei F.: 130. o.

¹⁷ Uo. 130–131. o.

les társadalmi réteg nem sajátíthat el. A kertkultúra: lassan meggyökerező, fokozatosan növekvő fejlemény. Ebben a város körüli szőlős-gyümölcsös-kapás övezetben leljük meg a XX. század nagy felvirágzásának történelmi magyarázatát.”¹⁸

A belterületen a népesség száma a 20. század első felében 30–35 000 között ingadozott. A század első évtizedében viszonylag dinamikusan nőtt a népesség száma (9%-kal), a tízes években már csak 0,9%-kal, míg a húszas években már 2,2%-kal csökkent. A harmincas években, szerény mértékben növekedett, majd a negyvenes években, a második világháború következtében több mint 2000 fővel csökkent.

A szőlő- és gyümölcsstermesztésen alapuló gazdaság a második világháború utáni időszakra teljesen szétesett. A zsidó gyümölcs-nagykereskedőket elhurcolták a városból, és soha többé nem tértek vissza. A földreform nem hozott lényeges változást Kecskeméten a földtulajdon-viszonyokban¹⁹, de így is szétzilálta a termelést. A korábbi kertészeti mintagazdaságokat, amelyek elől jártak az innovációban, felparcellázták. Az új egy-két holdas gazdák nem gondolták szőlőjüket, gyümölcsösüket, így a kártevők a szomszédos területekre is áttejedtek. Egy év alatt 1900 ha szőlő pusztult ki.²⁰

1949-ig a külterületi népesség száma és aránya is dinamikusan növekedett, ekkor elérte a lakosság számának közel kétharmadát (62,3%). Elsősorban az 1945-ös földosztás miatt sokan költöztek ki a tanyákra.

Kecskemét tipikus, az egyik legnagyobb alföldi mezőváros volt. Ezeket az jellemezte, hogy határaik a legeltető állattenyésztés miatt óriásira duzzadtak, majd amikor ez a gazdálkodási forma hanyatlani kezdett, külterületeiken földművelés és tanyásodás indult meg. A legtöbben a 19. század második felében költöztek ki a tanyákra; a tanyai gazdálkodás virágkora a 20. század első felére tehető. A szakirodalomban a kiköltözés megítélésére kétféle álláspont alakult ki. A köztük lévő szemléletbeli különbséget Belényi Gyula így fogalmazta meg: a probléma lényege az, „*hogya a két világháború között a tanyák és a belterületek mennyiben alkottak egy települési egységet – s akkor egy egyedülállóan sajátos városi településszerkezet részét képezték –, illetve mennyiben nem alkottak ilyen egységet, s akkor a tanyák témánk szempontjából csupán annyiban fontosak, hogy igazgatásilag a város területén fekvődtek.*”²¹

Az egyik álláspontot Erdei Ferenc képviselte, aki az alföldi mezőváros belterületét és a hozzá tartozó tanyákat szerves egységként kezelte. Szerinte a városi ház és a tanya ugyanazon gazdacsalád által megvalósított gazdálkodás két színhelye; a tanyán termelnek, de vasárnap, piaci napokon a városi házba mennek, és öregkorukat is ott töltik az idősebbek, hogy a fiataloknak engedjék át a tanyai gazdálkodást. Szerinte e sajátosan magyar városstípusban ötvözni lehetett a tanyai és a városi élet előnyeit. A gazdálkodó városi ember volt, de intenzív, piacra termelő tanyás gazdálkodást folytatott, tehát polgárosodott. Erdei szerint: „*egy mezővárosról beszélni sem lehet tanyái nélkül: e kettő elválaszthatatlan szerves egység, tehát a tanyákat is mindig számításba kell venni.*”²² Ha megnézzük Kecskemét mezőgazdaságának teljesítményét a 30-as években, tényleg igen figyelemre méltó gazdasági fejlődést láthatunk. Márkus István is hasonlóan írja le szociográfiájában a 30-as évek nagykőrösi társadalmát, paraszti gazdálkodását.²³ Az alföldi tanyás falvakban is jól megfigyelhető

¹⁸ Márkus I.: 70–71. o.

¹⁹ A földreform a város megművelt földterületének csupán 27%-át érintette.

²⁰ Torkos V.: (1992) 11. o.

²¹ Belényi Gy.: 37. o.

²² Erdei F.: 79. o.

²³ Márkus I.: 9–131. o.

ez a törekvés a szocializmus időszakában is, hogy a többnyire tanyán élő és gazdálkodó család a faluban is rendelkezzeék házzal.

A másik felfogás hívei tagadták, hogy a város belterülete és a tanyák között szoros gazdasági együttműködés alakult volna ki. Szerintük a tanyán lakók többségének nem volt háza a városban, és módjuk sem arra, hogy a városba költözzenek. Ezt az álláspontot képviselte Mendöl Tibor geográfus²⁴. Szerinte a közigazgatási egységek különösen az Alföldön nem jelentenek földrajzi településegységet. Az Erdei által lényegesnek tartott térbeli kapcsolatok helyett Mendöl a foglalkozási-társadalm szerkezeti különbségekre helyezte a hangsúlyt. Mendöl szerint a város határát a beépített belterületnél kell meghúzni. Tímár Lajos is ezzel az állásponttal ért egyet. Szerinte sem tekinthető egységesnek társadalomtörténeti szempontból „egy olyan nagy határú város, ahol a városban teljesen más társadalmi rétegződés és mobilitási tendenciák figyelhetők meg, mint a távol fekvő tanyavilágban.”²⁵ Tímár szerint az alföldi mezővárosok társadalmát úgy kell vizsgálni, hogy le kell választani róla a külterületen élőket, legalábbis a társadalomtörténeti vizsgálódások szempontjából²⁶.

Egyelőre e vitában nem tudunk pontosan állást foglalni, ezt a kérdéskört Kecskemét vonatkozásában alaposabban meg kell vizsgálnunk. Mindenesetre úgy véljük, hogy a városi polgárok tanyáit nem hagyhatjuk figyelmen kívül az egyes társadalmi rétegek vizsgálatánál, főként az intenzív szőlő- és gyümölcsstermesztés és az abból származó viszonylag jelentős jövedelem miatt. Minden bizonnyal azoknak a jobb módú gazdáknak az életében, akik igyekeztek polgárosodni, a városi háznak igen fontos szerep jutott, míg azok a szegényebb gazdák, akik azért éltek a tanyán, mert ott könnyebben tudtak építkezni és megélni, inkább a városi piac előnyeit használták ki (ha tudtak eladásra termelni). Tehát azokon a területeken, ahol intenzívebb gazdálkodás folyt, és viszonylag nagy számban éltek jobb módú gazdák, szervezettebben kapcsolódott össze a tanyasi gazdálkodás és a városi életmód. Kecskemétre inkább ez lehetett a jellemző. Ugyanakkor az is érdekes megállapítása Tímár Lajosnak, hogy ha Kecskemét vonatkozásában a külterületi lakosságot elhagyjuk, akkor a népességszám megközelíti Székesfehérvárét, és „a foglalkozási főcsoportok szerinti megoszlása is teljesen hasonló a dunántúli városhoz”²⁷. Szerinte a dunántúli és az alföldi városok között a beépített városi területek társadalmában nincsenek jelentős különbségek.

1950-től, mikor elcsatolták Kecskemét külterületének jó részét, a város területe több mint 70%-kal csökkent, népessége pedig 35%-kal²⁸. A kivált községeket azért hozták létre, hogy a környező tanyák ellátási központjai legyenek. E funkciójuknak azonban nem igazán tudtak megfelelni. Ezt az elképzelést szorgalmazta Benisch Artúr, aki jelentős befolyást gyakorolt a negyvenes évek végén, ötvenes évek elején a hazai tanyapolitikára. Szerinte a mezővárosok külterületüket gyarmatként használták, ami csak a gazdag parasztkot érdekít szolgálta.²⁹ Elképzeléseinek megfelelően az öt vidéki központ (Debrecen, Miskolc, Szeged, Pécs, Győr) vált a településfejlesztési politika kiemelt célpontjává. Az öt kiemelt vidéki központot Nyíregyháza, Székesfehérvár és Kecskemét követte, mint középváros.

²⁴ Mendöl T.: 346–351. o.

²⁵ Tímár L.: 35. o.

²⁶ Uo.

²⁷ Tímár L.: 36. o.

²⁸ 1980. évi népszámlálás. 3. b Kecskemét népessége és társadalma. 8. o.

²⁹ Belényi Gy.: 38. o.

2. táblázat. A természetes szaporodás, fogyás alakulása Kecskeméten (1891–2001)

Időszak	A népesség változása (fő)	Évi átlagban (fő)	Évi átlagban (százalék)
1891–1900	6 417	642	1,65
1901–1910	6 000	600	1,31
1911–1920	2 540	254	0,51
1921–1930	2 476	248	0,47
1931–1941	4 886	444	0,86
1941–1948	-2 251	-281	-0,49
1949–1959	9 560	869	1,42
1960–1969	13 146	1 315	1,81
1970–1979	12 069	1 207	1,42
1980–1989	10 469	1 047	1,08
1990–2001	5 233	476	0,45

Forrás: 1980. évi népszámlálás. 3. b Kecskemét népessége és társadalma. 10. o., 1990. évi népszámlálás. 5. Bács-Kiskun megye adatai. 187. o., Népszámlálás 2001. 101. o.

A város népességszáma igen intenzíven növekedett a századforduló időszakában, évente 1,65%-kal, aminek oka elsősorban a városba történő nagy arányú bevándorlás volt (ld. a 2. táblázat adatait). A legtöbben a homoki szőlőművelés kibontakozása miatt költöztek ide a Dunántúl azon szőlőtermő vidékeiről, amelyeket a filoxéra tönkretett.³⁰ Ezt követően csökkenő ütemben növekedett a lakosság száma, egészen a negyvenes évekig. Ennek oka a második világháború volt és a település szerkezetének azt követő átalakítása.

A második világháborúig Kecskemét népességszáma dinamikusabban növekedett, mint az ország lakossága. Az évenkénti szaporodás üteme meghaladta az országos mutatót, amely 1910-ben 1,05%, 1920-ban 0,48%, 1941-ben 0,7% volt.³¹ A negyvenes évek visszaesése azonban nagyobb volt, mint országosan (-0,15%). (A táblázat az 1980-as városterületre vonatkozó adatokat tartalmazza, amelyben a korábbi külterület nagy része nincs benne.)

Az ötvenes években a népesség jelentős növekedésnek indult. E növekedés egyik fontos oka a születésszám alakulásába történő drasztikus adminisztratív beavatkozás, a másik, és ez volt a jelentősebb, a városba költözés fokozódása, főként a korábbi külterületekről. Ezt az is motiválta, hogy Kecskemét 1950-ben megyeszékhely lett. Mivel a migrációban mindig a fiatalabb és képzettebb társadalmi csoportok vesznek részt, a nagy számban beköltözők nagymértékben hozzájárultak a születésszám növekedéséhez.

A hatvanas években volt a legerősebb a községekből való elvándorlás a városokba, mert ekkorra már majdnem mindenkit a termelőségükben kényszerítettek, és a tanyákon ellehetetlenítették a megélhetést, míg a nagyobb városokban intenzív ipartelepítés folyt. A szocializmus időszakában az Alföld részaránya a beruházásokból alacsony szinten stabilizálódott, mert a beruházásokért folytatott küzdelemben eleve hátrányos helyzetből indult. Ennek okait Lengyel Imre a következőkben látta: az Alföldön a mezőgazdaság volt a meghatározó, és e szektor gyenge alkupozícióval rendelkezett. Az ipartelepítés felemás módon történt, a nagyobb vállalatok főként élőmunka-igényes leányvállalatokat hoztak létre. Az Alföldön működő cégek központjai nem itt voltak, hanem az ország más térségeiben. A jelentősebb alföldi vállalatok az élelmiszer- és könnyűiparban jöttek létre, amelyek nem tartoztak az állam által preferált cégek közé. Az infrastruktúra is fejletlen volt az Alföldön.³²

³⁰ Kovács A.: 6. o.

³¹ Romsics I.: 469. o.

³² Lengyel I.: 116–117. o.

Király László György szerint Kecskemét viszonylag dinamikus fejlődése a szocializmus időszakában a megyeszékhely státus megszerzésének és a város iparának gyors fejlődésének köszönhető. A város azért jutott jelentős külső forrásokhoz, mert a megyei források nagy részét itteni fejlesztésekre fordították. A mezőgazdaság szocialista átszervezésével már az 50-es évek elejétől jelentős munkaerő szabadult fel, ekkor nagy gondot jelentett, hogy ezt az ipar nem tudta felszívni. A 60-as évektől egyre több ipari munkahelyet létesítettek a városban. „Az állami és tanácsi iparban foglalkoztatottak száma a városban az 1960-as 10 ezer főről 5 év alatt 12 ezer főre nőtt, újabb öt esztendő múltán pedig meghaladta a 17 ezret.”³³ Nőtt a nehéziparban dolgozók aránya, és csökkent az élelmiszeriparban dolgozóké. Kecskeméten főként a budapesti vállalatok hoztak létre gyáregységet, főként, amelyeknek nagy volt a munkaerőigényük. A város vezetői abban voltak érdekeltek, hogy munkahelyet teremtsenek, ezért bármilyen üzem létesítését örömmel fogadták. Így „a város ipara rendkívül heterogénné vált, és együttműködésre alig képes egységekből tevődött össze.”³⁴ A hetvenes évek elején a 24 ötven főnél több dolgozót foglalkoztató üzem 19 csoportba tartozott.³⁵ Az átgondolatlan ipartelepítéssel járó másik probléma az volt, hogy az alacsony műszaki színvonalú berendezések alacsony színvonalú szakmai munkát igényeltek, e cégek főként betanított munkásokat foglalkoztattak. Továbbá a város életét is érintő vállalati döntések nem helyben, hanem a központban születtek.

A gazdasági változások a város társadalmát is teljesen átalakították. A gazdasági ágak súlyának eltolódása miatt a munkaerő is átstrukturálódott. A mezőgazdaság domináns szerepét az ipar, majd a szolgáltatás vette át. A hetvenes években a természetes szaporodás nagyobb szerepet játszott a népességszám növekedésében, mint a vándorlás, hiszen az évtized közepén országosan is kiemelkedő mértékű születésszámot regisztráltak. 1970 és 79 között a természetes szaporodás 6820 fő volt, és a vándorlási különbözet 5580 fő.

A nyolcvanas években is jelentős mértékben gyarapodott a város lakossága. Ehhez az is hozzájárult, hogy Hetényegyházát 1982-ben visszacsatolták Kecskeméthez. 1980 és 89 között a természetes szaporodás 2688 fő volt, a vándorlási különbözet pedig 2946 fő.³⁶ A város népességyarapodása mindvégig jóval meghaladta az országos átlagot, de az alföldi megyeszékhelyekkel összehasonlítva már jóval kedvezőtlenebb a kép, csak Szegeden nőtt kisebb mértékben a lakosság, mint Kecskeméten. 1980-ban a külterületi népességet tekintve a megyeszékhelyek közül még mindig Kecskeméten volt legnagyobb az arányuk (15,2%).³⁷ A mai napig Bács-Kiskun megyében van a legtöbb tanya, itt él a legtöbb ember külterületen.

1990 és 2000 között a természetes szaporodás mindössze 116 fő volt, míg a vándorlási különbözet 5117 fő.³⁸ A természetes szaporodás országosan erősen negatív, de a nagyobb városokba sokan költöznek a jobb munka- és életlehetőségek miatt. Kecskemét fontos vándorlási célpont, nagy előnye Budapest közelsége, és az, hogy autópályán viszonylag gyorsan elérhető, így jelentős multinacionális és hazai cégek is megtelepedtek itt.

³³ Király L. Gy.: 127. o.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Népszámlálás 2001. 100–101. o.

³⁷ Kiss É.: 108. o.

³⁸ Uo.

A népesség vallás szerinti megoszlása

3. táblázat. A népesség felekezeti megoszlása Kecskeméten (1930–2001)

Felekezetek	1930	%	1941	%	1949	%	2001	%
Római katolikus	60 258	75,8	67 344	77,2	70 252	79,5	63 035	58,5
Görög katolikus	209	0,3	382	0,4	269	0,3	489	0,5
Református	16 094	20,2	16 774	19,2	16 256	18,4	14 976	13,9
Evangélikus	1 173	1,5	1 228	1,4	1 123	1,3	1 384	1,3
Izraelita	1 567	2	1 346	1,5	269	0,3	57	
Egyéb	166	0,2	269	0,3	191	0,2	975	0,9
Egyházhoz, felekezethez nem tartozó			-		28		13 159	12,2
Nem válaszolt			-		-		12 500	11,6
Ismeretlen			-		-		1 151	1,1
Összesen	79 467	100	87 269	100	88 369	100	107 749	100

Forrás: Az 1930. évi népszámlálás. 384. o. Kovács A.: 9. o., Kiss É.: 26. o., Az 1941. évi népszámlálás 2., 322. o., Népszámlálás 2001. 6.2, 18. o.

A népesség felekezetek közötti megoszlására 1949-et követően csak a 2001-es népszámlálás során kérdeztek rá, így a köztes 52 év felekezeti viszonyaira csak következtetni tudunk. Némiképp meglepőnek tűnik, hogy míg a szomszédos, mezővárosi hagyományokkal rendelkező városokban igen erős a református vallás, például Nagykőrösön, addig Kecskeméten a katolikusok aránya meghaladta az országos arányukat is. Kovács Alajos kimutatása alapján azonban egyértelműen kirajzolódik az a tendencia, hogy a legkorábbi adatoktól, 1825-től folyamatosan nőtt a római katolikusok aránya, 64,7%-ról 1930-ra 75,8%-ra. A reformátusok aránya ugyanezen idő alatt folyamatosan csökkent a lakosság közel egyharmadáról (31,9%) egyötödére (20,2%).³⁹

A második világháború a város felekezeti összetételét is átalakította. „Az 1949-es népszámlálás adatai szerint a magyar társadalom 67,8%-a vallotta magát római katolikusnak, 21,9%-a reformátusnak, 5,2%-a evangélikusnak, 2,7%-a görög katolikusnak, 1,5%-a izraelitának.”⁴⁰ Kecskeméten a római katolikusokon kívül az összes többi felekezethez tartozók aránya az országos átlag alatt maradt. Az izraelita felekezethez tartozók aránya csökkent a legnagyobb mértékben a második világháború idején elkövetett holocaust miatt. A városban a zsidók száma 1900-ban és 1910-ben volt a legmagasabb, 2000 fő körül, ekkor arányuk (3,5%, 3%)⁴¹ még mindig lényegesen elmaradt az országostól (4,94%, 4,99%)⁴². A legstabilabb létszámmal és aránnyal az evangélikusok rendelkeztek. A 2001-es népszámlálás adataiból egyértelműen megfigyelhető a szekularizáció előrehaladása a városban, hiszen míg az 1949-es felvétel során az ország lakosságának mindössze 0,1%-a tekintette magát felekezeten kívülinek, addig 2001-ben már 12,2%, illetve további 11,6%-a nem válaszolt e kérdésre.

Kecskeméten a második világháború előtt az egyes valláshoz tartozás jelentősen összefüggött a társadalmi rétegződéssel és a lakóhely szegregációjával. A város területén

³⁹ Kovács A.: 9. o.

⁴⁰ Valuch T.: 270. o.

⁴¹ Kovács A.: 9. o.

⁴² Gyáni G. – Kövér Gy.: 128. o.

térben is elkülönültek egymástól a különféle vallásokhoz tartozók. A katolikusok aránya magasabb volt a külterületeken (79,5%), mint a belterületeken (71,1%). A zsidók esetében pontosan fordított tendenciát lehetett kimutatni: a külterületen alig éltek (0,1%), míg a belterületen jóval többen (4,4%)⁴³, és ezzel már megközelítették országos arányukat (5,1%)⁴⁴. A város belső területein is jól kimutatható a szegregáció. Míg a déli területeken magas volt a katolikusok aránya (84–87%), addig a Kecskemét legészakibb részén fekvő Bethlenvárosban csupán 48,6% volt arányuk, míg a reformátusoké 39%, a zsidóké 8,5%. A szomszédos városrészekben is magasabb volt a reformátusok és a zsidók aránya, mint a városban összességében. Az evangélikusok is ezeken a területeken koncentráálódtak.

Ha a birtokosok vallási hovatartozását is megfigyeljük, jól kirajzolódik, hogy az egyre nagyobb birtokosok között nő a reformátusok aránya. Az öt hold alatti kisbirtokosok között 18,4% református, míg 80,3% katolikus. A középirtokosok körében 40,1% a reformátusok aránya és 58,7% a katolikusoké.

A népesség foglalkozási szerkezetének alakulása

Kecskeméten a mezőgazdaságban dolgozók aránya 1930 előtt is 58–63% között ingadozott, aminek elsősorban az volt az oka, hogy a hatalmas külterületeken főként mezőgazdasággal foglalkoztak az emberek. A külterületen 1930-ban a lakosság 86,2%-a volt őstermelő, és az itt élők mindössze 8,3%-a élt az iparból és forgalomból. A város belterületén ugyanakkor az őstermelők aránya csupán 22% volt, míg az iparból és forgalomból élők aránya 43%-ot tett ki.

4. táblázat Az egyes ágazatok aktív keresői az összes aktív kereső százalékában (Kecskemét 1930–2001)

Gazdasági ág	1930*	1930**	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001
Ipar			13,1	18,2	27,6	38,9	34	30,9	22,9
Építőipar	15,6	28,9	1,6	3	5,7	9	10,7	7,5	6,3
Mezőgazdaság és erdőgazd.	58,1	22	53,9	45,4	27,6	14,1	10,3	11,2	2,8
Közlekedés, szállítás, hírközlés	2,5	3,3	1,7	3,2	5,7	5,7	5,9	5,4	5,4
Kereskedelem	5,4	10,8	6,1	9	9,7	10,1	12,7	13,4	16,5
Vízgazdálkodás	-		-	0,1	1	0,7	1,2	1,4	-
Egyéb ágak	18,4	35	23,6	21,1	22,7	21,5	25,2	30,2	46,1
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100

*A város teljes népességére vonatkozóan

** A belterületre vonatkozóan

Forrás: Kovács A.: 21–22. o., 1980. évi népszámlálás. 3. b Kecskemét népessége és társadalma. 25. o., 1990. évi népszámlálás. 5. Bács-Kiskun megye adatai. 30. o., Népszámlálás 2001.

Ha a két világháború közötti időszakban a Kecskemét belterületén élők foglalkozási megoszlását vizsgáljuk, egy polgárosodott városi társadalom képe rajzolódik ki előttünk. Sőt, a város egyes részein (Bethlenváros, Rákóczi város) – főként azokon, ahol az izrae-

⁴³ Kovács A.: 11. o.

⁴⁴ Gyáni G. – Kövér Gy.: 350. o.

liták, evangélikusok, reformátusok aránya magas volt –, az iparból és forgalomból élők aránya elérte a lakosság felét (49,6%, 46%). Ugyanakkor a városnak volt egy olyan része: a Széchenyiváros (a mai villanegyed területe), ahol a közszolgáltatban és szabadfoglalkozásúként dolgozók aránya elérte az egyötödöt (20,6%), és a nyugdíjasok, tőkepénzesek aránya is 11% volt. A házcselédek aránya is kiemelkedően magas e területen: 8,3%, míg az arányuk a városban 4,2% volt. Ugyanakkor az őstermelők aránya itt volt a legalacsonyabb (15%).⁴⁵

Kecskemét belterületének foglalkozási megoszlása leginkább Baja és Székesfehérvár társadalmára emlékeztet, de a debreceni belterületi adatok is nagyon hasonlóak⁴⁶. A kereskedelem és hitel területén dolgozók 18,1%-a volt izraelita, ami kilencszerese volt a lakossághoz viszonyított arányuknak. A közszolgálat és szabadfoglalkozások csoportjában a reformátusok aránya a legmagasabb (26,2%), és itt a katolikusok aránya igen alacsony (64,7%). A városi értelmiséget külön is érdemes megvizsgálnunk felekezeti hovatartozás szerint. A zsidók aránya az orvosok (32,1%) és az ügyvédek (24,2%) között volt kiemelkedően magas. A reformátusok aránya szinte minden értelmiségi pályán meghaladta a városi arányukat: a középiskolai tanárok 49,1%-a, az ügyvédek 40,3%-a, a bírák és ügyészek 38,1%-a, a városi tisztviselők 36%-a, az elemi iskolai tanítók és tanítónők 29,8%-a, az állami tisztviselők 26,1%-a volt református, míg a város lakosságának mindössze 20,2%-át tették ki.⁴⁷

A második világháborút követően a legjelentősebb változás Kecskeméten is (csak úgy, mint országosan) a mezőgazdaságban dolgozók arányának gyors csökkenése és az iparban, majd az egyéb ágakban dolgozók arányának gyors növekedése. Ez egy nagyon gyors modernizációs folyamatként is felfogható. A rurális társadalomban a keresők többsége még a mezőgazdaságból élt, az ipari társadalomban az iparból, majd a gondoskodó államban már az egyéb szolgáltató ágazatok veszik át a domináns szerepet.⁴⁸ Nyugat-Európában ez egy hosszú évszázados folyamat volt, míg Magyarországon néhány évtized alatt megtörtént e radikális foglalkozásszerkezeti átalakulás. Ilyen rövid idő alatt ez csak erővel, kemény társadalompolitikai beavatkozással mehetett végbe.

1949-ben Kecskeméten a lakosság 45,4%-a foglalkozott mezőgazdasággal, országosan ez az arány még magasabb volt (53,8%), de jelentősen meghaladta a vidéki városok jellemző értékét (36%). 1960-ra a mezőgazdaságban dolgozók aránya nagymértékben csökkent, közel 18 százalékponttal, ami azzal magyarázható, hogy ekkor zajlott a kollektívizálás utolsó hulláma. Ezzel párhuzamosan az iparban és építőiparban dolgozók aránya dinamikusan növekedett. 1960-ig az iparban dolgozók aránya alacsonyabb volt a városban, mint az országos arányuk. 1970-től – a hatvanas évek ipartelepítései következtében – már meghaladta az országos arányt (36,3). De a vidéki városok átlagától Kecskemét mindvégig elmaradt az iparban dolgozók arányát tekintve: a 60-as években átlagosan 7 százalékponttal, a 70-es években 5 százalékponttal.⁴⁹

1990-re a mezőgazdaságban dolgozók aránya 11,2%-ra csökkent, országosan pedig 15,4%-ra.⁵⁰ 1980-ban és 1990-ben pontosan megegyezett Kecskemét iparban dolgozóinak aránya az országos adatokkal. Az összes többi ágazatban dolgozók aránya folyamatosan

⁴⁵ Kovács A.: 18. o.

⁴⁶ Tímár L.: 81. o.

⁴⁷ Kovács A.: 26. o.

⁴⁸ H. A. Diederiks: 17–23. o.

⁴⁹ Uo. 25–26. o.

⁵⁰ Romsics I.: 472. o.

emelkedett a vizsgált időszakban, egyedül 1970-ben figyelhetünk meg némi visszaesést az egyéb szektorban dolgozók között. Az egyéb ágazatokban mindvégig jóval többen dolgoztak Kecskeméten, mint országosan. A különbség 3,6 és 7,2 százalékpont között volt. 1970-ben 31,9% volt az egyéb ágazatban dolgozók aránya, ekkor volt a legnagyobb a különbség, majd 1990-re egyre inkább mérséklődött, az országos arány ekkor 46,8% volt.

A Kecskemét társadalmi tagozódására vonatkozó statisztikai adatokkal a jelenlegi állapotukban nem sokat lehet kezdeni, mert ezek a hivatalos szocialista ideológiának megfelelően csak a két osztály (munkásosztály és szövetkezeti parasztság) és egy réteg (az értelmiség) társadalmi csoportokra készültek el. Ennél a felosztásnál természetesen a társadalomszerkezet és a társadalom rétegződése lényegesen összetettebb és bonyolultabb volt. Ezt támasztja alá a következő megállapítás is: „1980-ban a Kecskeméten élő családok döntő hányada (59%-a) a munkásokhoz tartozott, a szövetkezeti parasztsághoz a családok nem egészen egytizede, míg a nem fizikai (szellemi) foglalkozásúakhoz a családok 25%-a. A kisárutermelő, kiskereskedő családok részaránya csak néhány százalék volt.”⁵¹ Ennél a város foglalkozásszerkezete is árnyaltabb képet ad.

A rendszerváltás utáni idősakra vonatkozóan megfigyelhető, hogy jelentős mértékben csökkent a mezőgazdaságban és iparban dolgozók aránya, míg nagymértékben nőtt az egyéb szolgáltató ágazatban (15,9%-kal) és a kereskedelemben foglalkoztatottak aránya.

Összegzés

A statisztikai adatok alapján Kecskemét egy óriási határral rendelkező, viszonylag elmaradott mezővárosnak tűnhet a két világháború között. Ugyanakkor, ha alaposabban megnézzük az adatokat, egyértelműen kirajzolódik, hogy a belterülete polgárosodott, és az óriási külterület miatt tűnik ilyennek a kép. Megfigyelhető az is, hogy a belterület és a külterület között nagyon sokszínű és gazdaságilag előnyös kapcsolat alakult ki. Erdei Ferenc az általa legsajátosabb magyar várostípusnak tartott mezőváros ideáltípusának tartott három város: Cegléd, Nagykőrös és Kecskemét közül ez utóbbit tartotta a legjelentősebbnek. E mezővárosok jellemzői szerinte: „a teljesen polgárosult városmag, faluszerű külvárosok, tanyarendszer, intenzív mezőgazdasági kultúra, és öntudatosan polgárosodó földművelő parasztság.”⁵²

A második világháború után a város külterületeit elcsatolták, a mezőgazdasági termelés le hanyatlott. 1950-től Kecskemét megyeszékhely lett, és a legfontosabb feladattá az ipartelepítés vált, hogy az itt élők munkához juthassanak. Az ipartelepítés, mivel a városnak e területen alig voltak hagyományai, az élelmiszeripar pedig nem volt fontos ebben a korszakban, véletlenszerűen történt, alacsony technikai színvonalú, képzetlen munkaerőt igénylő iparágakat telepítettek⁵³.

A gazdasági változásoknak megfelelően a város társadalmi is teljesen átalakult. A gazdasági ágak súlyának eltolódása miatt a munkaerő is átstrukturálódott. A mezőgazdaság domináns szerepét az ipar és a szolgáltatás vette át. A rendszerváltást követően a szolgáltatások szerepe tovább nőtt, ahol elsősorban magasabb végzettségű munkaerőre van szükség.

⁵¹ Kiss É.: 74. o.

⁵² Erdei F.: 70–71. o.

⁵³ Király L. Gy.

Felhasznált irodalom

- Az 1930. évi népszámlálás. I. rész, Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint. Budapest, 1932
1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint. KSH, Budapest, 1976.
1949. évi népszámlálás 9. Demográfiai eredmények. KSH, Budapest, 1950.
1949. évi népszámlálás 8/a. Nagyobb városok foglalkozásstatistikai adatai. KSH, Budapest, 1950.
1960. évi népszámlálás 3. Bács-Kiskun megye adatai. KSH, Budapest, 1961.
1970. évi népszámlálás 20. Bács-Kiskun megye adatai. KSH, Budapest, 1972.
1980. évi népszámlálás 3. Bács-Kiskun megye adatai. KSH, Budapest, 1981.
1980. évi népszámlálás. 3. b Kecskemét népessége és társadalma. KSH, Budapest, 1983.
1990. évi népszámlálás. 5. Bács-Kiskun megye adatai. KSH, Budapest, 1992.
1990. évi népszámlálás. Anyanyelv, nemzetiség településenként 1980, 1990. KSH, Budapest, 1993.
- Népszámlálás 2001. 6.2 Bács-Kiskun megye, II. kötet, KSH, Budapest, 2002.
- Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.
- Bácskai Vera: *Várostörténet*. In. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 243–258. o.
- Belényi Gyula: *Az alföldi városok és a településpolitika (1945–1963)*. Dél-alföldi évszázadok 7., Szeged, 1996.
- Erdei Ferenc: *Futóhomok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.
- Faragó Tamás: *Történeti demográfia*. In. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 302–341. o.
- Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- H. A. Diederiks, J. Th. Lindblad, D. J. Noordam, G. C. Quispel, B. M. A. de Vries, P. H. H. Vries: *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig*. Osiris Kiadó, Budapest, 1995.
- Király László György: *Kritikus pontok Kecskemét mai fejlődésében*. Alföldi társadalom 1990. MTA RKK Alföldi Kutatócsoport, Békéscsaba, 1990. 123–135. o.
- Kiss Éva: *Kecskemét város népességének demográfiai, szociológiai jellemzői (1941–1986)*. Dinamikusan fejlődő középvárosok társadalmi és urbanisztikai szerkezete című kutatási téma. Témavezető: Vágvolgyi András. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1990. Kutatási beszámoló.
- Konkoly-Thege Gyula: *Kecskemét gyümölcstermelésének jelentősége. Kecskemét város statisztikai megvilágításban*. Magyar Statisztikai Szemle 1935/5. szám 99–114. o. „Különlenyomat”.
- Kovács Alajos: *Kecskemét lakosságának összetétele. Kecskemét város statisztikai megvilágításban*. Magyar Statisztikai Szemle 1935/5. szám 3–26. o. „Különlenyomat”.
- Lengyel Imre: *A beruházások alakulása az Alföldön (1970–1985)*. Alföldi társadalom 1990. MTA RKK Alföldi Kutatócsoport, Békéscsaba, 1990. 99–119. o.
- Márkus István: *Nagykörös*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979.
- Mendöl Tibor: *A városföldrajz népességtudományi vonatkozásai*. Magyar Statisztikai Szemle, 1942/5–6. szám. 346–351. o.

Pölöskei Ferenc–Gergely Jenő–Izsák Lajos: *Magyarország története 1919–1990*. Korona Kiadó, Budapest, 1996.

Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

Thirring Lajos: *Kecskemét mint tanyaváros. Kecskemét város statisztikai megvilágításban*. Magyar Statisztikai Szemle 1935/5. szám 52–77. o. „Különlenyomat”.

Tímár Lajos: *Vidéki városlakók. Debrecen társadalma 1920–1944*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1993.

Torkos Veronika: *Kecskemét társadalmi és urbanisztikai jellemzői*. Dinamikusan fejlődő közép- városok társadalmi és urbanisztikai szerkezete című kutatási téma. Témavezető: Vágvölgyi András. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1990. Kutatási beszámoló.

Torkos Veronika: *Mezővárosi fejlődés, polgárosodás Kecskeméten*. In: Torkos Veronika – Kárpáti Zoltán – Vágvölgyi András: *Középvárosok a mérlegen. Előadások a polgárosodásról*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1992. 3–17. o.

Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

Mennyegző a porondon

Széles Klára

Milyen világban élünk?

– Kopacz Mária festői látomása erről,
cirkuszi körforgásként¹

...Pedig benne laknak a galambok,
csillagtollú, éneklő galambok,
de így végül griffmadarak lesznek....

(József Attila: Aki szegény, az a legszegényebb)

Kopacz Mária *nem képet fest, hanem kép-folyamot*. Vagy inkább: sajátos körképet. Azt a képet, amelyet lát maga körül, önmagában, önmagunkban. Ebben a korban. (Korban?) Amit lát, amit meglát, amit és ahogyan asszimilál. Személyessé, művészileg megőrizhetően. Vissza nem riadva a merészségtől. (Lehet ma még „merésznek” lenni, főleg egy képzőművészeti alkotóműhelyben? – Lehet – mondja ő. S mondjuk mi, képeit látva.)

Utóbbi nagy kiállításain, utóbbi, technikailag új, kísérletező és összegező életszakaszában derül ki: hiszen az első rajzoktól, rézkarcoktól stb. kezdődően *erről* volt szó! Ez készülődött, még magát sem tudva. (Ahogy a csíra nem tudhat a benne rejlő gyümölcsről.)

Ritka pillanat. Amikor egy művész elér (visszaér?) arra a hullámhosszra, amely az övé. Amikor felleli (újraleli, folytatja) azt a feszültséget, amely a találatok, az elmélyülés, a hazatalálás (a meg- és feltalálás) feszültsége. Amikor magára lel a világban. Illetve – más oldalról –, világra lel önmagában.

S főként: akkor, olyan fokon, olyan síkon, olyan szerencsés jó pillanatokban történik ez, amikor a mesterségbeli eszköztár könnyedén áll szolgálatára. S amikor mindezért a jó pillanat többszorosozhatja önmagát, sokszorozására képes. Vagyis a néző – ha megragadja a fonal végét – saját hullámhosszára, világára is rátalálhat. Hogyan?

A „*tematika*”, maguk a *címek* is hírt adhatnak a festői látványsor különös, akart-akaratlan belső összefüggéseiről. Minden kép címe lehetne például *A földreszállás pillanata* (a művész egy jóval korábbi rézkarcának elnevezése). Egyben egyik lehetséges jelzése annak az igen természetesen, áldottan adott jelenségnek, hogy itt szoros és szerves kapcsolatban állnak – mintegy akaratlanul visszautalnak – az új művek a korábbiakra, pontosabban az életmű egészére. Ugyanakkor jelzése lehet annak is, hogy a most kiállított, szép számú (technikájában is egybevágó, többségében akril, farost és fa) színes képek mindegyike szervesen láncolódik egymáshoz, egyben az életműhöz. Holott könnyedén és természetesen van meg önmagában, autentikussága nem kíván kiegészítést. – Mindegyik külön magában hordozza, sűríti önelőzményeként az egész előzményeit, miértjeit. Ugyanezért viszont voltaképpen az itt megadott címek mindegyike is vonatkoztatható lehet a kiállítás minden darabjára, s az egész fellelt, kifejezett művészi világra. Lehetne például „*Csendes lagúna*”, de lehetne *Karnevál* is, vagy *Piknik*, *Mutatványosok*. Ez a tenyésztészerű összetartozás, amelyet önkényesen a címek felcserélhetőségével példáztam elsőnek, fokozottan

¹ Kopacz Mária (Marosvásárhely)

követhető a belső utalások összefonódásaiban is. (Ugyancsak kiemelt példáról van szó csupán.) Vagyis: hasonló „idézeteket”, emlékeztetőket, asszociációkat rejt el (vagy inkább felvillant) egy-egy kép. A „Vándorok” például éppúgy emlékeztethet a bibliai, Heródes elől menekülésre, mint a *Menekülés Egyiptomba*. A *Napforduló* ábrái közt felfedezhetjük a *Szentivánéji álom* világát. Az *Unikornis látogatás* rokona az *Európa elrablásának*. A *VIP – A király meztelen-nek*.

Az egyes képek így támaszpontok sokaságát nyújtják. Valamennyi azt sugallja: szabadon lehet szárnyalni! Ugyanakkor, ugyanezt erőteljesen meg is kérdőjelezi. S úgy, hogy az első rápillantástól tudhatjuk ennek a korlátalanságnak, nekibuzdulásnak komikumát. Sőt: tragikomikumát.

Minden ismétlődik itt, miközben semmi sem ismétlődik. Sőt: azt is felmutatja, mennyire forrásként fakad ebből az alkotásmódból az ismételhetetlenség. Ami közös az egyes képekben, az egyúttal el is különbözteti őket egymástól.

Például első pillantásra minden képből kibontakoztatható egy-egy történet. Valóban? Egy? Történet? Nem inkább sok, illetve sokszorozódó történeteket (vagy inkább kvázi-történeteket?) árulhat el, sugallhat, húzhat elő az emlékezet-mélyről. Napi, mindennapi, apró történésektől, élményektől gyermekmese-, népmese-viszonytagságokig, fantáziálásokig, álom-töredékekig, bibliai, mitologikus allúzióig. S főként, mindezek elegy-változataiig. Gellér Katalin – a képek művészettörténeti hovatartozásán tűnődve – ír a szürrealista vonatkozásokról, „mitikus jelképek” alkalmazásáról. Úgy vélem, ezen belül és túl lehet és kell hangsúlyozni Kopacz Mari képeinél a jelzett változatok *elegyes* voltát, a mitikus elemnél is annak *idézőjelenségét*. Ugyanakkor, ugyanez – különös paradoxonként – nem mond ellent annak a találó észrevételnek, amelyre Sebestyén Mihály figyelmeztet. „Képei – hál’istennek – nem elmesélhetők.” „A narratív látványpróza törmeléke” az, amiről beszélhetünk e festői világ befogadásakor. (Idézem, saját értelmezésem kiemelésével.)

Újabb, távolabbra vezető, izgalmas gondolatsort indíthat el az a kérdés: van-e, s ha igen, mi is hát a kapcsolata ennek a festészetnek az „elmeséléshez”, a „történethez”? Nem éppen maga a művész ad egyéni, merész eligazítást – egyfelől, például a katalógusa elején szereplő néhány elgondolkoztató mondatával, szokatlanfajta „ars poeticájával”? („*Sokféleképp lehet beszélni a világról. Némán, egy vállrándítással is. Vagy madárfüttyöt imitálva. Néhány könnyed mozdulatot téve, ha szél fúj. Virágot, madarat, felhőt rajzolva... ám ha arrébb teszek néhány szürke foltot a papír széle felé, a rajz közepébe behúzóok néhány vonalat, mondhatja azt is valaki, hogy nem hasonlít a valódihoz. De honnan tudhatnánk, hogy amit pillanatnyilag érzékelünk, az a valóság?*”) Vagyis: mozdulat, gesztus, hang (füttyimitáció), rajz, folt, vonal célja, „mintája” egy. Eszközökről van szó, s amit közelítgetnek: mi is az? Kifejezési kísérlet. De mi is az, amit megkísérel kifejezni? Pillanatnyi érzékelés? „Valóság”? Úgy is értelmezhetjük: különböző művészeti ágakat, kifejezési módokat, „műfajokat” látunk. Vagy még inkább azt az ősi fázist, amely mindet megelőzi, mindegyiknek indítéka, táptalaja, ösztökeje. Óhatatlan szükséges „kísérleti stádiuma”. Amelyet a valódi újat teremtő művészet nemigen tud, nem is akar megkerülni. Az egyszerű utánzó számára viszont nem is létezik, ismeretlen. Történetileg valamennyi „művészet” születésekor jelen van, evidens szinkretizmusként.

A Kopacz-képeknél annál inkább s annál jogosabban merülhet föl az említett (kép-történet kapcsolat) kérdése (*tehát: „másfelől”*), mert saját életműve a megszokottnál közvetlenebbül, személyesebben, különösebben tapad, kötődik a képzőművészeti és irodalmi kifejezőmódhoz egyaránt, illetve a kettő együtteséhez. Nemcsak azért, mert eszünkbe kell jusson: Kopacz Mária könyveket is ír. Irodalmat. Persze, megeshet ez bárkivel, lehet passzió, lehet művészi útkeresés, úttévesztés is, baleset. De az ő esetében – meggyőződésem szerint – nem így van. Igen nagy kárnak tartom – éppen ezért –, hogy az elsőként

megjelent, „zsenyének” is tekinthető *A babiloni karperec* (1984)² után megírt regénye – amelyet én igen izgalmasnak, kitűnőnek tartok – sajnos, máig kéziratként létezik, nem hozzáférhető. Holott – úgy vélem – éppen ehhez a fajta kapcsolathoz egyedi, utánozhatatlan tényekkel szolgálna, megfontolásra érdemes kérdéseket, belső összefüggések kérdéseit vetné fel élesen. Ám ezeken kívül – túl saját gyermekkönyvén (*Borika világ körüli sétája egy szerda délután*, 1985) – szépirodalmi könyvillusztrációi, sőt borítóalaptervei is szerves részei ennek a személyes művészi tevékenységbe épülő, igényesen ehhez ízesülő (s egyben az „elmesélésekhez” egyedi módon tapadó) képi kifejezőmódoknak. Bár első pillantásra tagadhatatlanul és joggal M. Chagallt juttathatja nézői eszébe, az említett irodalmi összefüggések kapcsán más, közeli példákat asszociálhatunk. Így, mintegy ad hoc Kondor Béla párhuzamát. Ő az, akit kivételes, nagy grafikusként, festőként ismerünk, de köztudott, hogy versei s kötetillusztrációi (ld. Iván Iljics halála, Jean Paul novellái stb.) ugyancsak fontos összetevői életművének. (Akárcsak az általa oly nagy „rokoni” tiszteletben tartott William Blake-nél.)

Mindennek az egész merész kifejezési kísérletnek egyik fő eszköze, *teremtménye, vívmánya* a képek közege. Ez a festmények szín- és formavilágától éppúgy elválaszthatatlan, mint a bennük rejlő, sokféleképpen befogadható asszociációkötegtől. Megalkotott „színtér” ez, s aligha véletlen, hogy csaknem minden, a művészről író, gondolkodó nézőt foglalkoztat. A Kopacz-képsorozat minden darabjában „szellős akvárium” látványát, élményét nevezi meg a híresen érzékeny és érzékletes, leleményesen fogalmazó Szócs István. Ő veti fel találóan azt a gondolatot is, hogy „gravitáció és drámaiság nélkül” élnek a festőnő alakjai, „mint hal a vízben”. Hasonló jellegű, jelentésű atmoszférára gondolhatunk akkor, amikor Szakolczay Lajos frappánsan „karneválfestmények”-ként nevezi meg a képanyagot, majd „velencei”, „shakespeare-i”, „dionizoszi” jelzőkkel illeti. Gellér Katalin „színes, vidám kavalkád” látványához hasonlítja. Sebestyén Mihály ugyancsak kifejezetten „karnevál”-nak látja. Közelebből: „álarcos bál”-nak, „állatalakos farsang”-nak „Rio de Nostalgiaiban”.

Alaposan megokolt valamennyi felsorolt jellemzés, hasonlat. Nem véletlen műve, hogy ezen a ponton találkoznak a különböző szemzőgekből vizsgálódó elemzők. Mégis bennem kételyek ébrednek. Ez a színtér valóban okkal idézi fel a vízmélyt (óceánok mélységeit?), avagy a föld feletti szférák magasságait (a világűr súlytalansági állapotát?). Mindegyikre jól illik a „gravitációnélküliség” megjelölése. Ami feltétlenül kizárható: az az elképzelés, hogy az általunk ismert, tapasztalt földön, annak felszínén állnak a képek alakjai, szerkezetei. (Ismét ugyanarra a korábbi korszakot képviselő rézkarcra utalnék, a már emlegetett *A földreszállás pillanatára*. Ugyancsak hangsúlyozottan a levegőben lebeg főszereplője, s bár jelen van a föld is, távoli, nemigen van itt nyoma annak, hogy valóban földet érés következik-e, bekövetkezik-e egyáltalán?³) Lebegésről van szó, de úgy is mondhatnánk: talajtalanságról. Vizek mélyeinek szabadon úszó lényeiről? Ez a festői közeg a szárnyalás (úszás) szabadságát idézi meg? A korlátatlanságot? Vagy netalán éppen ellenkezőjét. Az „akvárium” remek hasonlat. Az is: „úgy élnek, mint hal a vízben”. (Az utóbbi nyilván a kijelentés átvitt értelmére, a közkeletű szólásjelentésre vonatkozik. Hiszen vajon szó szerint, természetrajzilag nézve a valóságos halak a valóságos vízben olyan boldogan élnek-e – a szüntelenül rájuk leső ragadozók közt –, mint ahogy az a

² Még ennek a játékos kísérletként is felfogható, első regénynek, kriminek az érintését, rokonságát is felfedezni vélem akár e legutóbb kiállított akril farost és fa-technikájú kép-sorozatban, figurái időtlenségében, helyenként efféle „karperecekben”.

³ Egybevágónak látom ezt azzal is, hogy a korábbi művek, rézkarcok világában igen sokszor, mintegy „huzatban” állnak, léteznek a képek szereplői. (*A nyugati szoba ablaka* stb.). Kitárt ablakok, s mégis lezáró falak között.

szólás alkalmazásában feltételeződik.) S az „akvárium” rabságában élő halakról különösképpen elmondhatjuk-e ezt?

A Szócs Istvántól megszokott vitriolozás lenne ez? Lehet. De az az igazság, hogy igen jól jön ide ez a képe. Hiszen valóban igaz, telitaláló: a képeket nézve mintha akváriumot látnánk. Avagy légi felvételeket, úri fényképeket. Azt is hozzátehetnénk – míg keressük az okát, miért is láthatjuk így –, üvegesek, párásak, kocsonyások ezek a képkezegek, „hátterek”. Akárcsak a bennük felbukkanó alakok, ezek mozgásai, s az alakok egymáshoz való viszonyai, távolságai, „közlekedése”, távlata stb. (Az utóbbiak különféle átvitt értelmeiben is.) Miért? Űrlakókat látunk? Avagy óceán mélyi életet?

Az bizonyos, hogy – miként maga a „föld”, úgy – a láthatár, a nadír feltüntetése is hiányzik. Valahol a föld felett, vagy föld alatt lehetünk. Az általunk élt mindennapi élet színtereitől távol. (Megszabadulva tőle? Föle emelkedve? Avagy alá süllyedve?) Nyilvánvaló, hogy ennek az egyértelmű festői megkülönböztetésnek ellenére (avagy inkább segítségével) mégiscsak, illetve még jobban a lehető legmindennapibb jelenségekről kapunk képeket, csak éppen erős, önkényes, merész áttételezéssel. Egységes művészi kódrendszert olvashatunk le, illetve ki. (Ahogyan és amennyit a néző képes és akar.)

Bármely felől nézzük, fogjuk fel, akár óceánnak, akár űrnek vagy más hasonlóknak, a Kopacz-képeknek ez a különleges közege el- és átmosódó, egymásba átúszó. Színvilágában csakúgy, mint formáiban, alakzatai körvonalaiban. (Vannak itt „körvonalak” valójában?) Megvallom, elsőként hirtelen (igaz, nem közvetlen, hanem inkább távolibb képzetkapcsolásként) Dufy (bizonyos darabjai) jutottak eszembe, merész, mesés, játékos figurákkal, vidám színekkel, s „láthatartalansággal”, vízbéli, űrbéli lebegéssel. De az első eltérés is szembeötlő: Dufynél határozott kontúrok vannak, itt pedig...

Hiszen, miért is mondjuk azt, hogy „alakok”, „figurák” jelennek meg a képeken? Beszélhetnénk „emberekről” (nőkről, férfiakról), állatokról s egyebekről, például gépezetekről, szerkezetekről (avagy ahhoz hasonlóakról).

Legfeltűnőbb lehet a figurák önkényes festői megjelenítésénél az, hogy itt is minduntalan elmosódnak a szokott fent említett határok, kontúrok. Az emberek állatszerűek, az állatok emberszerű vonásokkal, részekkel kiegészítettek lesznek. Máskor pedig mindkét oldalról a kétféle elemből létrejövő „hibridek”, harmadikféle csodás, groteszk „szörnyek”, játékfigurák, mesealakok kerekednek. Az eljárás határozottan érintkezik a mitológiaival. Többször hivatkozik is efféle elődjére, csúfondárosan, vagy jelentésgyarapítóan. Az uni-kornis állandó szereplő, többféleképpen.

Csodaállatokat látunk, avagy máskor csodátlanított csodás állatokat. Ismétlődnek szarvasok és szarvasmarhák, vaddisznók, krokodilok stb.

Megszokott mintáiktól már abban is különböznek, hogy kötetlen az: hol, hogyan élhetnek, mozoghatnak. A krokodil, a hal is „repülhet”, amiképpen a csacsi vagy unikornis is „úszhat” stb. Repülés vagy úszás? Azért kerül idézőjelbe, amiért az „égi”, „úri” – avagy „vízalatti” megjelölések; a „fent” vagy „lent”, „függőleges” vagy „vízszintes” viszonylagossága. A képeken többször visszatérő létrák, máskor kötéláncos-mozdulatok felerősítik ennek az irányok relativizmusának jelenlétét. A szivárványos színjátászó „háttér” (hol éles reflektorfény-jellegű, hol üveges félhomályú, szelíd színorgia) ugyancsak felfokozza ezt a hatást.

S ha talányos a színtér, a „hol?”, még rejtelmesebb (szemfényvesztőbb?) lehet az: *kikről* is van tehát szó itt? Kik, milyen lények jelennek meg előttünk a képeken? Emberszerű állatokról, állatszerű emberekről beszéltem. Ritkán vagy talán soha nem fordul elő az, hogy kentauruszerű szabatosággal vegyüljön a kettő. Testrészek, szervek, jellegzetes „bóbiták” cserélődnek fel, kölcsönöztetnek, látszólag a játékos szeszély szabadságával. Szárny, uszony, kerék, lomb, szírom vagy tolldísz, madárszerű, halszerű, férfias vagy

nőies alakokon, fejeken egyaránt megjelenhetnek. Éppúgy, mint ahogy egyiptomi fejdísz, lakkozott köröm vagy balett-táncos lábszár, lábfej. A mitológiai egyszarvú is fület, füleket is visel, halak tátoghatnak az emberfejek tetején. (*Nagy vörös vihar, A pásztorkirály, Karnevál, Napforduló, Találkozás* stb.) Aligha lehet kimerítő a felsorakoztatás. Teljes tetszőlegesség? Nem. Teljes belső szabályszerűség. Ugyanonnán fakad a felsorolt figurák megteremtése, mint ahonnan a lebegő múmia, az angyalszárnyú ördög női karokkal, avagy a cérnaszálakra függesztett könnyecseppek egy arcon. (*És még azt hiszi*, – vö. másféle könnyecseppek ld. *Sárgaorr, Jött* stb.)

Mindezek a sajátos lények mégis: egyneműek. Nemcsak megálmodójuk azonossága jogán. Ebben a művészi álomban valamennyien mindig szárnyalnak, úsznak, kúsznak, emelkednek – mozgásban vannak –, miközben, ennek ellentmondóan, szobor- vagy inkább bábszerűek. A mozgás, állandó úton levés egyik gyakori tárgyi jele, eszköze: a *kerék*.

De hát mi is ez a „kerék”, amely szinte valamennyi képen helyet kap? Attól függ, hogy bicikli, babakocsi, cirkuszi mutatóvány-eszköz stb.? Ha így vizslatjuk, meglepve észlelhetjük: hiszen legtöbbször talán egyik sem, hanem inkább része, tartozéka – netalán szerves „testrésze” egy-egy figurának. Vagyis, akkor összenőttek? A tárgyi alkatrész emberré, emberivé – avagy máskor állattá, állatívvá: például madárláb folytatásává lett, avagy fordítva: az élőlények gépiesedtek, tárgyiasodtak ekképpen? A „gép”, a „gépiesítés” beépül a lények közé.

Mert hiszen ezek a *lények*, alakok maguk is lényegében magának a vázolt közegnek részei. Mintegy beleolvadnak. Nemcsak ember és állat, nemcsak az élőlények és a gépi alkatrészek, hanem valamennyiük egy húron pendül a „közeggel”, azzal, amelyben élnek, lebegnek. Hasonlóan amorfak, amőbaszerűek (az óceáni, úri világhoz illően), kocsonyások. Esetleg bábjelleggel. Hiszen kétségtelen, állandóan jelenlétük fő célja, feladata az, hogy hangsúlyosan látszának. Mint akik éppen föllépnek: karneváli szerepben, cirkuszi porondon, színpadon, avagy társaságban stb. Hiszen mind „mezt” viselnek (ha nem is meghatározott jelmezt), álarc nyomait láthatjuk rajtuk sokszor, figyelmet felhívó, kirívó, feltűnő jegyeket, jeleket viselnek, akár fejdíszről, akár egy-egy arc-, tet-megjelölésről (tetoválás?) van szó. Álcázottság ez? Rejtőzés? Vagy inkább tehetlenség, kiszolgáltatottság?

Eleve nem az emberről, nem az emberiről van szó? Vagy inkább az eleve és tüntetően középpontba állított csonkult, torzult emberről, emberiességről. Mintha éppen a hamis, hamisított (megtévesztett?, inkább önmagát megtévesztő) embereket árasztó, természetű korunk álembervilága, „ember”-viselkedése, elembertelenedési formái, változatai tárulnának fel. Szomorú, meghamisított, kiürült, imitált egymáshoz kötődéseivel együtt, ezek között. A „találkozás”-küllemű, megjátszott együttlétek, szövetségek, barátságok stb. tarka menetében. A festő mindezzel, s „*robbanásig feszített szelídsséggel*” (Sebestyén Mihály) – azt is hozzátennem: finoman adagolt éles könyörtelenséggel – a humánumhoz fellebbez. (Itt érzem találkozását a mottóként idézett fiatal József Attilával.) Mintha épp azt kiáltaná a festő művészi „harsányságával”: az ember nem hal, nem madár, nem dísznövény oltott cirkuszi mutatóványos. Ám mindezt kitérően mímelheti, önmagára, egymásra ráduplázva, hihetetlen formációkat öltve, beállva az álarcosbálba, vállalva a karneváli szerepet, az érdekharc báljában forgolódva (netán önészrevétlen), megtagadván lassan eredeti ember-voltát. A képek igazi főszereplője, megcélzottja maga a mesterkéltetés, a művi lét. Mintha a képek és keretek egybeszabottságának (néhol „*összeféreltségeinek*” Gellér Katalin, „*megtűzött deszkakereteinek*” Sebestyén Mihály) is ez lenne az egyik közös nevezője: ideiglenes tákoltság, alkalomra – a fellépés alkalmára – készültség, erre összpontosítás. Adott esetekben egyúttal az alkotófolyamatban született lelemény: a képek lényegének és kiállításuk módjának egybecsengése, stílszerűen, felerősítően.

A Kopacz-féle karnevál lényei, emberei egy figyelemre méltó kiváltságát szeretném még kiemelni. A figurák többségének *szemeit*. Feltűnő, hangsúlyos része az arcnak. (Melynél majd mindig kérdésként tehető fel: arcról van-e szó egyáltalán?) Akár angyal, madár, lepke vagy hal stb. az emberivel, avagy az antropomorfizáltsággal kereszteződő alak, a szem általában körülrajzolt, hol kultikus álarok feketével (szénnel?) kihúzott, kiemelt körvonalaiaként, hol kifestett díszítőelemként. Álca ez, de a látás, az álca alól is kipillantatható része.⁴ A „látókra” utalás mintha szorososan kapcsolódna mindahhoz, ami ezt a művészi világot az álomképek, meg- és belátások, látnoki felelősséghez fűzik. Az ihletett művészi látomásokba vetítés adományához.

Igen. Felelősnek, súlyokat hordozónak, vállalónak élem, érzem ezt a festészetet. Amikor visszatérően találkozom jellemzésénél a „vidám” jelzővel (Gellér, Szócs, Szakolczay), meg kell torpannom. Vajon lényegében „vidám” ez a kétségtelen „színes kavalkád” (Gellér K.)? Alakjai „drámaiság nélküli úrben” élnek (szabadon, mint hal a vízben – Szócs István)? Mindig „vidám életbölcsélet” az, amit sugallnak a képek (Szakolczay Lajos)? Úgy vélem, érzem, hogy ez a vidámság legalábbis fanyar, inkább groteszk, sőt, nem nélkülözi az ijesztő elemet sem. Bár, igaz, mindezt „szelíden” teszi (Sebestyén M.). Szelíden, de „robbanásig feszített” ez a szelídség. (Ahogy „hidak robbannak” a szegény emberekben, avagy ahogy a „csillagtollú, éneklő galambok” „griffmadarak” lesznek – József Attila szerint.) Ugyanezért a sokat említett, képeken érzékelhető úrt sem vélném „drámaiság nélküli”-nek (Szócs). Inkább: drámaisággal telítettnek, sőt: tragikummal telítettnek – csak hát különös –, a most épp Kopacz M.-teremtette – festői módon. Ez a „drámaiság”, „tragikum és tragikomikum” éppoly bűjtatott, mint ahogyan a Szakolczay által éles szemmel, jól meglátott, hangsúlyos „érzelem” a például, stílusosan, Pierrot figurájával jelzett „szív-szakadás”.

A szemek kiemelése, a látás, láttatás hangsúlya vajon joggal utalhat magára az alkotó és kép, alkotó és módszere kapcsolatára, születésére? Sokszoros áttételen keresztül erős tárgyiasítással, humorral és fanyarsággal maga a művész vall világlátásáról, lírai módon, e líraiság festői köntösét megkeresve, létrehozva? Szédítő, forgó körképet vetít elénk: ebben élünk. Képpen kép? Képen kép.

Egyik pont, ahol határozottan Kondort juttathatja eszünkbe. A rajzolásmód, a rafinált elnagyoltság, a hálónalak, körvonalak, színek, a „háttér” viszonylagossága s a fő és mellékfigurák (ezek köze egymáshoz, illetve ennek az egymáshoz való közüknek a kétségbe vonhatósága.) Mindezek miatt sokszorozódik a látvány. Mint körkép – körhintaként is egyben: forog, szédít. Új és új felfedeznivalót tartogat. Felfejthető, felnyitható az alap, az előtér, a „mellékes”, újabb fajtává teszi a láthatót és a láthatatlant. Ezt teszik a keretek is. Kinyitnak, túlmutatnak a képen. Meg korlátoznak, szűkítenek is, határolnak. „Rétegeltek” a képek. Mintha új és új héjakat lehetne lehántani róluk, figuráikról, jelentéseikről, viszonyaikról. Ugyanakkor új és új lepleket is ölthetnek magukra. Függönyöket lehet félrehúzni és ráhúzni.⁵

Függönyök mögött és ráncaikban tükrök. Tükör a nézőnek, tükre közös világunknak. Voltaképpen a művész talán éppen egyszerűen magamagának állította? Mindenképpen a látás és láttatás, felismerés egy lehetősége. Nagyon szelíd, de igen határozott, következetes, vitathatatlanul eredeti művészi kiáltvány. Művészi és humanista. (Arra is rákérdeztem: korunkban talán lehet nem-humanista művészet is? Akkor az mit és kiket is szolgál – például a körképen szemlélfelhető menaszériából.)

⁴ Ismét furcsa, önkényes asszociáció, a művésztől csaknem biztosan távoli. Harsányi Kálmán századfordulós neves regénye: a *Kristálynézők* bizarr világa is kísért.

⁵ Mintha a művész régebbi korszakának ablakaival találkozni – más alakban. Minden eltakart, minden és mindenki „álcazott” (álorcázott, jelmezbe bűjtatott, beállított), illetve éppen ezzel önnön ellentétévé lesz.

Kerényi Ferenc

A szülőföld históriája

(Katona József: Történelmi művei. Kritikai kiadás)

„A *Bánk bán* szerzője.” Katona József máig alig tudott szabadulni az úgynevezett egy-műves szerzőhöz fűződő kényszerképzetektől. Amikor 1942-ben a Katona József Társaság az összes irodalmi művek kiadására tett javaslatot a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottságának, maga az író emlékének ápolására alakult társaság zárta ki a posztumusz, 1834-ben megjelent, apja által kiadott Kecskemét-történetet a kiadandó munkák sorából, mivel „csak helyi történeti érdekű.” Az esetet a művet most sajtó alá rendező Orosz László idézi fel tanulmányában: *Katona történelmi műveinek fogadtatása, utóélete* (195–196.). Holott ezt megelőzően már olyan neves tudósok foglalkoztak a történetíró Katonával, mint a szintén kecskeméti születésű Balanyi György történész (1934), az irodalmárok közül pedig Waldapfel József (1935) és Horváth János (1936). A sort Orosz László folytatta 1959-ben, a helyzet mégsem változott. A recenzens maga is tanúja volt annak az akadémiai döntésnek, amikor Katona József életművéből csupán a *Bánk bánt* érdemesítették tudományos, szaknyelven kritikai kiadásra. Noha a személyi feltételek adottak voltak, és a részletes tudományos terv is elkészült.

Szerencsére azóta a *Bánk bán* mellett (1983), amely a sorozatban a III. kötet lett volna, szintén Orosz László munkájával elkészült és megjelent a *Versek, tanulmányok, egyéb írások* kritikai kiadása (2001), a virtuális IV/1. kötet. Ezért beszélhet a sajtó alá rendező arról, hogy „ez a könyv Katona művei tervezett kritikai kiadása negyedik kötetének második feleként csatlakozik” (7.) az eddigiekhez. (Az I–II. kötet a fiatalkori drámákat tartalmazná.) Mielőtt azonban egyetlen ember törekvésének, úgyszeretetének és szívós munkájának boldog végkifejletét ünnepelné, a nyájas olvasó meglepve kénytelen észlelni, hogy a könyv kiadását Kecskemét nem támogatta. Nem tudhatjuk, miképpen történhetett, de legalább annyit remélünk, hogy Katona József szülőhelye – utólag – példányokat rendel az iskolák, könyvtárak számára, és feldereng talán a városatyákban is a felismerés, hogy hivatalos vendégeiknek szintén méltó ajándék lehet a kötet.

Katona József, szerencsére, hűségesebb volt szülőföldjéhez. Nem véletlen, hogy a címben és itt is a tágabb fogalmat használjuk. Orosz László szintén egyetértőleg idézte (196.), hogy a legújabb monográfus, Bíró Ferenc már felhívta a figyelmet: Katonát nem csupán a város, hanem a táj érdekelte, ahol született, ahol gyermekéveit a határban kószálva töltötte, és ahová hazatért. A honfoglalás előtti lakókat (márpedig a Duna–Tisza közének akkor még más, kedvezőbb éghajlati és környezeti sajátosságokat mutató vidéke bővelkedett bennük) közvetlen elődöknek tekintette, mindig többes szám első személyben szólt róluk. Persze, ez – Katonát idézve – „Magyarország legnagyobb Mező Várossa”, az akkor 33 puszta birtokló Kecskemét esetében voltaképp érthető, mégis a napjainkban annyira felkapott *regionális szemlélet* jelentkezett itt, mint a mezővárosi cívis-öntudat egyik megjelenési formája. Mára nyilvánvalóvá lett az is, hogy Toldy Ferenc és Abafi Lajos XIX. századi véleményével ellentétben nem a csalódott drámaíró fordult – vigasztalásul? jobb híján? – szülővárosa történelme felé. Diákévei során is megtartó ereje volt e kötődésnek.

A Kecskemét-történethez a pesti egyetemi könyvtárban folyamatosan gyűjtögethette az anyagot, amelynek már megfogalmazásához is hozzákezdett az 1810-es évek második felében, tehát még jóval hazapályázása előtt. Az általa újnak nevezett könyvek (165.) 1815-ben és 1817-ben jelentek meg, és 1818. július 20-i engedélykérése a városi levéltár kutatására önmagában is világosan beszél a munka előrehaladásáról és akkori állapotáról: „Több esztendőök ölta fáradhatatlankodok, hogy városunknak Történeteit egybe szedvén közre bocsájthassam: most már azon a ponton vagyok, mellyben a Nemes Tanácsot is a Városi Archivum eránt megkeresnem kellett.” (Idézve: 165.) A végül 1834-ben megjelent *Szabados Kecskemét Alsó Magyar Ország első Mező Várossa' történetei* valóban elmélyült kutatómunkát mutat: „223 lábjegyzetében és 40 szöveggközi hivatkozásában Katona József közel másfélszáz szerző művét említi.” (167.) Ehhez képest *A' kecskeméti pusztákról* című Pusztaszer-tanulmány, amely a *Tudományos Gyűjtemény* című folyóiratban, 1823-ban és a következő évben, egy bécsi helytörténeti folyóiratban németül is megjelent, klasszikus értelemben vett mutatóványnak tekinthető.

Noha Katona alaptételét (a jazig Partiscum = Kecskemét) a tudomány nem igazolta, történeti műveit mégis úgy értékelhetjük, mint a *romantikus magyar történetírás kezdeteit*. Romantikus, de nem délibábos: a város históriájához fűzött 126. jegyzetében a hun Balamber (= Bal ember) kapcsán indulatosan fakadt ki a mindenütt magyarokat látó szemlélet ellen: „A' gyomrát háborítja fel az embernek az a' vég nélkül való magyar-sógorosítás, mellyel feszelvegenek (...) tudóssaink.” (52.)

(Közbevetve: az ilyen „tudósokból”, sumerológusokból és társaikból nekünk is kijut...)

A gondos anyaggyűjtést végzett, forrásait szembesítő-ütköztető Katonát ez képesítette és jogosította fel arra, hogy konkrét kérdésekben kora olyan tekintélyeivel is vitatkozzon, mint Dugonics András, Pálóczi Horváth Ádám vagy Horvát István. Gyermekkorából hozott indítékait viszont felerősítette benne Virág Benedek *Magyar Századok* című kétkötetes munkája (Buda, 1816). Előszavában idézte, és Virágot abban is elődjének tekinthette, hogy ezúttal szintén *író* írt történelmet. Katona József összetéveszthetetlen, érzelmek színezte, sőt szenvedélyek fűtötte stílusa itt is pompás nyelvi litalálátokat eredményezett. A XVIII. századi feldolgozásokban is bizonytalan határúnak megmaradt Szkítia például az ő tollán „az a' szörnyü nagy csemetés kert, mellyből Európának minden Lakossai (keveset kivéve) jöttek.” (24.)

(Megint közbevetés: egy kecskeméti születésű régész ismerősöm mondta a minap, hogy ami Nyugat-Európa régészeinek a kelta nép, az keleten Szkítia – mindmáig.)

Abban viszont kora magyar íróihoz igazodott (Csokonai Vitéz Mihály *Árpádiász-töredékétől* Vörösmarty Mihály *Zalán futásáig*), hogy az állandó hadakozások, a népvándorlás koráról írva sem csupán a táj gyakran változó, harcoss urai érdekelték, de legalább ennyire az itt élt, létezett népek életvitele, hitélete, gondolkodásmódja

Katona József történelemszemléletét erős helyi és egyéni vonások színezték. Az említett mezővárosi öntudat ezúttal is fellelhető. Kronológiájában rögzítette – Blahó Vince, a ferences rendtartomány krónikása nyomán – a magyar irodalom egyik vándortémáját, a végleges megfogalmazását majd Mikszáth Kálmántól elnyerő „beszélő köntös” történetét (19–20.). Felekezeti elfogultságtól mentes városban született, nőtt fel és élt: jegyzetei között egyformán megtalálhatók a ferences plébánosok és gvardiánok, a piarista rendház-igazgatók, a református lelkipásztorok és az evangélikus prédikátorok nevei és működési adatai (145–150.) – a város története bármelyikük nélkül elképzelhetetlen lett volna számára.

Szemléletét ugyanakkor erős kurucos-függetlenségi hagyományok is jellemezték. A város történet ajánlásában első helyen Magyarország szerepelt: „Néked / édes magyar / HAZÁM! / Anyám, / Bálványom, / Mindenem, / mellyhez szeretetem az örüléssel határos.” (18.) A hun-magyar közös előtörténet híveként szállt szembe az egyik legtekinthetősebb, majd nem kortárs német történésszel, August Ludwig Schlözer Göttingában megjelent világtörténelmével (1787), amely Attilát – a kor európai felfogásának megfele-

lően – „züllött kalmük”-nek, „a legsikeresebb rabló”-nak minősítette (55), a gyilkosának tekintett Hildegundát pedig új Juditnak, Európa megmentőjének tartotta.

(Újabb közbevétel: noha a mai európai történettudomány gyökeresen másképp vélekedik a nomád birodalmak szerepéről, így Attiláról és hunjairól is, a közvélekedés olykor ma is mintha Schlözerhez állna közelebb, és ezt ránk, magyarokra úgyszintén kiterjeszti, hiszen a mindenkori analógia alapjául szolgál, hogy nép- és országnevünk az indoeurópai nyelvekben a 'hun' szó származéka.)

A gyáva Buda és a dicső Attila szembeállítását mögött ugyanaz az indulat feszült, amivel a cseh nemzetiségű német színész, Franz Xaver Girzik (Jirík) 1792-es Szent István-dramáját olvasta, benne Kupa ~ Koppány hasonló beállításával. Ezen a dráma átdolgozásával segített 1813-ban, amikor méltó drámai ellenfélle emelte, lélektanilag pedig motiválta Kupát, akit már-már Peturrá formált át. Ennek a mostani kötetben is megjelöljük nyomát a történelmi jegyzetek között, a kereszténység felvételéről szólva, amikor említette „Kupa Vezér párt ütését”, hozzátéve itt is magyarázatul, hogy a köznép „századok óta honos Isteni tiszteletét nem örömet hagyta el –” (98.) Ugyanitt, a feljegyzések között található (102.) az 1697-es hegyaljai kuruc felkelők esküszövege is, valószínűleg a 'keresztes ~ kuruc' szófejtés alapján.

Orosz László, a kötet sajtó alá rendezője a tőle megszokott pontossággal és felkészültséggel dolgozott. (Ezúttal – a témának megfelelően – lektorként Soós István, a korszak historiográfiájának legjobb ismerője csatlakozott hozzá.) Munkája eredményeképpen most már kirajzolódnak a nehezen megvalósuló kritikai kiadás végső körvonalai is, a kép mindjobban kikerekedik. Hadd utaljunk itt és most egyetlen, de közkeletűbb példára! A *Bánk bán* első kiadásának (1820) ismert ajánlása Kecskemét városának tele van helytörténeti utalásokkal, amelyeket ott mindenképpen jegyzetelni kellett. Ám ezek szellemi háterszága csak most világosodott meg igazán. Nemcsak a Partiscum = Kecskemét azonosítás teljes érvrendszerét olvashatjuk el a várostörténetben, de *A' kecskeméti pusztákról* szóló tanulmány felidézi egyszersmind Árpádnak Zalán fölött aratott alpári győzelmét is (a *Bánk bán*-ajánlásban: „Zalán első futása”), ami viszont Vörösmartynak volt forrása, hogy a honfoglalás hősköteményének eredeti címét (*Árpád Zalán ellen*, 1822) vagy a drámaajánlás vagy a drámaajánlás + az 1823-ban megjelent tanulmány hatására a ma ismert *Zalán futására* változtassa. Most, a kötet birtokában a két változat közül az utóbbi látszik valószínűnek. Sőt, az sem zárható ki, hogy a korban leginkább olvasott *Tudományos Gyűjtemény* hatására kezdett érdeklődni Vörösmarty Katona iránt és jutott el az akkor még (megjelenése ellenére) szinte ismeretlen *Bánk bán*hoz.

A kép, persze, a fiatalkori színpadi művekkel válik majd teljessé, ahogyan az a Szent István-téma átdolgozása kapcsán már feljebb felmerült. Más magyarításai során ugyanis Katona a német lovagdrámák hőseinek Kecskemét környéki helynevekből formált új, magyar hangzású nevet.

A kritikai kiadások közreadásában nagy gyakorlatot és tapasztalatot szerzett Balassi Kiadó munkájáról ezúttal, sajnos, kevesebb jót mondhatunk: elsietettnek tűnik; a kötet nehézségi foka gondosabb szerkesztést és még egy korrektúra-fordulót igényelt volna. Akkor nem kerülne az ideológus Révai József a klasszika-filológus Révay József helyére (172.), nem ingadozna Ignaz Aurel Fessler fő művének német címe (72.), a névmutatóban nem kapna a derék Kis János lapszerkesztői, utólagos érdemeket (211.), nem minősülne az expálos Virág Benedek piaristának (225.) – hogy csak a leginkább szembeszökő hibák közül említsünk néhányat. Eltért a kiadó a kritikai kiadásban kötelező érvényű sorszámozás gyakorlatától is. Ehelyett papírcsík sorjelzőt találunk a kötetben, ami nem működik azokban az esetekben, amikor a szedéstükörben cím, alcím vagy eltérő betűtípus jelenik meg. Könyvjelzőnek inkább megteszi.

A IV/1. kötet megjelenése Katona József életművének tudományos igényű kiadásából mindazonáltal ünnep – és nem csak Kecskemété. Mindnyájan gazdagodtunk vele.

(Balassi Kiadó, Budapest, 2005)

Hernádi Mária

A Fa vonzásában

(Az öt fenyő Nemes Nagy Ágnes életművének tükrében)

Az *öt fenyő*, Nemes Nagy Ágnes fiatalkori regénye műfajilag ugyan egyedülálló az életműben, mégsem tekinthető előzmények és következmények nélküli, elszigetelt jelenségnek. A lírikusként számon tartott, s eredendően ilyen alkatú Nemes Nagy Ágnes a kezdetektől egészen pályája végéig kísérletezett a prózaformával (ezt már csak a szövegformák iránti nagyfokú érzékenysége és elméleti érdeklődése is indokolja), illetve voltak az epika mint műnem irányába mutató írói törekvései. Úgy tűnik, hogy leginkább a műformák és műnemek határterületei és kevert típusai jelentettek kihívást számára, ezért fordult például az elbeszélő költemény (mint versformájú epikus műfaj) és a prózavers (mint prózaformájú lírai műfaj) felé, vagy olyan epiko-lírai szövegtípusok irányába, mint az elégia.

Epikus kísérleteit a *Három történet* verseskötetbe foglalt ciklusa jelzi leginkább. Az itt olvasható három mű közül az első, az 1946-os *Elégia egy fogolyról* olyan elégia, amely az elbeszélő költeményhez közelít, ha nem is válik azzá: a vers – a műfajhoz képest erőteljes – epikus szála a reflexív emlékező beszéd gondolatívének apropója marad, s a létértelmező líraiság végül fölébe nő a történetnek. A második szöveg, a Mihályfalvi kaland (1949) már „klasszikus” elbeszélő költemény, amely nyelvi megformáltságával, veretes beszédmódjával szervesen illeszkedik a műfaj Arany János-i hagyományvonulatába. Hangsúlyozni kell, hogy Nemes Nagy Ágnes egész életműve során mindig a líra felől közelít a műnemhatárokhoz, ez azonban a harmadik szövegben, a műfajkategóriába nehezen sorolható *Ház a hegyoldalon* (1966) című írásban a legnyilvánvalóbb. A prózaforma használatában itt már a dráma irányába mutató dialogikusság törekvése nyilvánul meg. Az élőbeszédszerűség, a – *Napforduló* kötettől kezdve jellemző – sűrítettség és a nominális stílus együttes jelenléte a kései költészet prózaverseinek beszédmódját előlegezi.

Az életmű műfaj történeti mozgásait összegezve megállapíthatjuk, hogy Nemes Nagy Ágnes pályájának korai szakaszában, a negyvenes évek végéig a lírai vonulat mellett erőteljesen jelen volt az epikus műfajok iránti érdeklődés is. Az ehhez kapcsolódó írói kísérletsor szerves részének tekinthető a most megjelent *Az öt fenyő* című regény, amely annak ellenére, hogy lírai színezetű próza, mégis a legtávolabbra mozdult el a líra műnemétől: ízig-vérig epikus alkotás, s mint ilyen, valóban egyedülálló az életművön belül. Jelentőségét növeli, hogy bár megírása idején nem jelent meg, de létezése nem maradt következmények nélkül: meglátásom szerint a *Ház a hegyoldalon* egyik igen fontos szövegelőzményének tekinthető. (Erre az összefüggésre még visszatérek.)

Végül az életmű prózai vonulatát vizsgálva nem szabad megfeledkezni Nemes Nagy Ágnes meséiről sem (pl. *Aranyecset; Felicián, vagy a tölgyfák tánca*), amelyek végigkísérték az író pályáját ugyanúgy, mint az útinaplók (*Erdélyi út – 1956, Brüsszeli út – 1977, Amerikai napló – 1979*) és az esszék. Az epikus érdeklődés tehát egy bizonyos szinten a korai pályaszakazon túl is, mindvégig jellemzője maradt az alkotói műhelynek, ha nem is olyan intenzitással, mint a negyvenes években.

Az *öt fenyő* zárt, szabályszerűen epikus struktúrájú regény: a cselekményt elindító haláleset jelene (az első és az utolsó két fejezet) alkotja a keretet, amelyben a nyomozás elindul, lezajlik és megoldáshoz vezet. A közbülső hat fejezet kettős szerepet tölt be: egyrészt a főhősök középiskolai éveitől kezdve időszakonként mutatja be Tamás és Viktor (nem mindig közös) múltjának azokat az epizódjait, amelyek *elvileg* a jelenbeli eseményekhez *vezethettek*. Másrészt portrészorozatként is felfoghatók ezek a fejezetek: Tamás életének olyan tanút vonultatja fel az elbeszélő, akik közül (megint csak: *elvileg*) bárki a bűncselekmény elkövetője lehet. Ottó János, Csekey professzor, Hilda, Eszter és Amélie esetében azonban a Tamással kapcsolatban elszenvedett sérelmek (sokszor inkább ellenszenvek, balsejtelmek) egyike sem indokolhat egy olyan súlyú megtorlást, mint a gyilkosság. Egyszerűen nincsen arányban a sérelem és a bosszú, hacsak nem lappang lélektani rejtély valamelyik viszony háttérében, erről azonban az elbeszélő hallgat. Till Péter és Viktor esetében már megalapozottabb lehet a gyanú, hiszen az előbbi egy képcsempész maffiába keveredik, s belekeverné Tamást is, ha az hagyná magát: a maffia „felkérésének” visszautasítását pedig logikusan követheti egy esetleges megtorlás. Viktornál a szakmai-emberi féltékenység és kisebbségérzet miatt az ősrégi barátság érzelmi mutatója a szenvedélyes szeretet és az elvakult gyűlölet közti pengeéles határsávban imbolyog – talán ezek a szélsőséges érzelmek is vezethetnek előre meg nem fontolt, indulatból elkövetett gyilkossághoz, amelyet verekedésük epizódja is előrevetíteni látszik. Ezt a sokféle gyanúból felépülő logikai építményt tetőzi Tamás viszonyulásainak homályban hagyása: többnyire csak arról kapunk képet, hogy vele milyen kapcsolatban vannak a szereplők, de hogy ő hogyan viszonyozza ezeket az érzéseket, azt nem tudjuk meg. Tamás személyisége tehát igen titokzatos, annál is inkább, mert az elbeszélő jellegtelen, semleges figuraként ábrázolja. Az olvasó pedig, még akkor is, ha kevésbé jártas a krimi műfajában, csak arra gyanakodhat, hogy e rejtélyes személyiségnek lehet valami olyan titka, ami környezetének elfojtott agresszióját kiváltja, s az ellene elkövetett bűncselekmény az epizódokban többé-kevésbé (inkább kevésbé) megalapozott gyanakvások szálainak bonyolult összefonódásából, talán a véletlentől is megtámogatott együttállásából bontakozik majd ki. A végkifejlet, a rejtély megoldása ezen (krimi)olvasói elvárásaink valóságos megcsúfolása: olyan zárlat, amely kimozdítja az eseménysort a hagyományos bűnügyi elbeszélés síkjáról, s a szöveg érezhetően olyan (a teljes életművet mozgó) erőtervonzásába kerül át, amely az adott műfaji keretek közt már nem értelmezhető, csak az életmű egészének ismeretében. Ezen erőter Nemes Nagy Ágnes-i emblémája *a fa*, amely korai regényében mint tettes bukkan fel – meglehetősen váratlanul.

A szöveg narrációját filmszerűvé teszik a sűrűn előforduló vágások, melyeknek segítségével az elbeszélő legtöbbször különböző helyszínek egyidejű történéseit montázsolja össze. Ennek a technikának nemegyszer a párbeszédek is „áldozatul esnek” – ez a regény egyik fő gyengéje, amire az utószóban közreadott lektori vélemény is felhívja a figyelmet. A fiatal író ugyanis gyakran és merészen, de nem elég körültekintően alkalmazza az említett narrációs eljárást, mivel semmilyen eszközzel nem érzékelteti a vágáshatárokat – emiatt a jelenetek gyors váltakozása, filmszerű pergése csak írói szándék marad, de az olvasó nem tudja ezt érzékelni, mert akadályozva van a megértésben. Példa erre *A*

tükör című fejezet következő szövegrésze: „A folyosóról behallatszott, amit a pedellus a takarítónóval vitázik. – Miért nem hordja el már ezeket az ócska padokat? Csak növelik a mocskot. – Növeli maga. Mert csak a szája jár. – Cigarettazik? – Köszönöm. – Tudom, hogy a kérdésem illetlen. Haragszik?” (42.) Az öt megnyilatkozásból álló párbeszéd első két egysége a pedellus és a takarító, további egységei pedig Tamás és Eszter dialógusához tartoznak. A szöveg gerince az utóbbi két szereplő párbeszéde, amelyet meg-megszakítanak az egyetem folyosójáról beszüremkedő párbeszédfoszlányok. Nemes Nagy Ágnes – kortárs prózaírókhoz, Ottlikhoz, Böllhöz hasonlóan – kedveli ezt az eljárást: a szakadozott, „rongyolt” dialógusok használatát, amelyekbe szervesen épülnek bele a külső zajok. Igen nagy gyakorisággal alkalmazza ezt a megoldást a szóban forgó regényben, de még a kései prózaverseiben is találkozhatunk vele, például a *Múzeumi séta* című szövegben – itt viszont már tökéletesen alkalmazva. A fent idézett részben azonban nem jelölődik a két beszélgető pár megszólalásai közti határ, így aztán kifejezetten komikus hatást kelt, ahogy egy meglehetősen durva és bárdolatlan párbeszéd egy udvarias, szinte finomkodó dialógusba olvad át jelöletlenül, arról nem is szólva, hogy az olvasó elveszti a fonalat, mert nem tudja, ki beszél. Pedig az elbeszélő fontos szerepet szán a párbeszédeknek, szereti a kellős közepükbe vágva idézni őket, fokozva ezzel a drámai hatást és az említett filmszerű jelenetváltások pergését. Szembetűnő törekvése emellett a dialógusok természetességének, élőbeszédyszerűségének érzékeltetése, amely néhol kitűnően sikerül, másutt viszont éppen ez a törekvés tesz mesterkeltté bizonyos szövegrészeket.

A párbeszédeknel már csak a képek és leírások hangsúlyosabbak ebben a regényben. Ezek viszont olyannyira nagy szerepet kapnak, hogy az a benyomásunk támadhat, mintha a teljes cselekményt a dialógusokkal együtt ezek a látványelemek hordoznák, tartanák, támasztanák és erősítenék. A hagyományos krimihez képest persze túltengenek a leíró (főleg a táj- és környezetleíró) szövegrészek, de ezek nem mennyiségüknél, hanem minőségüknél, költői súlyuknál fogva uralják a regényt. Nemcsak arról van szó, hogy a leírások aláfestik az eseményeket, fokozva azok hangulati hatását, hanem mintha a táj, a kert változásai, az időjárás jelenségei volnának ennek a szövegnek a titkon legfontosabb, igazi eseményei. Olyannyira, hogy ezek a felejthetetlen, költői szépségű leírások mintha „kinőnék” magát a történetet, a krimi, a szereplőket. Persze ez annak függvénye, hogy mit tekintünk a történetnek: ha visszamenőleg, a megtalált tettes mibenléte felől értelmezzük a szöveget, kérdéses lehet, hogy nem a kert, a nap, a vihar és a fenyők-e a regény igazi szereplői. Az emberi és a tárgyi világ megsejtett arányaira Viktor, a regény művész szereplője érez rá, s éppen Tamás halálának reggelén. Ebből a kulcsfontosságú szövegrészből már a jellegzetes Nemes Nagy Ágnes-i létértelmezés körvonalazódik: „A nap már kibukkant a hegy mögül, nadrágja mégis bokáig harmatos lett a fűben. Az ég valószínűtlenül magas volt és áttetsző, mint a láthatatlanul karcsú lábán álló velencei üvegpoharak. S a levegő és a föld vékony hangjai is úgy pendültek össze, mintha közben finom üveghöz érnének. / Némán lépdelt az elhanyagolt ösvényen, óvakodva megtörni a sok hangból szótt csöndet, bár festőállványát lóbálva sejtette, hogy az ilyen vihar utáni reggelek törekvése sokkal tartósabb anyagtól van öntve, mint ő maga.” (12., kiemelés – H.M.)

Jellegzetesen líraiak, nem a detektív racionális észjárása szerint, hanem a tárgyi világ jelrendszerének részeként és annak logikája szerint bukkannak fel a szövegben bizonyos előjelek is, amelyek jósolják és tükrözik az elkövetkező eseményeket: Tamás halálának éjjelén a társaságnak mutogatott Bellini-festmény úgy lóg le a padlás gerendájáról, mint egy akasztott ember (9.); a fiatal művészettörténészt egy lépcsőn ülő varangyos béka fogadja, mielőtt az őt megkísértő képcsempészek társaságában elvegyülne, s ahogy a békát undorodva leköpi (63.), úgy utasítja vissza rövid időn belül a bűncselekményben való közvetítői szerepet is; a vörös hajú Eszter szobájába igyekvő Vikort „arany-vörös

glóriában” tündöklő muskátli fogadja a hajnali veranda ablakában (89.) stb. A legfontosabb jel azonban kétségkívül a vihar, amely egyszerre elősegítője, kísérője és figyelmeztető jele a tragikus eseménynek.

A leíró szövegek képi világa a szecesszió jellegzetességeit hordozza: elég itt a fényhatások gyakori és finom ábrázolására gondolni, amelyekben a fény többször vízként jelenítődik meg, pl. „Lihegtek a sós, sűrű fényben, mintha még mindig tengerben gázolnának, szürkére-fakult katángbokrok úsztak el mellettük.” (81.) Ugyanilyen fontos a színek és anyagok szerepe: kiemelt színek az arany, a vörös, a barna, a zöld és a fekete, gyakran említett anyagok az üveg, a víz, a levegő és a füst. Tipikusan szecessziós jelenség a vörös, kígyózó hajú, ideggyenge és örökösen fáradt Eszter egzaltált, s épp ezáltal vonzó lény, ugyanerre a stílusra utal a római epizód piacleírásának színekben, formákban és fényhatásokban tobzódó, leheletfinom erotikája, s az ehhez kapcsolódó virágkultusz stb. A motívumok között központi jelentőségű a kúriát körülvevő kert a tornáccal, amely hasonló szerepet tölt be, mint az ókori görög drámákban a királyi palota előtere mint egyetlen helyszín: ide futnak be az események hírei, innen indulnak és ide érkeznek a küldöttek, itt készítdőnek elő a cselekményt érintő fordulatok stb. A jelenbeli nyomozás eseménysorának gerince a kúriakertben játszódik, ahonnan a szereplők többsége el sem mozdul.

A kert jelenetről jelenetre változik, alakul, ahogy a benne mozgó kis embercsoport is. A kép és képiség motívuma többszörösen hangsúlyozódik a regényben: először a szövegvilág már említett dominánsan képi alapjaival, másodszer a vágásokkal montázsszerűvé tett narráción keresztül, harmadszor pedig a festményekkel foglalkozó művészettörténet-szekből és az egy festőből álló szereplőcsoport jelenléte és tevékenysége mint tematikus elem által. Viktor a regény jelen ideje alatt szinte folyamatosan fest: egyrészt Tamást (az alkotással talán rejtélyes személyiségét próbálva megfejteni), másrészt a címszereplő őt fenyegető, melyek közül az egyik barátja „gyilkosává”, a bűncselekmény „tettesévé” lesz. A festő tehát mindent „lát”, anélkül, hogy felismerné, amit ábrázol. Az őt fenyegető látványa (és a róluk készülő festmény) párhuzamba állítható a kertben összeverődő embercsoporttal, akiket az elbeszélő szintén képként, már-már festményszerűen jelenít meg abban a részben, ahol megkapják Tamás halálának hírért: „A többiek álltak és a kertbe bámultak. Arc kifejezésük, mozdulatuk meglepően egyforma volt, mint egy csoportképen. A napfény már elárasztotta a verandát, a kőkockák fehérsége már a szoba mennyezetén tükröződött és síkos visszfényt vetett a vállukra. Síkosak voltak mind, bizonytalanok, hálóa-fogottak.” (15.) A facsoport és az azt festő Viktor akár a keletkező regény kicsinyítő tükrének is tekinthető tehát: a festő-elbeszélő összetartozó lények kis csoportját ábrázolja, akik közül az egyik kidől, a pusztulásé lesz. A regény „drámai” kérdése, hogy vajon a többiek taszították ki maguk közül ezt az egyet, ők okozták a halálát, vagy valamilyen rejtélyes erő vetette ki közülük?

Nemes Nagy Ágnes költészetében a kezdetektől jelen van a bűn értelmezésének személyes problémája. Egyik korai, 1942 és 1946 között született verse, amelynek keletkezési ideje egybeesik a regény írásának kezdetével (1945), mintha a regényben felvetődő erkölcsi dilemmát fogalmazná meg a költészet nyelvén: „Hogy születik a bűn? Míg színrebuggyan / a csiklandozó, csepp erecske habja, / szád szélén, mint szappanos örület, / surrogó szavak, síkosbőrű tett – / hogy fogja addig hangját hangtalanra? // Arcod kendőzi észrevétlen árját, de átvizesül arcod, mint a kendő, / s foltokban üt ki a mosogató- / lé-ízű, zsíros, emberszagu tó, / s hullák hortyognak orrodon keresztül. //...// Idővel játszol, s a közjó nem ád / védőlevelet magánbűneidnek, / s ha ád, didergő juharfalevél // pendül cikázó ablakod elé: / a tébolyt és a halált elkövetted. //...” (Bűn) Az ember pusztulását hozó bűn kifejlődésének, elhatalmasodó, gyilkos erővé válásának rejtélyes folyamatát vizsgálja ez a vers. Honnan jön az a rossz, ami ölni képes? Miért, milyen

erőknek engedve kellett ilyen sorsszerűen véget érnie a fiatal művésztörténész, Utry Tamás életének, mikor *tulajdonképpen* mindenki szerette, és senki nem akarta a vesztét? Hogy születik, hol kezdődik a bűn, amit a többiek elkövettek ellene, bűn-e ez egyáltalán, elkövettek-e egyáltalán bármit is?

A keresztény etika bűnfogalmának meghatározó eleme a szándék és a tudatosság: amit hivatalosan bűnnek tekint, az tehát minden esetben előzetes elhatározáson alapuló, személyes tett. Ezzel szemben a kereszténység előtti, antikvitásbeli bűnfogalom, például a görög drámáké – személytelen: ha megtörténik a jóvátehetetlen, azt a személyes felelősségtől függetlenül követi a bűnhődés és büntetés, mint ahogy a rossz megtörténe is igen gyakran független az előzetes emberi szándéktól: pusztán a sors, a fátum beteljesedése a világban. Talán a fenyő lezuhanása is ennek a vak fátumnak a tette, s az esemény pusztá baleset? A regénybeli „gyászolók” zavarodott reakciói nem erre utalnak – érdemes a már említett szövegrészt újraolvasni: „Síkosak voltak mind, bizonytalanok, hálóba-fogottak.” (15.) Ebben a mondatban (amellett, hogy a *Bűn* „síkosbőrű tett” szókapcsolata sejlik fel benne) mintha Pilinszky *Halak a hálóban* című korai versének létértelmező világmetaforája is megidéződne, amely éppen a bűn mibenlétét próbálja a kép logikája mentén megfejteni. „Vergődésünk testvérünket sebzí, fojtja meg” – olvashatjuk a szövegben. A regény kúriakertben várakozó szereplői közül senki nem követett el tetteles bűnt Tamás ellen, mégis: innentől kezdve senki nem érzi, nem tudja többé ártatlannak magát.

A hivatalos keresztény és az ókori görög bűnfelfogás igazságát a keresztény spirituális teológia nézete ötvözi, amely nem az erkölcsan közösségi-jogi síkján, hanem egyéni-élektani szinten próbálja meg értelmezni a bűn mibenlétét, s azt állítja, hogy a jogi-morális értelemben vett (tetteles) „bűn” csak a következménye az igazi bűnnek, ami azonban kívül nem láthatóan, ez emberi belsőben születik és növekszik, s létezik attól függetlenül, hogy lesz-e következménye vagy sem: tehát egyszerre személyes és személytelen. Ezt a bűnfelfogást tükrözik az ószövegségi Zsoltárok Könyve szövegei is, és mintha *Az öt fenyő* lehetséges értelmezései is ebbe az irányba mutatnának. A kidőlt fenyő nem a vak fátum megtestesítője, amely ok nélkül elpusztít egy ártatlan embert, hanem a belül elkövetett jóvátehetetlen hírnöke, ha úgy tetszik, „sürgönyoszlopa”, ahogy Nemes Nagy Ágnes az *Egy távíróoszlopra* és az *Ugyanaz* című verskompozíciójában a kidőlt fenyőt nevezi. A fenyőt, amelynek „roppant törzsében most halad / egy paleolit távirat.” (*Fenyő*) Ezen a ponton kell megemlíteni, hogy a regénycselekményt hordozó képi réteg leírásainak túlnyomó része természetleírás: a természeti-tárgyi környezet tehát emberen túli, „vesékbe látó” bölcsesség hordozója és megtestesítője. Ahogy a *Bűn* című versben csak a juharfa-levél, a regényben csak a fenyő „tud” róla – mindketten hírnökök –, hogy „a tébolyt és a halált elkövetted.” A téboly és a halál a bűn következményei, amelyeket jogi-erkölcsi értelemben nem lehet elkövetni, csak előidézni. Az, hogy a versben mégis az „elkövet” ige szerepel, a regény igazságára utalhat: arra, hogy szándék és tett, bűn és következmény lényegileg egybeeshetnek, azonosak lehetnek egymással. Ennek megmutatása pedig talán a „bűnös széndioxidot” (*Széndioxid*) átcserélő fák „kimondhatatlan tettei” (*Fák*) közé tartozik, mintegy ítélethozatal.

Nemes Nagy Ágnes 1966-os írása, a *Ház a hegyoldalon* beszédmódját tekintve lírai megalapozottságú, struktúrájára nézve epikus jellegű drámatörredék – de oratóriumnak is nevezhetjük, Pilinszky *KZ-oratóriumának* és rövid drámai szövegeinek egészen közeli rokona. A „törredék” szó – a kifejezés romantikus értelme szerint – nem a befejezetlenséget, hanem a befejezhetetlenséget jelzi itt. A mű törredékmivoltában teljes, s méltán tarthatjuk az életmű egyik csúcának, emellett pedig egyik legrejtélyesebb darabjának is.

Az *öt fenyő* című fiatakkori regény, mint előzményszöveg, megjelenésével ehhez a rejtélyhez kerültünk talán egy valamivel közelebb.

A *Ház a hegyoldalon* az életműben megtalálható motívumláncok, erővonalak kivételes sűrűségű és intenzitási találkozási helye, csomópontja. A szöveg részletes elemzésére és értelmezésére nem tértek ki: ezt a feladatot elvégezte kiváló tanulmányában Honti Mária (Honti Mária: *A „tűnődő pallos”* Holmi, 2000/3–4.). Itt csak azokat a vonatkozásokat szeretném röviden ismertetni, amelyeken keresztül a két szöveg összefüggéseit körvonalazódni látom.

Hogy a mű a Nemes Nagy-korpusz epikus vonulatának része, azt mi sem bizonyítja jobban, minthogy a *Három történet* című ciklus részét képezi, maga a költő foglalta önálló kötetkompozíciós egységbe a két már említett szöveggel együtt (*Elégia egy fogolyról, Mihályfalvi kaland*). A három szöveget a „történet” jelenléte hozza közös nevezőre. Ahogy már szó volt róla, az első mű olyan elégia, amelyet a cselekményszál – a műfaj hagyományához képest – dominánsabb jelenléte az elbeszélő költemény irányába mozdít, a második elbeszélő költemény, a harmadik epikus struktúrára épített dráma. Műfajilag mindhárom szöveg „határterületre” esik. Egy nagy lírikus kalandozásai és határsértései – akár így is összegezhethetnénk a *Három történet* poétikai mozgásait. Az *Elégia egy fogolyról* közeledés az epika felé – erre utal a vers Thomas Mannra utaló két bevezető strófája is, amelyeket a költő a végleges szövegből elhagyott, de a posztumusz kötetekbe (*Mint Thomas Mann, ha múltba kémlel...*) címmel belekerült. Ez a két versszak szabályos propozíciót és invokációt szövegez meg, mintha egy eposz kezdődne el vele: „Mint Thomas Mann, ha múltba kémlel, / de kút a múlt és lágy homok, / úgy küszködöm én is a mélyel, / hajítva, túrva limlomot, / múltamban ásva azt a tájat, / hol az igazság újratamad. // Mi volt igaz? Akár ma vágyam – / s a két igazság összefut, / és csitul szomjam percnyi vádja / (bár mérhetetlen mély a kút): / a régi kertbe útrakelnék, / veled. Barátom! Add az elméd!” A múltfeltáró szándék és a regényírás nagy európai tekintélyére való hivatkozás is jelzi az epikus irányultságot, annak ellenére, hogy – amint a tanulmány elején már megállapítottuk – a lírai reflexió végül fölébe nő a történetnek, s az elégiából nem válik elbeszélő költemény. A *Mihályfalvi kaland* már nemcsak közeledés, hanem valóságos benne-lét az epikában. Alcíme – 1948–1949 *Részlet egy elbeszélő költeményből* – egyrészt arra utal, hogy a szöveg kísérlet, s mint olyan, egy befejezetlen műhelyfolyamat része, másrészt fontos jelzés számunkra az évszám is. Ha Nemes Nagy Ágnes 1945–1948-ig dolgozott *Az öt fenyő* című regényen, aztán 1948–1949-ig a *Mihályfalvi kalandon*, akkor biztosan állítható, hogy a negyvenes évek második felére (a háború vége és a diktatúra kezdete közötti „szellemi tavasz” időszakára) tehető Nemes Nagy Ágnes „klasszikus” epikus korszaka, amely a *Mihályfalvi kalanddal* tetőződik, s egyben le is zárul. Természetesen hangsúlyozni kell, hogy a fenti időszak egy lírikus epikus korszaka, aki ezalatt is (talán elsősorban) verseket ír, prózai műveiben pedig mindvégig meghatározó marad mind a lírai hangvétel és esz-közök használata, mind a lírikus gondolkodásmód jelenléte.

Ha az első „történet” közeledés az idegen műnemhez, s a második benne-lét (ahogy *Az öt fenyő* is), a harmadik mű, a *Ház a hegyoldalon* az „epikus” műhelykísérlet beteljesedése, de már az epikától való távolodás jegyében. Nemes Nagy Ágnes ezzel az alkotásával mintha megtalálta volna saját lehetőségeit a „határsértett” műnemben, vagy inkább: a három műnem közti határsávjában. Az epika visszatéréssel és meghaladásával pedig egy majdnem húsz évvel azelőtti – sokkal klasszikusabb epikus – műhelykísérlet idéződik meg: *Az öt fenyő*.

Ami a legszembeütőbb, hogy a *Ház a hegyoldalon* szövegében visszatér *Az öt fenyő*-ből ismerős „bűnügyi” tematika, a krimi. A drámatöredékben azonban a büntett rejtély marad, a szövegnek nem célja e titok feloldása, a tettes és a tett leleplezése – már ez

ellentmond a hagyományos kriminek. Ha célról beszélünk, az inkább egy drámai helyzet megvilágítása – egy végsőig feszített számvető párbeszéd villámfényében –, hogy utána csak még sűrűbbé, teljesebbé és végérvényesebbé válhasson a homály.

A regény nyolc szereplője közül Tamás az áldozat, a többiek pedig hol tanúk, hol detektívek, de mindvégig tettesjelöltek. Ez a bonyolult struktúra a drámatörédekben hárompólusúvá egyszerűsödik: az őr a detektív, a fiú a tettes, s a lány az áldozat. Mivel az utóbbi szereplő már halott, a dráma két személy között zajlik, az ő párbeszédükre épül. A tanúk, az erdei ház korábbi lakói szintén nem jelenlévők: ők két korábbi dráma főhősei.

A régi lakók, a szalamandrává vált erdész és az angyalt cipelő öregasszony legendája a menekülő szerelmespárról szóló eseménnyel és a mindezt felidéző jelenbeli párbeszédrel együtt alkotják a Ház mitikus történetét. Ahogy a Ház a zuhogó esőben megcsúszik és elmozdul a hegyoldalra, úgy (s talán: akkor) csúszik össze a négyféle idősík is egyetlen jelenidővé, egyetlen történetté. Az idősíkokkal a regény is játszik, a cselekmény központja itt is egy (kerttel körülvett) épület – a hely és időviszonyok persze összehasonlíthatatlanul egyszerűbben szerveződnek, mint a drámatörédekben.

A „tett”, a tragikus esemény helyszíne mindkét műben az erdő, kísérő jelensége pedig egy szokatlan erejű nyári vihar. Mindkét szövegben a viharban történik meg a jóvátehetetlen, ez a vihar a titokzatos történés előidézője, jele és egyben elrejtője. A vihar (és az erdő) mint a titok helye az események és idősíkok metszéspontjává is válik: belőle indulnak ki és hozzá térnek vissza azok a „nyomozói” útvonalak, amelyek mozgásba hozzák a múlt különféle rétegeit és történeteit. A regényben a múlt megidézésének eszköze a jelenbeli cselekménysor keretébe illeszkedő epizódláncolat, amelynek egyes elemei (a fejezetek) úgy sorjáznak egymás után, mint egy drámában a jelenetek – s ahogy egy jó drámában, itt is minden „jelenet” egy irányba, a megoldás felé mutat. A *Ház a hegyoldalra* múltidézésének kizárólagos eszköze a párbeszéd, méghozzá egy és ugyanaz a (jelenetekre nem tagolt) párbeszéd. Ebbe a tagolatlan, egybefüggő dialógusba ágyazódnak bele az epikus részek: az őr és – ritkábban – a fiú által elbeszélte múltbeli történetek.

Mindkét szöveg középpontjában egy rejtély áll, e köré szerveződnek az események. Ez a rejtély a regényben világossá válik, a drámatörédekben homályban marad: nem tudjuk meg, mi történt a lánnyal, halála is csak sejthető. A detektív-őr mint vádló lép fel a fiúval szemben, aki viszont tettesként reagál, amikor nem hárítja el a lány halála miatt ráruházott felelősséget és a vádat. Zavarodott reakcióiból és abból, hogy visszatért a „tett” helyszínére, arra lehet következtetni, hogy a megtörtént események értelmezése az ő számára is feladat, sőt egyedül ezt érzi a feladatának. Ahogy a regényben sem, itt sem valószínű, hogy a fiú tettelesen megölte volna a lányt, hiszen sejthetően a szerelmese volt, akivel együtt menekült a vihar elől a nyári erdőben. Ahogy *Az öt fenyőben*, itt is egy el nem mondott bűn miatt érzett nyomasztó felelősség gyötri a „tettet”. S ahogy a barátját ellentmondásosan bár, de kétségkívül szerető Viktor „utána megy” Tamás halálának, bejárva eltűnése útvonalát, úgy tér vissza a fiú is arra a helyre, ahol elvesztette a szerelmesét. Nem tudjuk meg, mi történt a lánnyal a viharban, s azt sem, hogy a Házban, vagy már a megjelenő angyal elől menekülve, az erdőben történt-e vele valami. Társával elvesztették egymást a viharban? Fatörzs zuhant a lányra, házfal, vagy talán az angyal vitte magával? A szöveg tele van szerteágazó utalásokkal, de a rejtély rejtély marad. Ami sejthető, hogy a regényhez hasonlóan a fáknak itt is lényegi szerepe lehet a jóvátehetetlen megtörténetében – vagy megítélésében. A helyszínre visszatérő fiú fájdalma a fák elleni agresszióba csap át: kérgüket körbevágva el akarja pusztítani őket, mintha így kívánna bosszút állni a lány elvesztéséért. Az őr megakadályozza ezt, tettével a fákat igazolva. A ház előtt álló világos és sötét színű fa az idő (nappal-éj) és a nemek (nő-férfi) szimbóluma. Ezek a fák

a vihar után nőttek. Emlékeztetőül a történetekre? Örökkön fennálló, eltörölhetetlen ítéletként? Nem tudjuk, ahogy azt sem, hogy miért akart gyilkosukká válni a fiú.

Végül néhány szót a leírások szerepéről. A regényben a leírások hordozzák a cselekményt, mint ahogy a bennük szereplő természet is néma és bölcs erőként hordozza a szereplők életét, látva és megítélve azt. A drámatörédekben a természeti környezet és annak leírása még nagyobb szerepet kap. Egyrészt azért, mert szerves része a narrációnak: a regénnyel ellentétben a *Ház a hegyoldalon* rejtélye és nyomozástörténete nem értelmezhető a leírások nélkül. Ha ezeket elvonnánk a szövegből, annak jelentése és koherenciája megtörne, szétesne. Másrészt a drámatörédekben szereplő angyal, emberek, állatok és növények közti határok – mint egy mitikus közegben – átjárhatók: a sas angyallá lényegül, aztán zúzmarás fenyőgallyá, az erdész szalamandrává válik, az emberi sorsok fák képében élnek tovább. A természet és az időjárás változásai a regényben szecessziós finomsággal jelenítődnek meg: a táj bár nem idilli, de ember fölé magasló erejében is áttetszően szelíd. Nem véletlen, hogy a haláleset története, amelyben a természet gyilkos erővé változik, nem az olvasó és nem is a szereplők színe előtt zajlik. A *Ház a hegyoldalon* elbeszélői ezzel szemben megjelenítik az életveszélyes menekülést a viharos erdőn keresztül, amelyben fák dőlnek és gömbvillámok futkosnak, az ember pedig a végsőkig kiszolgáltatott, a leggyengébb elem ebben a vihartól korbácsolt, szinte apokaliptikus tájban. A természet ágaskodó és vak gyötrelmében eltaposni készül a szereplőket. Vad, elszabadult erőként, mitikus fátumként jelenik meg – s éppen azért olyan félelmetes, mert az emberi belső, a tudattalan földmozgásai tükröződnek benne, az el nem követett tett és következményei.

A vizsgált két szöveg persze két egészen eltérő alkotói korszak gyümölcse, stílusuk, nyelvezetük összehasonlíthatatlanul más, a mögöttük álló gondolati-motivikus struktúrák jóval összetettebbé, elvontabbá, sűrűbbé és egyben szikárabbá válnak a *Napforduló* kötet idején, amikor a *Ház a hegyoldalon* keletkezik. Mégis: a regényben is ott van már számos olyan motívum, amely Nemes Nagy Ágnes költészetének egészében meghatározó lesz, képi világa is sejteti a későbbi nagy költészetet. A *Napforduló* idején a versek struktúráját is meghatározó drámai szerkesztésmód iránti érzékenység már ebben a korai regényben jelen van.

Nemes Nagy Ágnes *Az öt fenyő* című regénye túlmutat a „zsengék” kategóriáján. Jelentősége elvitathatatlan: mivel ezer szállal kapcsolódik az életműhöz, s annak mélyebb megértését segíti, ismerete ezentúl megkerülhetetlen. Köszönet a könyvért Balogh Tamásnak, aki felkutatta és sajtó alá rendezte, Lengyel Baláznak, aki megőrizte és közreadta, s a Tiszatáj Kiadónak, amely eljuttatta az olvasókhöz. Nemcsak egy klasszikus költőnk életműve (s a róla alkotott képünk), hanem a teljes magyar irodalom is gazdagodott vele.

A. Gergely András

Európa cigányai?

Egyszer Devecseri Gábor műfordító és költő a *Bikasírató* című színpadi művét azzal a sorra kezdte: „Ami a bikaviadalt illeti, én bikapárti vagyok...”

A költő, a bikaviadal nézőközönsége éppúgy lehet elfogult (már amennyiben példaképpen egy bika irányában lehet az ember egyáltalán elfogult...!), mint társadalmi csoportok, kisebbségi közösségek, vagy éppen tudásirányok, kutatási területek, aldiszciplínák iránt. Kutatói körökben az efféle elköteleződés részint rokonszenvet vált ki, részint némi lekezeléssel körülvett, hiszen a 19. századi természettudományos objektivitás hagyománya ellentmondani látszik a kutató vagy értelmező kitüntetett attitűdjének, preferált érdeklődési területének.

Prónai Csaba – talán elfogadja Ő is, talán nem – egyértelműen cigánypárti. Amit ír, mond, kötetformán egybeszerkeszt, az mind képvisel valamilyen (szerencsére nem pártos, nem mozgalmi, s még csak nem is meghatott vagy könnyes szemű) elfogultságot. Ennek bizonyosan lenne, aki kárát látja, ám én nem így méricskélem Prónai érdeklődési körét és vállalásait. A „*Cigányok Európában*” sorozat, nem kis mértékben az Új Mandátum kiadói merészségének köszönhetően (s ezúttal a L’Harmattan Kiadó és a Kisebbségkutató Intézet segítségével), immáron harmadik kötetét mutatja be, amely valósággal irigylésre méltó gazdagságú. Társadalomkutató lévén évtizedek óta – nem tagadom, csupán időnként nekilendülő – megújuló érdeklődést mutattam a cigányokról megjelenő írások iránt, s tapasztaltam, hogy ezek egyre szélesedő köre üdvös változáson megy át, mind szemléletében, mind tematikus gazdagságát illetően. A fölöttébb üdvös változás egyik momentumáért, hogy ez a 2000-ben induló sorozat, Prónai Csaba szerkesztésében, *Kulturális antropológiai tanulmányok* alcímmel jelenik meg, s a kötetek anyaga valami imponálóan újat, mást, emberközelit hoz mindahhoz képest, amit annak előtte jeles vagy pályakezdő szociológusok, kisebbségkutatók, önkormányzati vagy kormányzati szakemberek, írók, költők, nyelvészek vagy történészek a cigányokról egyáltalán írtak. Bernard Formoso, Leonardo Piasere és Patrick Williams alaptanulmányai az első kötetben, az olasz kutatók egész sorának dolgozatait közreadó második kötet, s most a harmadik Patrick Williams francia forrásműve oly módon újdonszerű szemléletmódot hoztak a cigánykutatásokba, hogy jószerivel az ember nem is érti, miként és milyen merészséggel lehetett korábban más nyelven, más attitűddel romakutatásokat végezni vagy eredményeiket közreadni – mindezek *nélkül*.

E könyvismertetést szükségszerűen rövidre kell fognom, amit csak azért nem sajnálok, mert egyrészt Prónai Csaba félszáz oldalas bevezetőjében kitűnő áttekintést ad Williams munkásságáról (jelzem: ezúttal nem hasonlítva össze, nem ütköztetve aprólékosan Piasere és Formoso szemléletmódjaival vagy megannyi más roma-definíciójával), másrészt azért nem is sajnálhatok, mert az igazi élvezetet nem az ismertető, hanem maga a kötet anyaga,

árnyaltsága, jól fordított és élvezetes-izgalmas olvasásélménye adja teljesebben, ezt nem szükséges pótolnom.

Prónai vállalása, és nemkülönben Patrick Williams szemléletmódja kiválóan érzékelteti a romológia helyzetéből fakadó, a téma és tudásterület szabta feltételegyütttest, valamint a kutatói attitűd kínálta felfedező vállalkozást, melyet részleteiben kapunk Williams művéből. De hol itt az elfogultság?

Egy szociológus szólhat „releváns adatok” alapján, egy történész lehet „távolságtartó”, még egy kultúrakutató sem okvetlenül kell híve legyen az elemzésre kiválasztott területnek... Egy antropológusnak azonban belülállónak, akár elfogultnak is kell lennie, hogy kinevezett témáját mindig azok szemével legyen képes látni, s úgy fogja fel, ahogy partnerei, a kutatótt közösség tagjai. Tudományos-e, „objektív”-e ez a nézőpont? Vélekedésem szerint igen, sőt, éppen mert tudomása van saját kötődéseiről, mert konstatálni képes ragaszkodása okait, s mert pontosan tudhatja (akarja tudni!) objektívjának fókuszta-volságát, változó gyűjtőtávolságát, torzítását, s ennek hatását a közösségre, az elkészült pilanatképre vagy a felmutatandó eredményekre vonatkozóan, még sokkal „objektívabb” is, mint aki egyszerűen csak evidensnek veszi, hogy mátrixokba foglalva operacionalizált tudást ad át. Az antropológus tolmács kell legyen, a szó legkiterjedtebb értelmében, olyan szakfordító, aki mind a nyelvben, mind a kommunikálandó tartalomban, mind pedig a befogadó közegben egyaránt járatos, érintett és elkötelezett.

Persze, mint ilyet, éppúgy kötelezi számos konvenció (a kutatásetikáé, a módszertanoké, a közlésmódoké), kötelezi továbbá kutatói felelősség a kutatótt közösség, őszinteség és hallgatolagos igazmondási megállapodás is a szakma köreivel, a társtudományokkal, vagy épp a támogató-kutatásfinanszírozó intézményekkel összefüggésben. A kutatási jelentések formalizáltságán túl azonban ott áll a mindenkori szöveg, a kötet anyaga, a beszámoló formája mindarról, amit tapasztalt, észlelt, tudomásul vett, megértett, és elbeszélésre érdemesnek minősített. Ez tehát – tekintsük ekként akár kevesebbnek, akár többnek, mint „a” tudományt – egyfajta (írás)művészet, alkotói műfaj is. De nem csak az – s ebben áll az antropológus külön felelőssége.

Lássuk, hogyan viszonyul mindehhez Patrick Williams! Szavai hitelét (s vélem én, elfogultságait is) az adja, hogy nem egy-két hétvégét töltött egy szekértáborban vagy cigánysoron, hanem negyedszázada él egy Párizs külvárosába költözött *kálderás* (oláh) közösségben. Ugyanakkor a francia cigánykutatások intézményi központjának, folyóiratának alapítója, lelke, fenntartója is. Kiindulópontja ezekből következően az, hogy cigány és gádzsó közös határa épp arra a *meghatározottságra* épül, amelyet *közös történetük* formál. Egymásnak mintegy ellen-definíciói: a nem-cigányok nélkül nincsen értelme a cigánynak, s nélkülük a gádzsó világ is más kontextusú.

E más kontextus egyik legfelszínesebb és egyben legegységesebb jele, hogy miként vélekednek a cigányokról az adott társadalom szélesebb köreiben. Előítélet, fajelmélet, vádak, stigmák, képzelmények tömege veszi körül a konvencionálisra merevedett képzeteket. Viszont éppen a kutató az, aki látatja, hogy a romák látszólagos egysége vagy egyneműsége belső tagoltságot takar, így „általában” beszélni róluk nemcsak felelőtlen, de téves is. A Párizs külvárosában élő cigányok részint mánusok (avagy *szintók*), részint zsitánók (azaz katalán-kasztíliai *kálók*), részben pedig több más vándorlás közben különféle hagyományt átvevő, de leginkább a németes-zsidó nyelvhatást mutató *jénisek*. A csoport *rom*-cigányok körébe sorolása ismét egy másik kontextusban eltéréseket mutat az északi és a déli országok cigányaihoz képest is. Talán túl szimpla, de áttekinthető mindez azzal az analógiával, hogy a „fehér” ember fogalmának csak a feketékkel, sárgákkal, félbarnákkal, kékekkel és másokkal összevetve van értelme, de ahol (mondjuk Európában) sok a fehér, ott ők maguk is elkülönítik a svédeket, németeket, oroszokat, albánokat,

magyarokat, szerbeket vagy amerikaiakat. S bár ők mind-mind mások, de a cigányok (vagy négerok vagy ázsiaiak) felől nézve „egyformán” nem színesek. Ugyanakkor, mint éppen ebben a felosztásban is, jelen van a másságok tagolhatósága táji és téri, nemzeti vagy egyéb kategóriák mentén. Ez a párizsi romák esetében ugyancsak megvan, pl. szlovén, piemonti, német, spanyol stb. csoportkülönbségek is fennállnak, van továbbá szakmai besorolás (lovári, kálderás, csurári), van rokonsági-leszármazási rendszer (ezt a *vicák* formájában írja le Williams, s mint igazolja is, tükrözik ezt familiáris névhasználatok, ősök tisztetére épülő képzetek egyaránt).

A cigány világ tehát nem homogén és nem állandó még Párizs keleti külvárosában sem: magát a cigány közösségi létet is emberek, szokások, szavak, jelentések, szimbólumok mozgása és körforgása jellemzi. Ez ugyan (társadalomtudományi értelemben) evidensnek tűnik, Williams azonban kiemeli, hogy több ennél, mert cigány létüket számukra leginkább a környezetükkel kialakult *kapcsolat*, a kölcsönviszony határozza meg. A környezetük számára, a külvilág felfogásában pedig életmódjuk adja másságukat, illetve vándorlásuk, élethelyzetük, identitásuk elfogadhatóságát. Ennek lényege pedig, hogy olyan helyzetűek, akiket ha el is fogadnak, s mégannyira, ha elutasítanak, leginkább csak „máshol szeretnének látni”. Az együttlét definíciója tehát a környezet számára a távollétben, vagy legalább a távolságban fogható meg a leginkább. A cigány életmódközösség számára ezért (bármely kapcsolati, gazdasági, igazgatási, életvezetési kérdésben) mindig az áthidalás, a közeledés, a viszonyulás az első teendő, a kölcsönkapcsolat alapjaként az adaptáció, a mindennapi és változó alkalmazkodás a legfőbb feladat vagy kiindulópont.

Míndezen okán a cigánykutatókat is az érdekli, milyen *helyzetet* alakított ki a társadalom, amelyben szétszóródva vagy csoportosan együtt élve jelen vannak – vagyis a *státuskérdés*, helyzetábrázolás jellemzi az elemzéseket. A másik kutatótípus számára az érintkezések felületei, a létmódok és feltételek együttese, a zártságok és mozgások adják a témát, ők az identitást a történelemben, a gazdasági rendszerekben, a kultúrában, az intézményekben és a szervezetszféra keresik, vagyis *funkcionális* sajátosságokat elemeznek.

E két szemléletirány között (vagy fölött) Williams a cigány históriát olyan „mozgalmas változatosságnak” tartja, mely az Indiából származás és vándorlás mentén vezet, szükségképpen szétaprózódással járt, de karakterét nem csupán a vándorlás adja, hanem a környezettel való mindenkor *viszonyulás* (adaptáció) módja, a bejárt útvonalak összehatása, a kölcsönkapcsolatok és tanulási folyamatok, *válaszok*, kiszolgáltatottsági viszonyok és vállalt szolgáltatói-munkavégzési technikák együttese. Merthogy a gazdasági folyamatban a kálderások elsősorban is kereskedők, szolgáltatók, független forgalmazók, kötetlen munkaidejű termelők (ekként például útfoltozók, ónozók, kőszőrűsök, cirkuszosok is), valamint az jellemző rájuk, hogy egyenlőségi elven osztoznak a munkavégzéssel vagy cserével szerzett hasznon. Teszik mindezt úgy, hogy voltaképpen a nem-definiálhatóságra, a „láthatatlanságra” építik jelenlétüket és mozgásaikat a „külső” társadalomban, de ennek a harcceptelenséget kevésbé, szolidaritást viszont annál inkább tükröző magatartásnak eredményeként például a piacon megjelenő más (pl. jugoszláv, szlovén) roma csoportokat nem szorítják ki a piacról, mert ez nemcsak kooperációellenes lenne, hanem éppen a gádzsó piacszemléletet, vállalkozási ökoljogot és hamis sikerképességet tükrözné, vagyis olyan nem-cigány viselkedés lenne, amelyet nem vállalhatnak...

Külön is izgalmas cigánykutatói kérdés, hogy a munkavállalás esetében miként jelenik meg a csoport mint piaci szereplő azok előtt, akik munkaadónak tekinthetők. A romák jól ismerik a környezet oktondi előítéleteit, melyek őket tolvajnak, lustának, koszosnak vélik, s esetenként a cigányjelleg időleges felfüggesztésével olyan „idegenséget” vállalnak inkább, amely elfogadottabb a munkavállalók körében (például menekültek, idegen munkavállalók). Ezzel a stratégiával bizonyítani tudják, hogy ha nem is virtuóz iparosok

(pl. bizonyos munkákat egyenesen továbbadnak alvállalkozóknak, akiket viszont megfizetnek), de éppoly kevésbé jellemzi őket mindaz, amivel a sztereotípiák révén jellemzik vagy besorolják őket.

Williams ezt a sztereotípia-együttest nem a cigánypolitikus nézőpontjából vagy a védőügyvéd szerepében cáfolja. Részletesen taglalja doktori értekezésében a nyelvi, zenei, tisztasági, életminőségi, narratív-mesei sajátosságokat számos, a nyolcvanas évek során írott tanulmányában. A rövidebb írásokhoz képest a *Cigány esküvő* olyan alapos monográfia (eredetileg 1984-ben jelent meg), amely hozzájárulhat ahhoz, hogy mind a rítus, mind annak család és közösség szempontjából kapcsolat-megerősítő, társadalmi csoportformáló és kultúrakifejező jellege kellő alapot kapjon a cigánykutatások tudásterületén belül. Ugyanakkor épp a monografikus aprólékosság miatt azért mégis fölmerül a szerzőben, hogy az etnikus sajátosságok leltára, amely egy specifikus tudomány felépítését célozná meg, csak a bezárulásuknak egy módja, szabadságuk és kiteljesedésük béklyója lenne, ha nem vállalná a teljesebb feltárás következetes és mindig újrakezdett programját. „A ciganológia csak akkor igazolható, ha egyszerre jelent tudást a másiktól és saját magunkról” (55. oldal). Ezért az „ők” és a „mi” közötti folyamatos interakció lejegyzéséből kell állnia az antropológiai munkának, azt célozva, hogy másságuk ne legyen egzotikusnak vagy anarchikusnak tűnő, hanem a mi világunk megtanulásának módja is legyen egyúttal. A romák esetében olykor „elillanó” struktúrák és funkciók, devianciák és elfogultságok együtt adják azt a totalitást, amely a cigány-gádzsó kapcsolatok összességét jelenti a különbözőségek és hasonlóságok összeegyeztethetőségében (56. oldal).

Az elfogultság és a devianciák megértésének módja sajátos egyvelegként mutatkozik Patrick Williams munkáiban. A romák intézményeinek sorra vételekor taglalja az egyet nem értékek kezelésére létrehozott „bírói” intézmény, a krisz jelentőségét. De kiderül az is, hogy a vitás kérdésekben döntéshozó rangú testület működését (mely voltaképpen a romák nyilvánossága előtt lefolytatott „perek” és a konfliktusfeloldás fóruma) épp a nyilvános problémakezelés lehetőségének és normatív hatásának felmutatásaként szánják, viszont a szabályok szerint gádzsó jelen sem lehet a krisz idején, így szinte lehetetlen róla érdemi leírást készítenie a kívülről. Williams is inkább úgy ír erről, mint aki átlátja működését, de elegendően informatív ahhoz, hogy képet kapjunk róla, ugyanakkor nem ébreszti az igényt, hogy sokoldalúbban igazolja tételeit, vagyis avasson be a titkos részletekbe. S mint a romakutatók többsége, épp a lényegi tartalmak esetében fogadhatja el velünk, hogy annyi a szükséges tudás, amennyit ad, s nem hiányzik az, amit a romákkal lehetséges kapcsolatban gádzsó úgysem tudhat. Másik példája is szól erről a hiteles és elégséges beszámolóról, melynél nem merül föl a kétely, hogy nincs tekintettel a romák belső tudására, és a körülöttük élő társadalom más típusú, más érdekű világára. Éppen a kölcsönhatások megjelenítése az, ami érdekessé teszi művét! Leírja például, hogy a romák társadalma éppúgy nem egységes és egyenlő, mint a környezetük társadalma, egyúttal a sikeres (vagy szerencsés, vagy jól alkalmazkodó) romák jellemzéseként is elősorolja, hogy a vetélkedés és versengés létezik körükben, de a sikeres tranzakciók vagy a gazdagodás hasznát a győztes csak akkor tudja legitimálni, ha nem magánérdekű célokra, hanem a közösség javára fordítja (21. oldal). Sőt, a magánérdekű gazdasági vagy politikai siker nagymértékű presztízsromlást és -vesztést eredményez körükben, amit a környezetük szinte csakis azzal a közhellyel képes kezelni, hogy a cigányok családcentrikusak és gye-rekszeretők, holott egészében a társas lény mint közösségi szereplő teljesen más felfogását tükrözi inkább.

A kötet – bár a könyv a *Cigány házasság* címet viseli, miáltal is az gondolható, hogy egy 480 oldalas monográfiát tartunk a kezünkben, mely ekkora terjedelmet szentel a házaso-

dás módjának, mégsem csupán erről szól – tartalmi egységei hat blokkot képeznek. Maga Williams is úgy nyilatkozik, hogy „a leánykérés ceremóniája lehetővé teszi, hogy szinte teljesen megvizsgálhassuk a társadalmi viszonyokat, melyek a kálderás, illetve *rom* csoportokat körülveszik. A *leánykérés* fejezetében Williams nem elvont gondolatokat közöl, még akkor sem, ha az eredeti leánykérési szituációleírás régebbi időpontból származik, mint a róla való kommentárok többsége. Itt ismét az antropológus kutatómódszertani titkaiba kapunk betekintést, midőn a több mint ötórás leánykérési szertartás sűrű leírását, szövegszerű idézését, illetve a kiegészítő helyzetjellemzést és értelmezést megkapjuk. Kezdve a ház alaprajzával, a tárgyakkal, a térhasználat jellemzésével, a „kérő” és „adó” szereplők játszmáinak, valamint a közösségi rítus más résztvevőinek jellemzésével, lényegében egy rokonsági kapcsolatrend formálódására láthatunk rá, s valóban foltárul a kockázatok, tétek, árak és jelképek, értékek és normák szinte teljesnek mondható rendszere, az egész *verbális rituálé* aprólékos leírása révén pedig a belső kapcsolatrend, a történések összefüggései, a megerősítések és szerepmódosulások sokszínű „színhátéka” is kibomlik. A meny kiválasztása, megkérése, odaadása, jólétének és méltóságának garanciái nem szimplán piaci csereügylet tárgyai (noha a kívülállónak így tetszhet), hanem a család jövőképeinek ügye, a *kumpánia* (együttélő közösség) egészének ügye, a cigányok összességének ügye is az ő saját értelmezésükben. S hogy mindebben milyen szerepe van korábbi rokonsági relációknak, pénznek, rangnak, tiszteletnek, a presztízs életformát átfestő jellegének, vagy az alku révén kialakuló további nemzedéki kapcsolatoknak, azt kívülálló szemével nemigen lehet meglátni. Még a szertartást (történelmi ideje nyolcvan százalékáig) lényegében szó szerint „lejegyző” kutatóban is felmerül a kétség, hogy a kálderás rom retorika pompázatosága bemutatható-e a maga teljességében anélkül, hogy a leírás tükrözné a gesztusok, hangsúlyok, indulatok, verbális cselek, kommunikációs játszmák teljes folyamatát és dinamikáját...

A következő nagyobb egység a kötetben *A cigány rendszer* leírása, mely cím részint nem tükrözi a struktúra és funkciók, kódok és jelentéstartalmak összességét, inkább csupán jelzi, hogy valamiféle rendszer épül az idegen számára észrevehetetlen nyelvi, népcsoport-elnevezési, identitási, kapcsolathálózati, rokonsági rendszeri specifikumokra. Maga a népnév (*hitano, bohemian, gypsy, gitane, rom*) számos esetben sem a hivatalos elnevezéseknek, sem az öndefiníciós igényeknek nem felel meg. Sőt, a tudományos definíció – vagyis jellegzetesen a nem cigányok meghatározási kísérlete – sem tud mit kezdeni ezzel a népelességgel: „olyan nép, amely az i.sz. X. században hagyta el az indiai szubkontinentet”, és azóta vándorol – mondja az ismeretterjesztő szándékú leírás. Ugyanakkor „egy cigány, aki azt mondja, hogy ő cigány, a nem-cigányoktól tanulta ezt” (131. oldal), hiszen amennyiben tényleg az, sokkal inkább megkülönböztető csoportnevet használ, nem pedig a hamis általánosítást. Még Franciaországban is inkább *rom* vagy *manus* elnevezések szerint tagolódnak, de még ennél is inkább a csoportok vagy alcsoportok elnevezéseit használják. Rom és manus sosem az *egységükre* hivatkoznak, hanem a csoportnévre (merthogy manus minden nem-rom cigány): eszerint létezik a rom cigányok csoportfelosztásában 1.) *kelderás* vagy *kálderás*, 2.) *lovári*, 3.) *csurári*, és létezik ezek számos alcsoportját összefogó névként a *szintók* köre, akik a) *kálók*, b) *manusok*, c) *jénisek*, vagy d) *pirdók* (*voyageurs*). S hogy „magyar” vonatkozásai se maradjanak ki: akik nem tartoznak a három főbb csoportba, azokat a nem-rom cigányok köreként magyar cigánynak (*ongroá*) sorolják be.

A látszólag egy recenziót túlterhelő részletezés itt annyiból tanulságos, hogy talán mutatja: a cigányok rendszere nem kíván „egyetemességre törekvő látásmódot” érvényesíteni, mert ez kizárólag csak kívülről jöhetne, csakis nem-romaké lehetne, s ezért nem is felelne meg nekik (133. oldal). Williams a franciaországi cigány társadalom megjelenítésében lépcsőzetesen különíti el a roma kutatások felfogásmódjait és tapasztalatait,

megkülönböztetve *osztályozásokat* (ezek sokfélesége etnoföldrajzi, lingvisztikai, saját és kívülálló csoportalkotási módokat, besorolási konvenciókat tükröz, lásd 134–143. oldal); meghatározásokat (területek, szerveződési egységek, önmegjelenítések, kívülről jövő leírások, 146–174. oldal); *viszonyok* (ezek közt csoportközies, leszármazásiai, rokonságiak, nyelviek, névhasználatiak bonyolult rendszerét, 175–203. oldal); illetve magát a *rendszert*, a párizsi rom cigányok halmazából kialakult vicák, kölcsönös házassági és leszármazási viszonyrendszer tagoltságát is bemutatta (213–220. oldal). Nemcsak meggyőz arról, hogy aki nem él köztük több mint harminc éve, az képtelen lesz átlátni e belső dimenziókat, de ki is jelenti: nincs „általános reprezentáció” lehetősége, maguk a romák számára a környező világ és önmaguk is csupán a gádzsó és roma felosztásban gondolható el (220. oldal).

A kötet további írásai *A kumpaniáról* (227–296); a házasság intézményéről (297–383); a *leánykérés* értéktartalmainak kommentálásáról (385–466) szólnak, valamint egy, a kötet megírásakor ide beemelt, két amerikai forrásművet ismertető-kijegyzetelő írásból (467–476) állnak. Ezek nem kevésbé izgalmas írások, de részletesebb ismertetésük már valóban túllépné a recenzió szokott kereteit.

Patrick Williams munkáját és felfogásmódját összességében jellemezvén, kiemelendő indíttatásának két *émikus* szempontja. (Az émikus megközelítés a nyelvészetből veszi példáját, a fonémikus megjelenésmód analógiájával, vagyis tartalmi, lényegi sajátosságot jelent, a forma által hordozott belső jelentésegységet). Az egyik az, hogy a tudományos kutatás célja mindig a valóság birtokba vétele – a cigánykutatás ezért nem nélkülözheti a félelmet sem, hogy a „megfoghatóság”, a sűrű leírás révén módot teremt az ellenőrzésre, a kívülről jövő kényszerek szükségképpen elfogadására, vagy közvetlen a hatóságok (sokszor pusztán öngazoló) tevékenysége révén fenyegető feltételek kialakulására. Ezért a kutatónak óhatatlanul is súlyos etikai felelőssége van minden leírt szó mögött.

A másik önreflexív megfogalmazás még ennél is fenyegetőbb: a társadalom (s különösen a hatóságok) felől jövő „normalizálás” szándéka és ellenőrzési jogosultsága kényszerűen belerántja a kutatót abba a szerepbe, hogy „szakértőként” részt vegyen a romák megismerésében, ezzel mintegy áruló is legyen egy kicsit – miközben a hatalmasokat voltaképp sosem érdekli igazán, mi és hogyan, miért és mióta van a roma közösségben...! Ezért érdemes óvakodni az egyszerűsítő leírásoktól éppúgy, mint a különbségek, az egzotikumok „gyártásától”, vagyis olyan feldolgozástól, amely kiállítási példányt formál a kutatót közösségből. A pontos megfigyelés és az ebből fakadó leírás emiatt sosem „a cigányok” megmutatására kell irányuljon, hanem a teljesebb társadalmi kontextusukat kell felmutassa, melynek szövetébe tartoznak. Épp a cigánykutatások a legfőbb bizonyosságai annak, mi történik, ha „a megfigyelés tárgya reagál a megfigyelésre, és válaszolni tud a megfigyelőnek” (77. oldal). Ezt a technikát pedig Williams óhatatlanul gyakorolja, hiszen közöttük él, egyúttal a francia társadalomban is meg a francia tudományos világban is...

A megfigyelés, a résztvevő jelenlét és a leírás viszonya adja az antropológiai megközelítést. Ugyanakkor a hagyományos (példaként európai etnológiai vagy brit szociálintropológiai) kutatói szempontok itt a kellő óvatosság miatt ki kell egészülnenek olyan nézőpontokkal, amelyek a kutató önreflexióit tükrözik. Williams megfogalmazásában: „Az egyetlen elvárás, amit minden olvasóval szemben támaszthatunk, a következő: e munkát bizonyos emberek életéről szóló elméleti kísérletnek tekintsék, és ne az emberek életébe való beavatkozás eszközének” (77. oldal). Fontos mindez azért, mert a kutatás maga is megváltoztatja (a jelenlét, a beszélgetések, a publikáció, a reflexiók, a kritikai visszhang révén is) a kutató és kutatót közötti kapcsolatot, s föltehető, hogy nemcsak legközelebb, de talán soha többet egyetlen közösség sem lehet már érdekelt egy kutatási helyzet elfogadásában.

Patrick Williams három alaptényezőt emel ki a cigánykutatásokkal összefüggésben (s nem kell talán különösebben készíteni az olvasót, hogy asszociációt formáljon a magyarországi németek, a kelet-európai zsidóság, vagy épp az amszterdami szurinamiak hasonló helyzetét, vitatott előtörténetét, etnikai-kulturális túlélési stratégiáit érintő kérdésekről)... Az első, hogy a cigányok léteznek – ez olyan alaptény, amelyen nem érdemes vitatkozni, de nyilván minden további árnyalat, értelmezés, ítélet vagy megismerés alaptétele lehet; a második az, hogy amióta léteznek, azok a társadalmak, amelyekkel kapcsolatba kerültek, mindig is igyekeztek megszabadulni tőlük (akár erőszak, kiűzés, börtön, deportálás, kiirtás, akár szelíd ráhatás, például beolvasztás alkalmazásával); e kettőből következik a harmadik: amióta cigányok egyáltalán léteznek, félreismerik őket.

S hogy e félreismerés ne legyen végletes, végzetes vagy végleges, Patrick Williams nem szűnik meg kiemelt közössége (s olykor más csoportok) kutatója lenni. Munkája pedig épp azt a szemléletet formálja, amely a hazai kutatásokban már rögzült, s művének üzenetei azokra is inspirálóan lesznek képesek hatni, akik immár megelégedtek azzal, amit a cigányságról tudnak vagy tudni vélnek. Hogy mindez másképpen van, arra voltaképp forrásmű Williams kötete, méltó társaként a már megjelent írásoknak-köteteknek, továbbá a tervek szerint még megjelenőknek is.

Folyóiratunk megjelentetését a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram

és a

József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
támogatja.